

PROJEKT MOBERG

Det här är en digital version av en bok som bevarades i generationer på bibliotekshyllor och i privata samlingar innan den omsorgsfullt digitaliserades av Projekt Moberg.

Boken har överlevt länge nog för att upphovsrätten skulle löpa ut och boken har därmed blivit allmän egendom. En bok som är i det allmänna (public domain) är en bok vars upphovsrätt löpt ut. Upphovsrätten varierar från land till land. I Sverige löper upphovsrätten ut 70 år efter författarens död. Böcker som är i det allmänna är vår inblick i det förflutna och representerar en rik mängd historia, kultur och kunskap som ofta är svår att upptäcka.

Detta verk, gjort tillgängligt av Projekt Moberg, är allmän egendom och får spridas och användas fritt.

Riktlinjer för användning

Projekt Moberg är stolta att digitalisera böcker i det allmänna och göra dem vida tillgängliga. Böcker i det allmänna tillhör allmogen och vi är bara deras vårdnadshavare. Men det här arbetet kostar, så därför ber vi dig:

+ *Använd e-böckerna för privat bruk.* Den här e-boken skapades för att vara gratis för allmänheten. Därför ber vi dig att inte försöka ta betalt för filerna. Ge bort e-boken istället!

+ *Behåll den här informationen.* Projekt Mobergs märkning som du ser i varje bok är viktig för att informera läsare om det här projektet och hjälpa dem hitta fler böcker. Var snäll och behåll den här informationen.

+ *Håll dig på lagens sida.* Hur du än använder böckerna så är du ansvarig för att det du gör är lagligt. Anta inte, bara för att vi tror en bok är i det allmänna i Sverige, att boken också är i public domain i USA eller andra länder. Upphovsrättsintrång kan ha allvarliga följder.

Om Projekt Moberg

Projekt Mobergs mål är att digitalisera det svenska kulturarvet – ett kulturarv som författaren och samhällskritikern Vilhelm Moberg höll kärt och ägnade hela sitt liv till att skildra i sina böcker. Vi har som mål att lyfta fram – inte kungarnas, politikernas eller krigens historia – utan allmogens liv och historia – som också är fredens och frihetens historia. Du kan läsa mer om den här boken, och hitta andra digitaliserade böcker, här: <http://projektmoberg.se/>

SVENSKA ALLMOGENS FRIHETSSTRIDER

FRAN ÄLDSTA TIDER TILL VÅRA DAGAR

EN KRÖNIKA

AV

ALFRED KÄMPE

FÖRSTA DELEN

FRAMS FÖRLAG STOCKHOLM 1918

STOCKHOLM 1918
TRYCKERIAKTIEBOLAGET FRAM

SÄRSKILT TACK TILL

Miltton Labs	Jon Nylander
Richard Torsslow	Feffe
Jacob Sellman	Filip Nielsen
Johan Karlsson	Peter Towers
Olof Lindberg	Robin Paterson
Jonas Ek	Fredrik Sundqvist
Hans Palmstierna	Ola Ellnestam
Christian Palmstierna	Joakim O
Stefan Andersson	Fredrik Sahl
Lars Magnusson	Nikodemus Ungh
A. Johansson	Simon Dahlström

Tack till alla ni som gjorde Projekt Moberg möjligt.
Tack vare er kunde den här boken digitaliseras. Tack!

I N N E H Å L L

Förord	Sid. 7
---------------------	-----------

KAP. I.

I forntidens samhälle	9
Det äldsta jordbruket. — Från odalbonde till adelsman. — Friborna och slavar: självägare, landbönder och trälar. — Träldomens avskrivning.	

KAP. II.

Medeltiden	23
Konungamaktens utvidgning. — Ståndsbegreppets uppkomst. — Det aristokratiska väldet. — Främlingsinflytandet. — Bo Jonsson Grip. — Den första bonderesningen. — Frälsets rättigheter. — Dagsverkskyldigheten. — Margaretas reduktion. — Landbönderna. — Tjänstehjonsförhållandet. — Inhysseshjonen. — Löneförmånerna. — Behandlingen. — Gårdsrätten — Engelbrekts befrielsekrig. — Erik Puke och Karl Knutsson. — Nya allmogeresningar. — Svararna och Kristian Tyrann.	

KAP. III.

Det nya riket	61
Demokratien. — Finanserna. — Hierarkien. — Det allmänna missnöjet. — Kyrkogodsens indragning. — Oroligheterna. — Särskilda privilegier. — Avlöningsförhållanden. — Skattebönder, landbönder och tjänare. — Deras behandling. — Pintorpasagan. — Klas Fleming Sotnäsa. — Nävtåget. — Ett mandat. — Bondekongen. — Adels privilegier. — Älvsborgs lösen. — Utskrivningar och beviljningar. Friskjutsen och gästningen. — Allmogens levnadsförhållanden.	

KAP. IV.

De våldsamma stormännen	105
Gustav II Adolf och adeln. — Tortyr och fångenskap. — Omänskliga husbönder och fogdar. — Joachim och Anna Berndes. — Sten Levenhaupt. — Husbönder och tjänare. — En ihjälslagen häradsdomare. — Konungens ingripande.	

Frälsevældets stormaktstid 123

Allmogens samhällsställning och behandling. — Den kringsskurna odalmannarätten. — Axel Oxenstierna. — Förmyndarstyrelsen. — Säteri- och andra fri- och rättigheter. — Dagsverksbördan. — Skatterna. — Oredliga fogdar. — Utskrivningarna och friskjutsen. — Angrepp på skatterätten. — Lego- och tjänstehjonen. — Nära livegenskapen. — Övergrepp. — Johan Rudbeck och Johannes Terserus. — Böndernas tredska. — Orättvisa pålagor. — Förläningar och försäljningar av kronogods. — Tionde och tiondefogdar. — Skratte eller Skrattholmen. Bondeupproret 1653. — Kristinas ordstäv. — Adelsn övermod. — Levnadssättet.

KAP. VI.

På livegenskapens gränsmarker 143

Drottningens eftermäle. — Skattebördorna. — Utskrivningarna och landtåggården. — Den sista herredagen. — Skatte- och frälsebönder. — Levnadsförhållanden och sedvanor. — Bristen på arbetskraft. — Torpens och backstugornas avskaffande. — Förnyade försök till livegenskapsförhållandets införande. — Reduktionen 1655. — De självägande och reduktionen. — Dagsverksskyldigheten och tvångstjänsten. — Husmän och inhysseshjon. — Förmyndarstyrelsen 1660. — Förläningarnas omfattning. — Adelsprivilegierna. — Tjänare, torpare och inhyssesklasserna. — 1664 års legostadga. — Gårdsrätt och "plantsskola". — Allmogens bekymmer. — Försvarskarlar och ämbetsmän. — Taxor för tjänstefolkets avlönning. — Enväldet. — Reduktionens fullföljande. — 1686 års lego- och tjänstehjonsstadga. — Det särskilda knekthållet. — Statlig livegenskap. — Karl XII. — En grym förordning. — Oroligheter. — Beskattningen. — Jordbrukets förfall. — Ödeshemman. — Fattigdom och elände.

ILLUSTRATIONERNA, utom originalfotografierna, äro tagna ur Lorenzo Magalotti: Sverige 1674, August Strindberg: Svenska Folket, Otto Sjögren: Sveriges Kulturhistoria för menige man, Ord och Bild 1913 och Sveriges Historia m. fl. illustrerade arbeten.

*Allt annat kan vara upplöst, allt
annat förslappat och förlamat; men
om allmogen ännu är ofördärvad,
om den ännu har kvar sin urgamla
kraft, så är ett folk icke förlorat, då
finnes inom detsamma ett frö till för-
nyelse, som bebådar åt fäderneslandet
ännu en framtid. C. A. AGARDH.*

FÖRORD.

Det bör kanhända meddelas redan från början, så intet missförstånd uppstår rörande arbetets titel och innebörd, att *Sverges allmoge* i lagarna ända frampå 1600-talet är benämningen på hela befolkningen i riket, med undantag av stormännen. Därmed förstås sålunda hela menigheten, d. v. s. landsbygdens folkstock, förutan klasskillnad och olikhet i sysselsättning. Numera vill man gärna inom dessa gränser inrama allenast bönderna, som efter denna uppfattning alltså skulle bilda landets allmoge, men detta betraktelsesätt är långt ifrån riktigt, sett från såväl språklig som social synpunkt, och då det i efterföljande arbete är meningen att innesluta samtliga allmogeklasser — med företrädesrätt för de tjänande t. o. m. — har jag ansett mig böra upptaga det ursprungliga och vidsträcktare begreppet, vari även innefattas allmogens yrkesmän och soldater m. fl. grupper.

Nu vill jag också meddela, att föreliggande framställning, som räcker fram till frihetstidens början och endast utgör första delen av trenne, synnerligen ofullständigt klarlägger allmogens sociala levnadsvillkor och strider från äldsta tider fram till sagda tidpunkt. Det har emellertid nedlagts mycket arbete på samlandet av dessa vitt spridda uppgifter, tryckta som otryckta, och mångenstädes ha desamma varit synnerligen ofullständiga och motsägande varandra. Därför torde icke misstag ha kunnat undgås. Men jag hoppas likväl, att läsaren, under overseende därmed, ändock av framställningen kan skapa sig en någotsånär påtaglig bild av allmogens kamp och levnadsförhållanden under gångna århundraden.

Vad själva formen beträffar, har i från äldre tider återopade och helt eller delvis återgivna dokument stavningssättet korrigerats till mera överensstämmelse med nutida språkbruk (då innehållet här är det väsentliga), så att inga svårigheter må uppstå vid läsningen.

Samtidigt ber jag få uttala min tacksamhet till de K. Bibliotekets och Riksarkivets tjänstemän, som på flera sätt bistått mig med råd och upplysningar, framför allt rörande nästföljande delar, liksom till förf. H. F. Spak, som genomläst manuskriptet, och på flera sätt visat stort intresse därför.

Stockholm i sept. 1918.

Författaren.

KAP. I.

I forntidens samhälle.

DET ÄLDSTA JORDBRUKET. — FRÅN ODALBONDE TILL ADELSMAN.
— FRIBORNA OCH SLAVAR: SJÄLVÄGARE, LANDBÖNDER OCH
TRÅLAR. — TRÅLDOMENS AVSKRIVNING.

Det berättas, att våra äldsta hedniska förfäder hyste föga aktning för jordbruket, vars drivande var förenat med åtskillig möda, och dessutom var ganska osäkert i det av stora skogar uppfyllda landet, utan lade huvudvikten vid fisket och jakten, eftersom sjöar och floder ännu voro rätt givande och skogarna vimlade av villebråd, vars kött användes till föda och hudarna till kläder. Den romerske hävdatecknaren Tacitus, som även har åtskilligt att förmedla om germanerna och därvid ingalunda utesluter Norden, låter oss veta (omkr. 100 e. K) att åkerbruket alldeles sattes åt sidan här. Likaså Snorre Sturlesson, isländaren, som gjorde vidsträckta resor i de skandinaviska länderna, upplyser: "att i Sverige äro många ödemarker och finnas där öknar, som äro många dagsresor över." Det var väl till dessa konung Freys drottning Disa, enligt sagan, lät utsända rikets halva befolkning: "längst bort i hedentima", som det heter, "utrustade med vapen, jaktredskap och så mycket säd, som till utsäde kunde erfordras", för att anlägga nybyggen och nyodla jorden.

En obunden, från allt skattetryck befriad jordbrukareklass, som kommunistiskt skötte sina angelägenheter i smärre rörliga samhällen, befolkade landet från början, men ett stolt släkte, som

sedermera, när överhetsbegreppen vunnit insteg, valde och ratade konungar lika lätt som man numera väljer en ny eller avlägger en förbrukad klädedräkt. Det är från dem Geijers målmedvetna odalbonde direkt nedstammar:

”Det var en tid det bodde uti Norden
 En storsint ätt, beredd till fred och krig
 Då ingens slav och ingens herre vorden,
 Var odalbonde var en man för sig.
 Med svärd han røjde våld med plogen jorden,
 Med lugn för Gud och man han gick sin stig.
 Sig själv sitt värn han visste andra skydda
 Och kungasöner växte i hans hydda.”

Det dröjde emellertid icke länge förrän de företagsammaste odalbönderna, allteftersom efterfrågan på jorden stegrades, därför att befolkningen ökade, godtyckligt lade allt större områden under sitt herraväldes spira. Härigenom uppstod efterhand den jordägareklass, som sedermera blev upphov till landets adel. Härom skriver bland andra von Dalin i ”Svea Rikes Historia” följande:

”Var och en husfader, som intagit en viss trakt, en viss ö, var själv enväldsherre och domare över sina barn och tjänstehjon. Hans undersåtar voro väl ganska få; men han hade ingen över sig utom Gud allena; den jord, han bebodde, tillhörde honom efter naturens lag som egen grund, vilken ärvdes av hans efterkommande med samma rätt: där är första början till *odal*. En sådan husbonde tillviste bekväma ställen för tjänliga eller överflödiga personer av sitt följe, barn eller tjänstefolk, att sätta sig ned, bygga och bo det bästa de kunde och vara honom till hjälp vid påfordran; där är första upprinnelsen till Sverges allmoge, som nu kallas bönder.”

En enklare och mera kortfattad förklaring till jordbruksklassernas uppkomst — ty att det ursprungligen endast varit en, allmogen, veta vi alla — kan näppeligen påträffas bredvid Dalins,

som i detta hänseende fått flera efterföljare, både samtida och senare. En anonym av dem, som från tryckeri i Norrköping 1768 utgivit en mindre skrift (bygd på von Dalins historia och Botins Svenska Hemmap), benämnd: "Adelsmanna Öde uti Svea Rike", har inledningsvis att förmåla i samma sak:

"Svenska folket var självt ägare till den jord det begynte bebo och var hufvud en enväldig regent i sitt hus, utan att erkänna

Forn tidens bondstuga.

någon överherre på jorden, och när dessa små regenter fogade sig tillsammans, samt togo konungar och regenter över hela det stora samfundet, behöllo dock hufvuderna såsom jordägare sin fulla frihet att skipa och styra över sitt folk och den del av jord, de sig tillvällat etc."

Sålunda uppstod redan under Nordens äldsta historiska tidsperiod bland odalmännen en särskilt gynnad klass, som i kraft av börd (deras förfäder hade betvingat urfolket, intagit landet och nedstammade kanhända själva från berömda eller förmögna vi-

kingar), samhället bevisade tjänster eller annorledes, innehade en högre ärfilig, ätterna omfattande värdighet. Därförinnan hade emellertid, som redan är sagt, allmogen besittit makten i samhället. Det är dess ursprungliga frihet och politiska betydelse, som trots allt, bestämt de huvudsakliga grunddragen i de skandinaviska folkens politiska historia från äldsta intill senaste tider. Orsaken till denna allmogens ursprungliga frihet och självständighet, säger A. W. Bratt i inledningen till sin akademiska avhandling, är att söka i odalrättens allmakt vid tiden för de nordiska samhällselementernas ordnande: den frie mannens besittningsrätt till den jord han, på en förut oupptagen mark uppodlat. Därför gällde böndens ord ganska mycket vid det allmännas rådslag. Han var en fri

Fornnordisk hövding.

man. Men sedan jordbesittning icke längre var nödvändig för politiska rättigheters åtnjutande, började bönderna undertryckas. De måste böja sin styva nacke för deras egen företrädesklass, sedermera kallad adel, och konungarna, som de själva beväpnat med myndighet och makt. Dessa särskilt gynnade friborna hade också förstånd att samla omkring sina personer ett talrikt

följe, till försvar och prakt — ett hov, en svit. Redan Tacitus omtalar utförligt denna sed i Norden, detta följesmannaskap hos germanerna, som snart blev upphovet till konungadömet.

En ny ofri allmogeklass hade alltså efterträtt den första friborna, och uppdelades, bredvid de särskilt privilegierade, som numera innehade den politiska makten, i följande skikt: de självägande bönderna, som icke förmått följa sina ståndsbröder i galoppen efter makt, allmännings- (krono-) och landbönderna, samt trälarna, sedermera legohjonsklassen eller båda jämsides med varandra. Samtliga voro både till anseende och i verkligheten underordnade den gynnade klassen. Sådana abnorma utväxter har för övrigt utvecklingen tidigt avsatt i hela den kända världen.

De självägande, odalbönderna, som utgjorde svenska allmogens kärna, och varur även adeln eller riddarna, som de sedermera kallades, utgått, voro herrar på sina egna gårdar och ägde ännu fullständiga politiska rättigheter, som dock sedermera av den världsliga och andliga herremakten i gemenskap frånhändes dem. En del hävdatecknare räknar det första angreppet på deras frihet från det stora tinget i Linköping 1153, där påvens sändebud, som hade till uppgift att giva Sverge en egen ärkebiskop, var närvarande. Här beslöts bland mycket annat, att kyrkornas och prästernas gods skulle bliva fria från skatt, under namn av andligt frälse, och att all domsrätt över prästerna och deras underhavande skulle dragas under domkapitlet och påven. Härigenom blev kyrkan en stat i staten, som den sedan fortsatt att vara under århundraden. Men sorgligast var emellertid, säger Arvid August Afzelius i "Svea Rikes Sagohävd", att den svenska bonden måste avstå sin urgamla rätt och heder att gå klädd i härbonad eller vapen till eget och landets värn. Därav minskades modet och anseendet — ty sanning är det, som i Odens höga visa sjöngs:

Snart förtorkas

Träd utan bark och grenar.

Vapen och kläder
 Giv du mannen!
 Modlös är vapenlös man!

Näst efter odalbonden på rangskalan räknades allmännings- eller kronobönderna. De hade slagit under sig och uppodlat mark på allmänningarna, och hade därifrån sitt namn. Deras rätt var givetvis icke så omfattande som odalrätten, men hade likväl ungefärligen samma politiska myndighet som densamma innehavare. Landbönderna däremot saknade alla politiska rättigheter, emedan de innehade andras jord på lega, och därför skulle, enligt gamla germanska rättsprinciper, jorddrotten svara för dem i allmänna angelägenheter. Men i fråga om de av bördens beroende rent personliga rättigheterna, voro landbönderna naturligtvis, liksom andra friborna män, i full manshelgd och delaktiga i männernas lag.

Nu äro vi framme vid den sista och på samma gång olyckligaste kategorien av befolkningen — trälarna — som på sin lott hade allt tänkbart grovarbete i forntidssamhället. Namnet häntyder på den kuvade inhemska urtidsbefolkningen, som i sagan betecknas med det samsläktade ordet troll. De höllas som slavar av jordägarna, som vid denna tidpunkt bildade överklassen. En del voro även hemförda som fångar under härnadstågen och sålunda nödgade till trälldom; andra voro förfallna därtill dels genom skuldsättning, då den gäldenär, som ej kunde betala, blev sin borge-närs träl, dels genom vissa förbrytelser, vilka bestraffades med trälldom — exempelvis tjuvnad — dels genom överlåtande, då någon för fattigdom gav sig till annans träl. Den senare kategorien, som kallades gävträl, ansågs av olika anledningar för den sämsta och var allmänt föraktad av de fria, ja, även av trälarna. Dessutom hade en fader rätt att sälja sina barn till träl, och slutligen uppkom trälldom genom födseln, såvida som både fadern och modern voro ofria. Om endera var fri, blev barnet fritt. Det

var för övrigt huvudsakligast genom denna ärftlighet, trälarna bildade sin egen klass.

Den bekante forskaren i nordiska sagohävd, Afzelius, redan förut citerad, påstår, att trälarnas olycksöde efter kristendomens införande i landet blev mycket förbättrat, "så att vår tids fattiga tjänare (på 1840-talet), dem husbonden bortdriver till tiggarestaven, när de äro utsläpade, ofta skulle önska deras villkor". Han konstaterar vidare, att trälarna framför allt nyttjades till jordbruksysslor och krigstjänst, ehuru vad det senare beträffar endast vid hastigt påkommande ofrid i landet. Husbondens respekt för trälen var påtaglig: han vågade endast i yttersta nödfall lämna honom vapen i händerna. De bodde i hans hus eller hade små jordkojor eller backstugor på hans ägor.

Trälens bostad.

Det förekom ytterst sällan, att fria föräldrar sålde sina barn till trälrar. Men att vid stor hungernöd ibland denna utväg tillgripits för att lindra nöden, har man genom åtskilliga folksångers vittnesbörd anledning antaga. Ut i en av dem, som ännu vid mitten av 1800-talet sjöngs här och där, berättas om en stor hungersnöd i landet, då en fader till hedniska sjöröfvere, enligt visan, sålde sin egen dotter. Hon anropar anhöriga om hjälp, men ingen ville förbarma sig, ehuru de voro förmögna. Till slut kom dock hennes trolovade. Han var ej sen att göra uppoffringen, och frälste sålunda sin brud:

Min far och min moder de ledo stor nöd;

Då sålde de mig för en liten beta bröd.

Allt bort till det hedniska landet att förödas.

Och krigsman kan kasta sina åror till att ro:

Skön jungfrun hon vrider sina händer uti blod

Gud tröste den, som skall komma till det hedniska landet att förödas.

Sedan alla hennes anhöriga varken kunnat eller velat utbetala lösepenningen, kommer äntligen fästmannen:

Och kära min fästman, I hållen mig så kär:
Ni tager de guldringar och löser mig därmed.
Gud trösta den, som skall till hedniska landet att förödas.

Och inte har jag mer än guldringar tolv:
Med sex så skall jag lösa dig, de andra skall du få,
Och aldrig skall du komma till det hedniska landet att förödas.

Den utmärkte allmogeforskaren, dr Tobias Norlind, har också i sitt omfattande samlingsarbete "Svenska Allmogens Liv" lämnat rätt utförliga upplysningar, grundade på fullt vederhäftiga och moderna källor, om trältiden och trälarna i Sverge. Han anför bl. a., till bestyrkande av sina uppgifter, några brottstycken ur Rigskvädet, Rigsmal eller "sången om Rig" som härleder sig från slutet av första årtusendet, och drar därav den mycket riktiga slutsatsen, att tre klasser av folk vid denna tid funnos i Norden: stormännen, jarlarna, vilka övade sig i krigiska idrotter, utan att alls befatta sig med lantbruket; lantbrukarna, karlarna, vilka skötte åkerbruk och boskapskötsel samt åtnjöto den fria lantmannens välmåga som lön för eget arbete; tjänarna, trälarna, vilka utförde grövre lantbrukssysslor åt andra — och det är från dessa senare, som i viss mån efterföljande århundrandens tjänareklass, med åtskilliga tillskott och uppblandningar, som uppstått genom arvs- och andra rätts- eller sociala förhållanden, utgått och direkt nedstammar.

Nu skall likväl här först med några rader uppmärksamheten riktas på ovannämnda gamla eddasång, Rigskvädet, vars ändamål i detta hänseende synes vara att förklara eller bevisa de särskilda klassernas härledning från gudarna. Heimdal vandrade en gång — säges det här — under det antagna namnet Rig vid stranden av ett vatten, och kom därvid fram till en by, där han

påträffade ett hus, vars dörr stod på gavel och där tvenne hjon, grånade av arbete, sutto bredvid elden på golvet. Efter gudens besök, födde kvinnan en son, som kallades Träl.

Han började växa
och väl trivas,
vart å hans händer skrynkligt skinn;
krumpna knogar,
tjocka fingrar;
trumpen uppsyn,
lutande rygg
och långa hälar.

Det är urfolkets kännetecken — och ännu i dag, eller åtminstone för några få årtionden tillbaka, typen tagen på kornet av åtskilliga exemplar av de äldre jordbruksarbetarna vid vissa gårdar här och där norr i landet. Det är denna urtidsskepnad, man kan spåra även hos kvinnorna, sådana de skildras av Rig. Det talas nämligen om en gångarflicka, som kom till gården med sårade fötter och armen solbränd, nedtryckt var näsan. Från henne och Träl kommo trälarnas klass. Om deras åliggande säges:

De stengården lade,
gödde åkrar
skötte svinen
vallade getter
och grovo torv.

Det framgår av själva benämningen på dessa tjänare, efter nutida språkbegrepp, att de voro tillbakasatta för andra — och den statsrättslärde Johan Jakob Nordström framhäver också med styrka, att den största skillnaden mellan människorna, som sederna och lagen fastställt, var börden — och man skulle nästan vara böjd att fasthålla vid denna regel ännu i dag.

Inom detta forntida bördssamhälle, som vi förut sökt framställa

på basen av klasserna, kunde givetvis icke, efter gängse betraktelsesätt över sociala förhållanden, uppstå mera än två samhällselement: friborna och trälarna. Men de kunna rätteligen icke betraktas som varandras motsats, förmenar Nordström, ty den förra var allt, den senare däremot ej annat än djuret och tinget, föremål för äganderätten.

Sagorna uppgiva, att trälarna icke stodo under lag och landsrätt såsom andra män. Ingen husbonde var underkastad straff, om han dödade sin träl. Förgripelser mot dem — sådan var rättsgrundsatsen till träldomsförhållandet — kommo ursprungligen endast i betraktande ur den synpunkten av angrepp eller skada på egendom, tills den delvis genom kristendomen ökade humaniteten mildrade de hårda bestämmelser och bruk, efter vilka trälarna behandlades. Dess påverkan föranledde också förhållandevis träldomens upphävande.

Men man torde ändock icke kunna säga, att trälarna i allmänhet blevo grymt behandlade — om än fruktansvärda undantag kunna påvisas från skilda delar av landet. De bemöttes i verkligheten vida bättre, än man skulle kunna tro. Det överensstämde icke med nordbons stolta och manliga kynne, säger C. Georg Starbäck, att plåga en värnlös eller den, som ej kunde försvara sig själv, och sagorna anföra flera drag ur trälens liv, som bekräfta detta förhållande.

Trälarnaingo utföra allt arbete utan annan lön än uppehållet. De kunde ej, såsom Norlind påpekar, lösgöra sig själva ur den beroende ställning, de ofta redan genom födseln kommit i, ochingo därför tråla för andra så länge de levde. Samma författare påpekar också, att antalet slavar, en lantman kunde hålla, berodde på gårdens förmåga att ge uppehälle åt dem. Synnerligen talrik torde under alla förhållanden trälbefolkningen ej ha varit i vårt land. På de största gårdarna kunde antalet sålunda gå upp till tolv eller flera. De medelstora höllo sig med tre, motsvarande 12

kor och 3 hästar. De smärre, som skulle skötas av ägaren själv och hans hustru,ingo allra högst bestå sig med en trälinna — och det ansågs vackert så.

Det är ganska intressant att lära känna, hur trälarnas arbetskraft organiserades, ty det hade blivit till ett ordspråk, att de voro mycket lata — och därpå må man väl icke undra för övrigt! Men de forna husbönderna i Norden gingo då till väga på samma sätt som slavägarna i Förenta Staterna bortåt tusen år efteråt. De större, som icke själva deltog i arbetet, utsågo nämligen en förman bland trälarna själva. Han skulle ha uppsikt över dem och deras arbete. Därför var han icke sällan särskilt gynnad av gårdsherren. Han kunde ibland, varpå man har åtskilliga exempel, bli torpare eller arrendator under gården. En och annan storbonde lämnade skötseln av en hel gård — till området mindre än huvudgården — helt och hållet till någon träl.

Men apropos torp, må i detta sammanhang anföras, vad dr Otto Sjögren säger därom i sitt tyvärr ofullbordade arbete "Sverges Kulturhistoria för menige man". Han påpekar bl. a., att då våra sydgermanska stamförvanter beteckna by med dorf, måste det nordiska stamordet torp ha betytt den enstaka gården, en språktolkning, som icke hör hit. Men redan vid medeltidens början hade i alla fall torp fått namnet av en liten avskild jordlott, som upplåtits åt huskarl (i Skåne kallas torparen ännu "husman") eller annan skattskyldig, i viss mån trälbunden underhavande. Tänker man sig en arbetarebefolkning, som undertrycktes av mäktigare ätter, invandrande eller av inhemskt ursprung, ligger den föreställningen nära till hands, att denna ursprungliga bostadsjord ändrade natur i enlighet med sin besittares försämrade levnadsförhållanden. Så skulle kunna förklaras, att en torplägenhet ibland har gårdens ursprungliga namn, liksom även att ibland gården kan tiderna igenom alltjämt ha namnet eller ändelsen torp, varpå finnas talrika exempel, särskilt i vissa delar av landet. Det föll li-

kaledes av sig självt, att då torp en gång fått sin betydelse av underhavandejord, samma benämning alltså bibehölls för nya jordavsöndringar av denna art.

I levnadssätt liksom i levnadsställning ansågs torparen — det må vara sagt redan nu, eftersom denna samhällsklass tydligen tillhör de allra äldsta — underlägsen den självägande bonden. Han uppnådde icke ens landbondens sociala nivå. Han var med all säkerhet, såsom uttrycket föll ovan — trålbunden.

Det berättas om Sven Estrildsson, då han efter slaget vid Nissa å skulle sätta sig till bords hos en halländsk bonde, att han före måltiden skulle två sina händer och därvid ämnade torka sig mitt på handduken. Bondhustrun ryckte då duken häftigt ifrån honom, sägande:

— Det är torparaktigt att vata ned hela handduken.

Hon ville därmed säga, att Sven Estrildsson saknade tillbörliga folkseder eller tillräckligt vett, och därför ansåg hon sig böra jämställa honom med den lägsta och efterblivnaste befolkningskategorien, för vilken hon sannolikt hyste ett inrotat och djupt förakt — trälarna.

Det framgår emellertid av alla upplysningar från den tiden — för att efter denna lilla avvikning återgå till sammanhången — att köpandet och säljandet av trålar var mycket vanligt. Prisen varierade visserligen, men mot slutet av första årtusendet gällde i allmänhet en manlig trål 3 mark, en kvinnlig 1 mark. Man kan göra sig en föreställning om värdebegreppet över den ofria människan, då man känner, att 1 mark vid samma tid var det vanliga priset för en bra ko eller ox.

Men med kristendomens införande, krävde tidsandan, att tråldomen avskaffades. Dessutom spelade ekonomiska motiv in högst väsentligt — efterfrågan på slavar blev större än tillgången — och man kan f. n. icke med säkerhet avgöra, vilkendera av dessa båda faktorer, som var den mest drivande. Men det saknar i stort sett betydelse för oss.

I Östgötalagen heter det: "Nu får ingen giva sig till gävträl ty det avskaffade Birger Jarl". Samma bestämmelse finnes även i Uplandslagen mot slutet av 1200-talet. En fri fick alltså ej giva, sig till träl, ej heller en brottsling straffas med trälsyssla. Det offi-

Träkyrka från äldsta kristna tider.

ciella avskaffandet för återstoden av landet, Västergötland och Varend, skedde slutligen 1335 under konung Magnus Erikssons kröningsresa. Han utfärdade nämligen från Skara vid detta tillfälle ett brev, vars 9:de punkt lyder:

“Till Guds och jungfru Marie ära samt till ro för vår faders och farbroders själar, stifta vi det till rätt och lag, att allt man-

och kvinnkön, som av kristen man eller kvinna födes, må aldrig i Västergötland eller Varend träl eller trälinna vara eller detta namn bära, ty såsom Gud haver oss frälsat från hedningar och hedendom, så haver han ock dem frälsat."

Nu uppstod emellertid, liksom vid slaveriets avskaffande i För-
enta staterna 1865, en stor löntagarklass, som icke kunde få sälja
sin arbetskraft till något pris, och därför icke tackade för befrielsen,
utan fast hellre velat kvarbliva vid det gamla — och tjänareför-
hållandet vart därför, såsom vi senare skola se, för ganska lång
tid framåt endast en förändring på papperet. Det tillkom dessutom
sedermera sådana bestämmelser, att åtminstone den del av hus-
bönderna, som voro eller blevo frälseberättigade, fullständigt hade
tjänarna i sitt våld. De voro underkastade lagligt godtycke — det
farligaste av allt.

Källor: Tacitus: *Germania*. — Snorre Sturlesson: *Konunga Boken*. —
Erik Gustav Geijer: *Samlade Skrifter*. — von Dahlin: *Svea Rikes Historia*. —
Anonym: *Adelsmanna Öde uti Svea Rike*. — Johan Jacob Nordström: *Bidrag
till Svenska Samhällsförfattningens Historia etc.* — Arvid August Afzelius:
Svenska Folkets Sagohävd. — C. Georg Starbäck: *Sveriges Historia*. — Otto
Sjögren: *Sveriges Kulturhistoria för menige man*. — Tobias Norlind: *Svenska
Allmogens liv*. — Landskapslagarna. — A. V. Bratt: *Om svenska Allmogen
under Gustav II Adolfs regering m. fl.*).

KAP. II.

Medeltiden.

KONUNGAMAKTENS UTVIDGNING. — STÅNDSBEGREPPETS UPPKOMST. — DET ARISTOKRATISKA VÄLDET. — FRÄMLINGSINFLYTANDET. — BO JONSSON GRIP. — DEN FÖRSTA BONDERESNINGEN. — FRÄLSETS RÄTTIGHETER. — DAGSVERKSSKYLDIGHETEN. — MARGARETAS REDUKTION. — LANDBÖNDERNA. — TJÄNSTEHJONSFÖRHÅLLET. — INHYSESHJONEN. — LÖNEFÖRMÅNERNAS. — BEHANDLINGEN. — GÅRDSRÄTTEN. — ENGELBREKTS BEFRIELSEKRIG. — ERIK PUKE OCH KARL KNUTSSON. — NYA ALLMOGERESNINGAR. — STURARNA OCH KRISTIAN TYRANN.

Nu är givetvis icke meningen att här noggrannt genomgå varje styrelses syndaregister, därtill är ramen alldeles för liten. Därför skola händelserna endast summariskt sammanföras rörande allmogens förhållanden under Sverges medeltid. Men för att nå därhän, måste vi, i anseende till avslutningen av föregående avdelning, gå några årtionden längre tillbaka, ehuru fornåldern icke har många tillförlitliga berättelser att bjuda på.

En fortgående utvidgning, av konungamakten — ursprungligen hade ju densammes representant endast ansetts som krigshärens högste befälhavare — är kännetecknande för medeltidens förre hälft. I stället för att vara liksom den förnämste familjefadern, såsom han varit till ursprunget, framträder konungen under det ryktbara folkungatidevarvet såsom en över folket upphöjd härskare. Han är icke längre den främste ledaren, utan den krävande och straffande husbonden. Genom prästerskapets inflytande infördes ståndsbegreppet, och i dettas spår följde snart den övriga stånds-

bildningen i samhället. Sålunda sammansmälte de förut särskilda landskapen i en enda statsenhet, för vilken i synnerhet Magnus Ladulås verkade synnerligen energiskt och planmässigt, då lagmännen, som förut varit allmogens förespråkare, genom sitt inträde i konungens råd kommo i ett närmare beroende av honom och förlorade sitt gamla inflytande. Därmed var, kan man säga, allmogemakten knäckt — och det har i alla tider sedan dess ansetts mycket förmånligt, när konungarna förmått fästa det demokratiska folkets förtroendemän vid sig.

Genom den adliga eller frälserusttjänstens införande sökte Magnus Ladulås binda de förnämsta odalmännen till tjänstskyldighet under konungamakten, och därigenom kom han, hur milt än åtskilliga hävdateknare bedömt de flesta av hans gärningar, att grundlägga eller uppbygga ett inflytelserikt aristokratiskt välde, på samma gång det ursprungliga folkets myndighet och betydelse försvagades. De egentliga böndernas stämma blev allt mindre högljudd vid allshärjartingen, för att slutligen alldeles tystna. Han var annars ganska mån om deras välfärd, och sökte bland annat genom strängt påbud 1285 avskaffa våldgästpingen, som likväl under århundraden fortfor att övas lika obehindrat för det. Likaså blev hästars förplägning hos bönderna samtidigt förbjuden. Men likväl blev 1446 detta våld åter erkänt som laglig rätt. Då frälset genom den av konung Magnus införda rusttjänstens och riddarvärdighetens förmåner var befriat från utskylder, hade allmogen en fruktansvärd skattebörd att bära. Herremännen gjorde dessutom alltiämt mycket förfång och intrång hos småfolket och mångenstädes stod det icke i mänsklig makt att hejda dem. Men det blev ännu värre under Magnus Ladulås' söner, då oenigheten inom aristokratien föranledde stor villervalla. En part tog då parti mot konungen. Den enda, som ännu hade mod att motsätta sig den växande herremaktens anspråk, Torkel Knutsson, mördades. Birgers svaghet och brott gåvo dem makten i händerna, säger Styffe, "och de hava ehuru med nödig

varsamhet utan tvivel begagnat den att utvidga eller åtminstone att genom skriven lag befästa den."

Men delvis ännu värre blev det då främmande konungar och herrar begynte vinna fotfäste i landet. Särskilt beryktad är den sedermera bortjagade Albrekt av Mecklenburg. Han efter-

Magnus Erikssons stora svenska sigill.

trädde den i fängelset satte och avsatte Magnus Eriksson, som, ehuru svag och osjälvständig, varit i viss mån förutseende och lagklok, upphävt de sista resterna av trälldomen och genom Landslagen och Stadslagen ivrat för centralisering av staten m. m. Därför blev skillnaden ganska märkbar från början, och Albrekt blev konung endast till namnet, "ty han var", för att tala med Odhner,

”svag och lättsinnig, och stormännen gjorde, vad de behagade.” Hans tid är, liksom företrädarens, kännetecknande för ständiga fejder, och stormännens övergrepp mot folket. De utländska herrarna, vars antal ingalunda var obetydligt, visste ingen gräns för sin vinningslystnad och grymhet, säges det, konungen själv föraktade svenska folket och upphöjde sina tyska äventyrare till storhet och ära — fastän man måste taga berättelserna härom med en viss försiktighet, då överdrifter icke saknas.

På dem offrade konungen landets alla intäkter. Till slut pålade han hela folket en skatt, såväl av jord som köpenskap och ämbete. Herre som bonde skulle giva hälften av sin inkomst. Han förordade t. o. m. reduktion av kronans egendomar. Det rådde vid denna tid ett fruktansvärt betryck i landet. Men det var icke allenast tyska herrar, som förtryckte det förbittrade folket, utan även de inhemska, som på sina rika fästen levde efter behag. Greve Henrik Terrent, en utländsk potentat, ägde exempelvis hela Kopparberget tillika med Kalmar och dess län. Både det världsliga och andliga frälset utvidgades ofantligt på det allmännas bekostnad. Bo Jonsson Grip, en inhemsk folkförtryckare, och hans likar besutto en stor del av riket dels under ägande, dels ock som pant eiler länsrätt. Utom detta hade de andliga och världsliga länsherrarna genom föreningen i Skara 1322 under konung Magnus Erikssons minderårighet, och sedermera även under dennes alltför menlösa regemente, brakt deras förenade herravälde till sin högsta höjd. Gemene man blev uppoffrad, så ofta han ej kunde köpa sig beskydd hos de maktägande, som ej kände annan rättvisa än nävrätten mot sina jämlikar, och överbåld och grymheter mot sina underhavande. Så mäktig var Bo Jonsson Grip, att i Sverge andra föga hade något att säga mot honom, och i Finland var han fullständigt enväldig.

Slutligen brast allmogens tålmod. Det hade länge jäst i sinnena över den främmande konungen och hans tyskar. Allmogen i land-

skapen norr om de stora skogarna, Kolmården och Tiveden, reste sig. Samtidigt utgingo uppmaningar till de söderut belägna landskapen att förena sig för samma ändamål: tyskarnas fördrivande och konung Magnus' befrielse. Det vart en folkresning efter stora mått. Förbittringen ävensom orsakerna till upproret, synes bäst av den skrivelse, som sändes från Uppsvearna till männen Sunnanskogs:

„Vi klaga“, skriva de. „inför Gud; inför Jesus Kristus och Hans Moder samt alla helgon, alla goda kristna, konungar, hövdingar, herrar och städer, över det våld och den orätt, trældom och omildhet, som I och vi och all Sverges allmoge lidit av tyska män, sedan hertigen av Mecklenburg och hans son herr Albreckt, som vår konung skulle vara, fick makt över oss. Vi klaga av rätt nöd, som vi kunna och våga bevisa, var helst vi skola, och som vi ofta hava föreställt herr Albreckt, som vår konung skulle vara, men som är en rätt menedare och tillika med sin fader en rätt förrädare av Sverges rike, och hos vilken vi heller ingen lisa eller hjälp hava fått, som uppenbart är över hela detta land och uppenbart vara skall, så vitt som kristendomen når. Och uppsäga vi härmed förenämnda herr Albreckt, hans fader och alla tyskar över hela Sverge tro och lydnad. De hava illa behandlat oss både till liv och lemmar, och vilja vi hålla oss under Gud, Hans Moder jungfru Maria och rikets skyddshelgon, samt under den ärlige och gode herren, konung Magnus, fast han fången är. Med all vår makt vilja vi hjälpa honom av hans vanda och hoppas till Gud, att vi med honom skola bliva under lag och rätt. Med alla dem, som med oss vilja vara, vilja vi gladeligen leva och dö, men dem, som stå oss emot och icke vilja hjälpa oss, vilja vi nederslå och fördärva. Låten oss höra, att I ären till, på oss skall intet brista. Vilja rikens råd ställa sig i spetsen för oss, därom tigga vi gärna. Vilja de det ej, då skall skulden vara deras, ändock skadan är både deras och vår“.

Nu blev Albreckt förskräckt. Han flydde över till Tyskland. Det var något alldeles nytt för dessa främlingar att se folket, plogens män, resa sig i massor för att taga hand om rikets angelägenheter. Begreppet allmoge, sådant som det utbildats här, var för dem helt och hållet främmande, säger Starbäck. I april 1371

tågade hären på Stockholm, slog läger vid Edsviken i Sollentuna socken, Upland, och stillestånd slöts. En överenskommelse träffades, och konungen föll undan, erkännande att han ej med tillräcklig stränghet hållit efter herrar och fogdar. "Men detta vilja vi ändra, rätta och bättra med Guds nåd och riksens goda mäns råd etc." Sedan freden vart sluten, lösgavs konung Magnus mot lösen av 12,000 mark lödigt silver — en följd av den första bonderesningen. Men därmed slutar också hans historia. Sedermera blev även Albreckt i tillfångatagen under striderna med drottning Margareta, och fördes efter sex års fångenskap över till Tyskland.

Det är i det föregående i korthet antytt — för att återgå till sammanhanget — hur frälset uppkom, och vi hava allaredan varit i tillfälle att se något litet av dess rättigheter, som ingalunda voro små. Ledningen av rikets allmänna angelägenheter hade övergått från folket i sin helhet, allmogen, till de privilegierade stånden, herrarna, medlemmarna av frälset, såväl det andliga som det världsliga, ävensom huru dessa snart började behandla de ofrälse "som varken gudomlig eller världslig lag funnits" — för att återigen tala med Starbäck — och att de även hade laglig rätt på att handla godtyckligt skola vi snart erfarå. Såväl i Landslagen, Konungabalken IV:7, Kalmar recess 1483, § 21 som i flera konungaförsäringar under folkungaättens och kalmarunionens tid, varibland må nämnas konung Albreckts förskrivning 1378, ha dessa särskilt gynnade blivit försäkrade i huvudsak följande, som kan vara intressant att lära känna, då det utgör grundvalen till allmogens förtryck:

1. Adeln som stånd åtnjöt skattefrihet för sin jord, sin person och sitt hus, enligt de grundsatser och lagar, som ovan återopats.
2. Då Magnus Ladulås på det strängaste, såsom redan omtalats, avlyste resandes på gammal sed grundade frigästning, varvid ofta våldsamheter förövades, och i stället påbjöd inrättandet av gästgiverier i byarna till de resandes bekvämlighet och befordrande mot betalning, med skyldighet för bönderna att vidtaga sådant, förklarade han härjämte riddares, svenners och andra frälsemäns

gårdar fria från denna skyldighet. Denna förmån sträcktes dock ej till frälsets landbönder, enligt konung Albrechts stadga av 1375, § 5, men Kalmar recess 1474, § 1, förklarar frälsets landbönder icke vara underkastade varken gästning eller gengärder.

3. Budkavlars kringspridande för offentliga ärendens skull, som annars var en av lagarna strängt vidmakthållen allmän skyldighet, ålåg icke adelns gårdar, men väl dess landbönders.

4. Landborna, som lydde under sätesgådarna och gjorde dagsverken till desamma,ingo ej betungas med andra allmogen småningom påförda skyldigheter och till fodring emottaga konungens eller hans förläningsmäns hästar till ett visst antal om året. Det var denna skyldighet som ingick i ränteundervisningarna och jordeboksräntan under namn av fodringen eller årliga foderhästar, och var en särskild art därav den s. k. konungafodringen, som bestod däri, att om, i de län konungen själv direkt förvaltade, den årliga fodringen eller hästomloppet, ej var tillräckligt för hans hästars underhållande, dessa dock skulle underhållas i vissa provinser av allmogen.

5. Av de sakören eller böter, vartill enligt Albrechts stadga 1375, frälsehjon och landbor, som tillhöra riddare, svenner och frälset, gjort sig förfallna, skulle en tredjedel tillfalla husbonden. Detta stadgande stadfästes ytterligare i Kalmar recess 1483.

6. Konungen skulle ej hava makt att förhindra eller förmena några goda män, det vill säga adelsmän i riket, att befästa sina gårdar.

7. De av konungen utfärdade gårdsrätterna ägde adeln att tillämpa även på sina följesmän och tjänare inom sina slott och gårdar.

8. I saker, som angingo heder och ära, i synnerhet injurier, skulle adeln hava sitt forum inför konungen och rådet, enligt Magnus Ladulås' stadga 1280, § 3, och Kalmar recess 1483, § 10.

9. Slutligen skulle frälsejord ej få ägas av andra än adeln, varav framgår, att detta stånd strävade efter att ej blott särskilja sina personer utan även sin jord från de övriga jordägarna.

Det fanns sålunda ej många rättigheter kvar för allmogen — och till slut begynte herrarna även fordra dagsverkskyldighet av den skattande bonden. Nu blev bondenamnet dessutom — under fornåldern hedrade — till skam och nesa, och odalmännen kallades icke sällan ofrie, ofrälse och vanbördingar. De besuttna bönderna

ansågos av aristokraterna ej annorlunda än deras egna landbönder, varför ock 1380 stadgades, att härads- och lagmansnämnden skulle bestå av hälften frälse och hälften skattebönder.

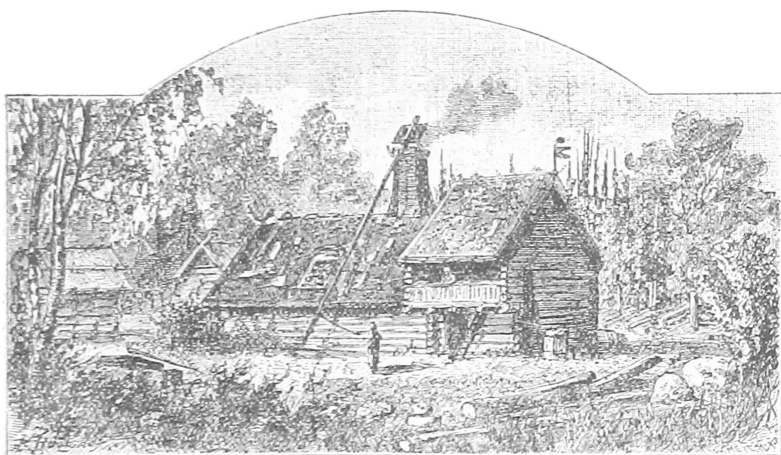
Man kan säga, att dagsverksskyldigheten var ett kännetecknande drag för medeltiden. Den ålades skattebönderna. Så länge varje bonde var "man för sig", föll på trälarnas lott att göra dagsverken. Dessutom fordrade kyrkan, som nu stod på sin makts kulmen, arbetsbiträde av den frie mannen för sina byggnader, ävensom för sådana, hon tog under sitt hägn, såsom bro- och vägbyggnader. Sedermera kom även konungen och gjorde anspråk på samma förmån.

Sålunda är dagsverksskyldigheten föreskriven bland de rättigheter, konungen kunde kräva av allmogen — och det glömdes sällan. — Men detta i början frivilliga arbetes utgörande blev inom kort så hävdvunnet, att någon särskild bevillning icke mera behövdes, utan dagsverken liksom skatterna i allmänhet övergingo från frivillig hjälp till skyldighet.

Ett visst antal dagsverken årligen blev därför genom lag bestämt. År 1403, under drottning Margareta, fastslogs dessas antal till 8; och då ett slott bortgavs som förläning — och det hände ganska ofta och ännu tätare längre fram — följde alltid böndernas skyldigheter till detsamma med, och det är allmänt bekant, hur hänsynslöst och godtyckligt sådana läns innehavare kunde gå till väga. De upprepade förbuden äro de bästa bevisen härpå. Så förbjöd redan Magnus Ladulås, som vi omtalat, på det strängaste bönderna att mottaga länsinnehavarnes hästar i fodring, och vid förlust av liv och gods ytterligare bekräftat av drottning Margareta. Men även detta oskick övergick så småningom till bestående lag. Dagsverksskyldigheten liksom fodringen har ända infyllt senare tider behållits kvar som jordeboksräntor.

Det bör kanhända nämnas här, att Margareta sökte återbryta kronans bortkomna gods, d. v. s. indraga dem; och vid ett möte,

som hon sammankallade till Nyköping, med rikets biskopar och råd, "riksens män", riddare och svenner, överenskomms om åtskilliga artiklar, som föreskrevo, att vissa gods skulle "igendömas och komma under konungen och kronan, där alltid att bliva och ingen lösen därför giva, men rådats bot uppå, att ej mera göres så". Dessutom beslöts, att all skattejord, som kommit under frälset eller på vilket sätt som helst kommit ifrån kronan och bönderna, skulle under kronan och bönderna igendömas — jämte en del andra föreskrifter och bestämmelser.

Medeltidens bondstuga.

Landbondens ställning var emellertid ännu vanskeligare och svårare än skattebondens. Som man känner genom historiska uppteckningar, överlät den jordägare, som besatt flera gårdar — och vi ha i korthet redan redogjort därför i första avdelningen — vissa att brukas av landbönder, fria män (må det understrykas) vilka till jordägaren erlade en viss avgift, så kallad städja, och en årlig jordränta, avrad. Sedan fick denna arrendator eller landbonde sköta gården som sin egen, med egna dragare och egen redskap, och såväl han som ägaren hade ömsesidig uppsägningsrätt för

vissa inträffade fall. Sådant var av gammalt förhållandet enligt landskapslagarna. Östgötalagen gör dock ett undantag. Häre pålägges landbonden tvenne dagsverken årligen, ett om våren och ett om hösten.

Nu må ju medgivas, att dessa villkor, så långt de genom lagarna äro kända, voro ganska drägliga, och landbonden levde också under denna första tiden som en man för sig. Men värre blev det, när utländska konungar och utländskt skick inkommo i landet. De författningar, som i detta hänseende utfärdades av riksens råd, gällande för hela riket, lämna oss en annan bild av landbondens ställning, särskilt under unionstiden.

Han skulle alltså, enligt dessa bestämmelser, utom städja och avrad utgöra 12 dagsverken, hälften med dragare. Han skulle desslikes för jordägarens — och denne kallas också med fullt skäl i urkunderna för husbonde — räkning, göra en resa utom lagsagan, varhän han än blev tillsagd. Dessutom hade denne husbonde rättighet att årligen få en tunna öl jämte mat och hästfoder för varje markland. När jordägarens fogde genomreste på inspektion i och för upptagande av avgifterna, skulle han en gång om året kosthållas. Landbonden var därjämte förpliktad, att giva husbonden hälften av humlegårdens samt trädgårdens avkastning, uppföra ett visst famnmått gärdesgård och förbättra husen o. s. v. I Växiöstadgan av år 1414 fastslås vidare, att den landbonde, som före legostämmans (arrendetidens) utgång övergav gården, skulle med våld återtagas, och satte han sig därvid till motvärn, blev skadan, som tillfogades honom eller hans hjälpare, ogilld. Endast om han dödades, skulle därför bötas 2 mark. Det var ren livegenskap.

Det räknades från början endast en legotid på 8 år, men under unionstiden ville man utsträcka densamma i oändlighet, för att fastbinda landbonden som livegen vid jordtorvan. Sålunda kvarhölls han även efter legotidens slut vid godset, och hans barn

fingo icke skiljas från hemmet. De voro fullständigt i hans våld och måste, även sedan träldomen avlysts, på godtyckliga villkor ingå i hans tjänst.

Ett fritt tjänstehjonssavtal, heter det i "Adelsmanna Öde" räknar tidigare tillvaro i Norden än annorstädes i Europa — och vi måste här i någon mån ingå därpå, för att få den ursprungliga grunden, för vad vi i saken i fortsättningen komma att meddela. — De nordiska lagarna äro emellertid synnerligen fåordiga därom, utom isländarnas Grágás, som även i detta hänseende yttrar sig med vanlig omständlighet. De tillförlitligaste uppgifterna hänföra sig, enligt Winroth, till tiden mellan 1180 och 1200. Vad de skandinaviska lagarna särskilt beträffar, uttalar sig den danska icke alls för institutet. De svenska och norska redogöra visserligen för det, men deras stadganden äro torftiga, stundom bristfälliga. De röra sig över huvud, såsom Nordström framhåller, kring bestämmelser rörande fattiga och lösa personers skyldighet att taga årstjänst, ehuru väl det därjämte synes sannolikt, säger han, att de dock hava något närmare motiv uti den genom träldomens småningom skeende försvinnande uppkomna nödvändigheten att ersätta trälarna medelst legda, fria tjänare.

Redan Gotlandslagen älägger folk, som ej har egen jord att beså, att, vid 3 öres bot, biträda bönderna på tillsägelse vid inbärgandet av säden. Hit räknades alltså icke landborna. Men allt s. k. löst folk och andra fattiga voro underkastade lagarnas arbetsbestämmelser. Uplandslagen upplyser, att med fattigt folk menas hussätufolk och malekarlar, legohjon, hemhjon och stavkarlar (tiggare).

Om skyldigheten att antaga legotjänst innehåller Västgötalagen, att den man eller kvinna, som ej betalte skatt eller skuld, borde mottaga sådan anställning, då erbjudande gjordes från något håll. Hyste någon hjonet, sedan det mottagit sådant anbud till legotjänst, var han förfallen till 3 gånger 16 öres böter. En inhyses

ägde icke 3 marks förmögenhet i boskap; och man finner alltså i denna bestämmelse — medeltidens åttahundrakronorsstreck — själva förmögenhetsgränsen eller vändpunkten, då denna tjänstskyldighet förefanns eller icke. Uplandslagen innehåller samma huvudsakliga grundsatser, men gör det bestämda tillägget, att den, som sedan hyste honom, fick böta tre mark. Södermannalagen säger, att alla, som äga mindre än tre marks förmögenhet, skulle antaga tjänst och instämmer i övrigt med Uplandslagen, med vilken även Västmanlandslagen förenar sig. Sålunda fastställa dessa lagar skyldigheten till årstjänst under den förutsättningen att sådan erbjudes. Men Dalalagen stadgar böter även för vägran att mottaga anbudet.

Den uti Landslagen befintliga bestämmelsen stadgar, att det krävdes tre marks förmögenhet eller däröver för att vara frikallad från tjänsteplikten, och skulle i sådant fall, eller då han ägde tre mark eller mera, han såsom inhysing eller icke jordinnehavare deltaga uti skattegårdar till hälften mot bonden, Man finner samma grundsatser även i Stadslagen, som stadgar, att var och en, man eller kvinna, skulle antaga erbjuden årstjänst, så snart han ej ägde tre marks förmögenhet, och de, som inte ville tjäna, hade att lämna staden, samt, om han ägde tre mark, deltaga med borgarna i utskylderna.

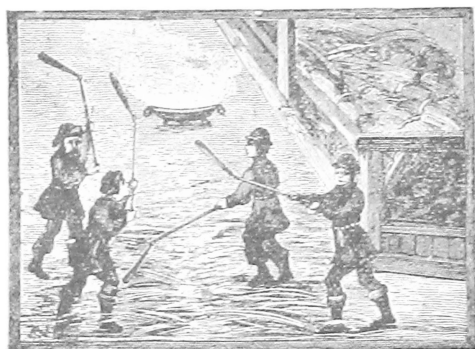
Man kan till följd härav, enligt Nordströms grundliga utredning, draga den slutsatsen, att den äldre lagstiftningen i allmänhet för rättigheten att — ehuru man ej innehade jordbruk — leva självständigt, fordrade tre marks förmögenhet, troligen emedan detta värde, vilket enligt landskapslagslagarna svarade mot 36 tunnor korn och Landslagens 18, ansågs vara tillräckligt för ett års underhåll. De, som levde i föräldrarnas hus och under deras ansvar, hörde ej under dessa lagar — en tvångsbestämmelse, som adeln framtvingade först på 1700-talet. Men högst anmärkningsvärd är därjämte för denna tidsperiod den bestämmelsen, att tvånget av

tjänst¹ förutsatte, att en sådan blivit erbjuden. "Så långt tillbaka i tiden, som vi satt oss till mål att följa tjänstehjonsinstitutets första utvecklingsformer, träffas det i förening med ett fullständigt ordnat tjänstetvång", säger Winroth. "Det tyckes alltså vara föreskrivet av ett bestämt socialt behov" — och han redogör härefter utförligt för ovannämnda viktiga undantag i bestämmelsen.

Häruti gjorde dock — för att gå historien i förväg — redan Örebro artiklar av den 25 januari 1540 ändring genom föreskriften, att (med undantag av gärningsmän, hantverkare), löst folk på landsbygden ej skulle äga rätt att gå omkring och arbeta för daglön, utan borde de antingen antaga ordentlig städja "eller draga upp till Cronones berg", en princip, som blev en följd, kan man säga, av den genom klostrens upplösning uppstående mängden av löst folk och de ständiga inbördeskrigen under medeltiden. Tjänstetvånget sträckte sig emellertid — det må sägas redan här — ända från Gustav I:s regering fram till 1800-talets mitt. Principen genomfördes strängt i 1723 års legostadga, varför även på lämpligt ställe skall redogöras. Men därefter bliva undantagen allt flera, och det till förmån för de nya åsikter, som med en något friare och humanare åskådning trängde sig fram. Ännu 1802 års värvningsstadga, och 1805 års legostadga äro emellertid, såsom vi skola få se, byggda på den äldre uppfattningen om tjänstetvångets betydelse.

Men vi skola icke gå händelserna i förväg längre, utan först något närmare redogöra för den klass, inhysesjonén, mot vilken tjänstetvånget huvudsakligast var riktat, eftersom deras produktiva förmögenhet icke uppgick till tre mark. De försökte i allmänhet under gamla tiden att förtjäna sin bärgning genom boskapsskötsel, tillfälligt eller hantverksarbete samt slöjd. Den förstnämnda sysslan var givetvis i förening med mjölkhushållning den förnämsta och mest givande. Men även jakt och fiske, tillfälligt drängarbete hos hemmansbrukarna under de tider, då förberörda syssel-

sättningar ej med fördel kunde idkas eller ock brådslande arbete vid jorden belingade relativt hög dagpenning, tillgrepos. Efter gamla berättelser att döma, synes detta ha träffat samman med tiden för sädens tröskning — man hade ännu ingen aning om tröskverk, utan var uteslutande hänvisad till handslagan — och

Tröskare.

det var uppenbart ett hårt slag mot denna klass, då tröskning avlystes som tillfälligt arbete, ett slag, som även träffade sådana, som legaliter voro berättigade att avhålla sig från tjänst. Och å andra sidan uppenbarar detta förbud en viss partiskhet för eller ömhet — om man så vill — om den jordbrukande

klassen, ty meningen är påtagligen, att skaffa bönderna tillräckligt med folk, ej blott vid tröskningen, då det var den egendomslösa befolkningen ganska lägligt att biträda vid jordbruket, utan även under vårarbetet och i synnerhet skördetiden, då ansträngningarna voro som störst och bristen på arbetskraft kännbarast. Det fördes också inför konungarna en ständig klagan över inhysesshjonens självsvald och egenvillighet, även under medeltiden; och de tid efter annan mot dem skärpta ansvarsbestämmelserna samt regeringens oupphörliga påminnelser om deras tillämpning visa tillräckligt, hur vanmäktiga de mot denna klass vidtagna restriktionsåtgärderna i själva verket voro — om man undantager, att jordägarna genom att vägra dem spannmål till brödföda kunde hålla dem stående med ena benet innanför svältgränsen.

De voro därför, särskilt under medeltidens hjärtlösa husbondevälde, tvungna att tillgripa även vid denna tid så oberäkneliga

näringsfång som jakten, eftersom stora delar av befolkningen för nöjes skull övade den som sport, och dessutom hade villebrådet föga värde. Då var fisket mera givande, fastän redskaperna ännu synnerligen primitiva. De idkades båda med stort intresse, och förledde många arbetsdugliga att leva som nomader i skogarna. Likaså var trösken omtyckt av arbetarna, berättas det, och hos många bönder hölls fest för var dag, medan densamma pågick. Den inhyses tröskhjälpen var även gärna motsedd av bönderna och deras tjänare, som vid besöken fingo nyheter från fjärran och när. De voro alltså under sin tid, dessa kringvandrande inhyses tröskare, vad sockenskräddarna och dito skomakarna blevo under 17- och 1800-talen.

Bonde.

Nu skulle även tjänarnas "privilegier" vidröras med några rader, eftersom husböndernas, enkannerligen adelns, redan meddelats; och då frihet saknades i det närmaste, såsom vi också sett, har man uteslutande att hålla sig till löneförmånerna, och de voro ingalunda, ehuru husbönderna vid alla tillfällen starkt betonade

motsatsen, så särdeles lysande. Därför uppstodo också under medeltiden av denna anledning synnerligen svårartade tvistigheter. Flera stadgar vittna om den svårighet, man hade att få nödig arbets-hjälp, särskilt vad legohjon, som skulle städjas för längre tid, be-träffar. Däremot var det betydligt lättare att få nödigt antal in-hyses som daglönare för sommaren och hösten. I en bestämmelse av 1474 heter det, att ingen skulle antagas till tröskare, som icke ville tjäna påföljande sommar. Den medeltida tjänaren staddes på halvår. Flyttningstiderna voro i Västergötland påsk och michels-mässa (29 sept.), annars vanligen påsk- och mårtensmässa (11 nov). Vid flyttningstiden hade de rättighet till en veckas tjänstledighet. Så gammalt är sålunda friveckans institut.

Det skulle knappt behöva särskilt omtalas, att trälens löneför-måner av ålder endast bestått av kläder och föda, men det må likväl sägas för ordningens skull. Enda skillnaden i början mellan honom och legohjonet — och bägge dessa tjänstetillstånd funnos ganska länge jämsides — bestod enligt Norlind allenast däri, att tjänaren, förutom mat och kläder, även fick något penningar. Senare tillkom ännu en avlöningsform, nämligen ett stycke jord och nödigt utsäde därtill. Slutligen omtalas redan under medeltiden fästepenningen (städjan). Det bestämdes noga till vad be-lopp densamma skulle utgå o. s. v.

Ersättningen för tjänarens arbete omfattar således fyra former av lön:

1. Penningar.
2. Kläder.
3. Jordland.
4. Fästepenning.

Alla dessa löneförmåner framträda ej lika överallt, än kunde tredje, än första slaget fattas o. s. v.

Således utgjorde under den svenska medeltiden tjänarelönen, enligt Södermannalagen, på sommarhalvåret för arvodesdräng

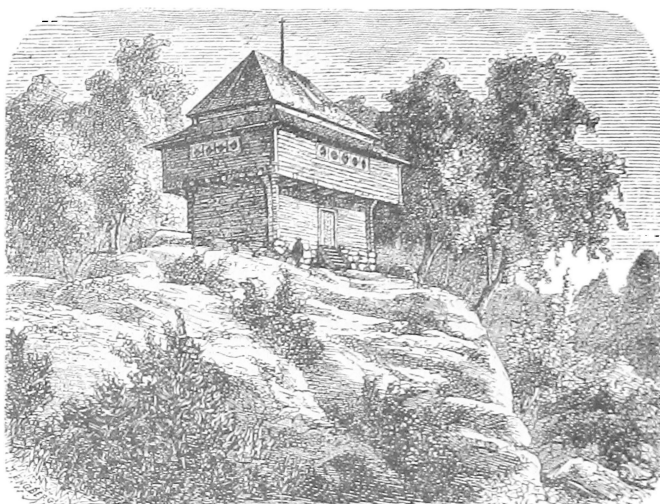
1 mark penningar, 2 par skor och 1 par handskar. Gav husbonde mera, var han hemfallen till böter. Om en tjänare blev sjuk, så att husbonden hade olägenhet därav, gjordes avdrag på lönen. Likadant ungefär var det i de övriga landskapen.

I detta sammanhang kan ej heller legohjonens och allmogens över huvud behandling, sedan träldomen avlysts genom lag, under ett par århundraden genom medeltiden, förbigås — och då äro vi åter inne i den historiska tidsföljden. De flesta urkunderna lämna högst få upplysningar. Det mesta, synnerligast rörande tjänarna, får man sluta sig till efter lagarna och diverse berättelser om de utländska fogdarnas framfart, men grymheten florerade förskräckligt, därom kan man vara viss. De tjänstehjonsförhållanden, som hörde till dessa äldre tider, voro i regel av så nedsättande och rättsförminskande art, likställde den fria tjänaren till den grad med trålen, att de knappast äga andra anknytningspunkter till det modärna, än att utgöra dess faktiska början — trots att ända intill sena tider alls inga idealiska förhållanden rått. Vad namnet angår fingo stundom även de fria bland tjänarna — innan träldomen generellt avskaffats — uppbära den föraktade trälbenämningen. De åtnjöto varken större aktning eller tilltro än trälarna, och hördes ofta om dem det övliga erdspråket "ilt er at eiga träl at eikna vin", — och det kunde ej vara annorlunda, eftersom tjänstehjonsinstitutet egentligen bröt sig ut ur träldomen.

Det var icke stort bättre för de icke självägande jordbrukarna, landbönderna, ehuru sedermera skyddade för åtskilliga av konungarnas skattepålagor. Länsherrarna ville själva utsuga sina underlydande, de tålde följaktligen intet intrång på sitt område, och även skattebönderna, som till följd av förlänningar kommit under deras lydnad, blevo illa åtgångna, många gånger ändå värre än de förra. Hugg och slag vankades till överflöd, ifall det minsta mankerade, och för de direkt underlydande, särskilt tjänste-

hjonen, landbönder och torpare, hade man för förseelsers avstraffande, verkliga eller förmenta, gårdsrätten och kistan.

Sverges äldsta gårdsrätt hänföres från Magnus Erikssons regering 1319—63, eller egentligen minderårigheten. Drottning Margareta bekräftade densamma, och efterträdaren, Erik av Pommern, som var med på alla obilligheter, stadfäste den ytterligare för både Danmark och Sverige. Det såges i den sistnämndes bestämmelser, att gårdsrätten skulle få tillämpas av biskopar riddare och svenner,

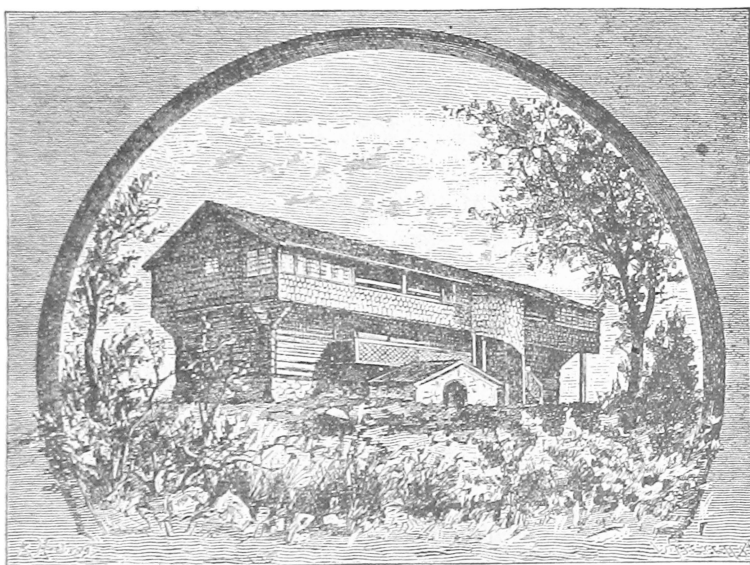

Fatburen vid Björkvik (Östergötland).

som tillhörde rådet, såväl som konungens hov och ämbetsmän — och därmed hade fogdarna fullständigt den vapenlösa allmogen i sitt våld. I kistan, gårdsfängelset, förvarades de motsträvigaste, tortyr förekom icke sällan, och många uslingar, som åsamkat sig herrarnas eller fogdarnas misshag, svältes ihjäl nere i de mörka hålen.

Som antyddes, var Margaretas gårdsrätt egentligen endast en förnyelse av eller bekräftelse på Magnus Erikssons. Straffen voro naturligtvis onödigt stränga, men man ser av andra urkunder, att

de ansågos nödvändiga, då det gällde att upprätthålla ordning inom borg och läger — och många anse ju i våra dagar, att de reformerade krigslagarna äro alltför menlösa! Den, som slog en annan, skulle få handen genomstungen av kniv och uppristad till fingret. Följde sår eller blodvite på slaget, miste den brottslige handen. Grep någon i vredesmod till kniv eller svärd, fick även han handen genomstungen. Skällsord bestraffades med en månads

Ornäshuset.

vatten och bröd. Stöld av ett visst värde gällde livet, stöld av ett halft öre förlust av hud och öron, och för fyra penningar mistes endast huden. Ingen fick "dobbla" eller "leka någon taffel", sedan hövitsmannen eller gårdsmästaren "är mätter eller haver sagt godenatt". Brott häremot bestraffades med en månad i tornet vid vatten och bröd för en sven av vapen eller en skytt, underordnade "ligge i stocken eller i kistan", en småsven miste huden. Ingen fick bortspela sina vapen eller mera än han hade på sig.

Den, som vårdslöst handskades med elden, så att brand uppstod, brändes helt enkelt levande. Den, som upptände ljus eller eld i sitt rum, sedan fogden eller gårdsmästaren gått till sängs, straffades med vatten och bröd i tornet. Den, som klev över mur eller plank eller annat stängsel ut eller in i gården, miste livet. Lika strängt bestraffades även våldtäkt.

Nu begynte emellertid under konung Eriks fogdevälde ett bödelsregemente, till vilket Sverige aldrig förut sett make, ehuru man med stor försiktighet måste handskas med de i tendentiöst syfte utspridda historierna — och därför kom tålmodets bägare ganska snart att flöda över. Herrarna och fogdarna foro fram, samstämman alla berättelser, som galningar, särskilt i Västmanland och Dalarna. Det arma allmogefolket behandlades sämre än djur, klagomålen hos konungen blevo utan verkan — resning måste bliva följden. Härtill kom, att landet samtidigt hemsöktes av andra plågor, som ökade det allmänna knotet. Hildebrand anför: en svår farsot 1413, en hård vinter 1418, en ytterlig torka 1420, år 1421 en nederbörd så ihållande, att den växande säden ruttnade, och i sammanhang därmed hungersnöd. I två år en farsot, som ryckte bort hela familjer och lämnade hus alldeles öde. År 1423 åter en vinter så hård, att man åkte på isen från Danzig till Lübeck, från Pommern till Danmark — och då därtill konungen överlät nästan varje svenskt fäste på fogdar, "för att ej behöva bevara något klemigt undseende för folkets nöd" — och dessutom "lagen låg i spjutstängs ända" — kan man förstå, vilket olidligt förtryck allmogen måste lida. Rimkrönikan klagar också:

Bonde skulle ju öka till
 å medan fogden hava vill
 Det gjorde de bönder mera oro,
 de mätte dem från både oxa och ko,
 kläder, kittla och gryta,

liten rätt mände de njuta;
 de måtte för ena mark, vad som värt var tre,
 det gjorde de fattiga bönder ve.

Fryxell säger, att missnöjet bland skattebönderna var både stort och billigt. De dryga pålagor, som de förut erlagt i matvaror, dagsverken m. m., skulle de betala till konung Erik med penningar efter det värde, han själv behagade sätta på varorna ifråga; och som detta värde var ganska rundligt tilltaget, enligt Rimkrönikan, och penningarna redan bortförda från landet, så blevo många utfattiga och deras hemman kommo i ödesmål. På kyrko- och tingsväg, t. o. m. hemma i deras hus, grepo fogdarna husfäderna, tvärt emot Birger Jarls fridslagar, "trugade och plågade dem jämmerligen, tagande från dem allt, vad fogden lyste, till och med hustru och döttrar". Det arma och plågade folket vände sig i sin nöd till konungen, men gingo från honom, ofta ohörda, alltid ohjulpna.

De hjärtlösa fogdarna, som enligt uppgifterna antingen voro av dansk eller tysk härkomst, framtogo de fattiga deras egendom och våldgästade med allt sitt folk deras gårdar. Barnen misshandlades och dödades, kvinnorna våldfördes — männen höllos borta från husknutarna medels pilar.

En av dessa utländska befallningsmän, Herman Molteke, fångade folk utan lag och dom, förde dem ur länet och tog deras gods. En kvinna satt i hans järn från sommaren, tills hon i november födde ett barn. En karl slogs så illa, att han aldrig vart återställd o. s. v., men liknande tilldragelser, långt vidrigare, finna vi även ett par århundraden längre fram i tiden.

En dansk fogde, Jösse Eriksson, vars rykte ännu kvarlever hos allmogen i ordstävets, regerade från Västerås hus Dalarna och Västmanland sedan 1413 med sådan grymhet, att han tydligen kommer att leva till tidernas ände. Under ett hyende av yttre fromhet, uppgiver sägnen, förövade han de förskräckligaste saker,

och det är betecknande för den religiösa kulturen vid denna tid, att den här, liksom i andra länder, hade så ringa förmåga att böja av naturen hårda sinnen.

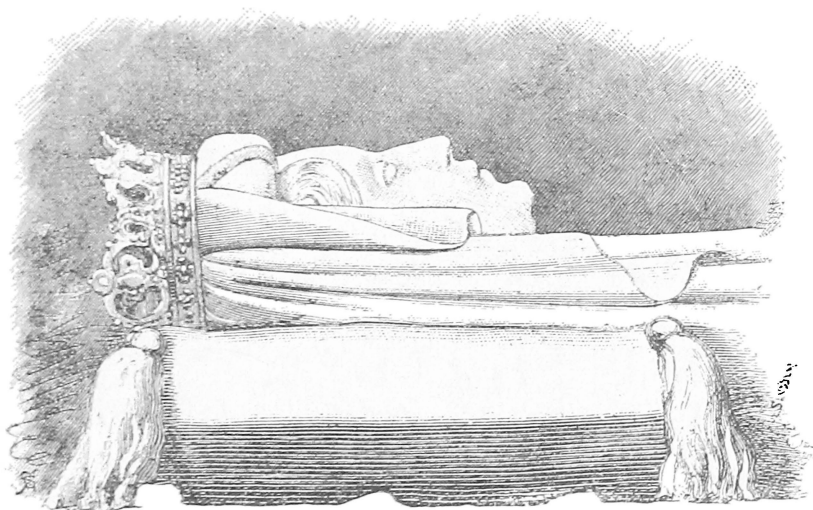
Om denne Jösse har Rimkrönikan bland annat följande att förmäla:

De fattiga bönder i Dalarna bo,
deras fogde gjorde dem mycken oro,
han lät dem så svåra plåga
och skattade dem av mest vad de äga.
Han lät de bönder i rök upphänga,
så svåra lät han därmed plåga
de spändes för hōlass, dem skulle de draga,
dem gjordes därmed så stor nöd,
de födde strax barn, som voro död',
Mycken mer orätt han dem gjorde
ho där granneliga efter sporde.

Icke allting, som anföres till de utländska fogdarnas nackdel, får kanske tagas för kontant. En hel del hör nog till de inhemska stormännens egna grymma gärningar, fastän Rimkrönikan, den enda historiska urkund, man har att tillgå så gott som, pådyvlar de främmande allting, ett bekvämt sätt, till ytterlighet partisk som hon är. Så mycket är likväl säkert, att Jösse, som dödades av allmogen i Aska härad, Östergötland, den 8 december 1436, var ett vilddjur i människohamn. Han fick också sitt straff efter tidens sed. Han hade gömt sig i klostret i Vadstena, med ett lejdebrev av marsken Karl Knutsson på fickan. Men bönderna trängde in. De bundo honom på en släde och körde med honom som ett svin till Motala ting "och dömde strax domen så, att han skulle från huvudet gå".

Där höggo de det av utan flärd
med en yxa, de skötte ej svärd.
De lade hans hals på en stock
och höggo hans huvud från hans kropp.

Men även fogdarna på andra orter foro fram lika vettlöst, varom åtskilliga sägner ännu kvarleva hos folket. En dylik fäster sig vid Plågan i Gullspångsälven. Detta vattendrag flyter, som bekant, från Skagern ut i Vänern, och utgör gränsskillnaden mellan Västergötland och Närke. Utanför dess utlopp i nyssnämnda sjö höjde sig, åtminstone fordom, över vattenytan två stora stenar, som av folktraditionen fått det underliga namnet: plågan. De kallas också fängelse- eller hungerstenarna. I närheten låg under Eriks av Pommern

Margareta (1389–1412).

tid Agneholms slott, vars dåvarande fogde Otto Thorbjörnsson Stuth begagnade stenarna till bondplåga, då någon vägrade att betala skuld eller hotade klaga för konungen. De fördes nakna och bundna ut på stenarna, där de fingo försmäkt i hunger och köld, tills döden befriade dem.

Liknande fogdenästen, beryktade för sina innehavares omänskliga handlingar i den omkringliggande bygden, voro Styresholm i Ångermanland och Faxehus i Hälsingland. Det senare låg icke

långt från nuvarande staden Söderhamn. Om fogden på detta slott sjöngs fordom en visa, vari omtalas, hur han spände fyra bönder för årder, sex för harv och åtta för plog:

Det bor så många man i Hälsingland
 Uti så storan vända;
 Fyra för ål och sex för harv
 Och åtta för plogen stånda.
 Faxehus ligger i svartom brandom.

Vad krönikan uppgiver vittnar om sådan hårdhet, säger Hildebrand, att man skulle känna sig benägen att misstänka överdrift i skildringen, men så är likväl icke fallet. Häre mot ha vi likväl i viss mån i det föregående inlagt en försiktig reservation, ehuru vi mycket väl veta, att de tyska och danska fogdarna med sina respektive hemlands betraktelsesätt, föga ansågo folket annat än som djur. Men hur långt hade väl våra egna stormän kommit i humanitet, kan man fråga?

När Engelbrekt därför började sitt segertåg på hösten 1433, stod också livegenskapen nära för dörren, vilket kan synas av de stadganden, som finnas i Kristoffers Landslag, stadfästad sex år efter Engelbrekts död, och vari husbonden tillåtes att med våld återtaga landbo, som före legostämmans utgång rymt från hemmanet, och förklarar i händelse landbon satte sig till motvärn, all skada den han eller de honom värja ville finge ligga ogild, utom dråp, som bötades med 20 marker. Ett annat ställe förbjuder dock att hålla landbon kvar längre än till legostämmans slut.

Den stora folkrörelsen under Engelbrekt, en direkt följd av konung Eriks hänsynslösa uppträdande, var verkställd både av folket och för folket. Den var gjord för att lösa allmogen ur träldomen och förtrycket. Engelbrekt eftergav en tredjedel av de orimliga utlagorna, sökte ge folket någon lisa och återställa lag och ordning i landet, men han snart blev mördad av stormän-

nen, av vilka, enligt sägnen, till och med Karl Knutsson, sedermera konung, i förväg varit i vetskap, vad som planerades.

Engelbrekt (1434–1436).

Efter Engelbrekts död blev också tillståndet lika eländigt som förut. De svenska stormännen, som fruktade allmogens övervälde, ointetgjorde, med samme Karl Knutssons bistånd, resningens väl-

görande verkningar. De voro demokratiens fiender och sågo hellre landet i slaveri under främmande ok.

Med skäl kunde den gamle frihetsmannen, biskop Thomas i Strängnäs, sjunga i Engelbrektsvisan:

Det var en man, som het Engelbrekt,
Om honom må börjas denna dikt:
I Sverige var han födder;
Han förde om land om klubbo och svärd,
Han fäktade fast förutan flärd;
Och därtill var han nödder.

Utländske rådde Sverge då,
Det kunde ej värre i riket stå
De styrde land och fäste;
Svenske män hade tolka nöd
De ville då hellre vara död,
Än lida längre slika gäster.

De ledo våld och stort armod,
De guto ut deras svett och blod;
Det kunde ingen böta,
Förrän Gud med sin nåd
Gav därtill sin hjälp och råd,
Den orätt nederstöta

— — — — —

Han väckte upp Engelbrekt, den litsla man
Han till det ärendet litit an,
Han gav honom makt och snille;
Slott, städer, folk och län och land
De gingo honom fullsnart i hand
Gud fogde't, som han ville.

— — — — —

Det berättas att biskop Thomas var Engelbrekts vän, uppmanande svenskarna med sina sånger, att väl vårda sin frihet i dessa svekfulla tider. Hans mest kända diktalster är en hymn till friheten, som börjar med följande strof:

Frihet är det bästa ting,
Där sökas kan all världen kring
Den frihet kan väl bära.
Vill du vara dig självan hull
Du älske frihet mer än gull,
Ty frihet föder ära.

En av Engelbrekts vänner och medkämpar, Erik Puke, som av den ända till hätskhet partiska Rimkrönikan framställes som en fullkomlig boy, sökte med böndernas understöd upprätthålla befrielseverket, men motarbetades med härsmakt av Karl Knutsson, som i Västerås lät fånga fyra bönder och bränna på bål. De ville icke godkänna det nya herremaktsväldet; och då Erik Pukes motstånd blev allt mera besvärligt, lät han, mot tro och loven både av ärkebiskop Olov och biskop Thomas i Strängnäs, fängsla honom. Så mycket aktade han både vid sitt eget och andras ord! Herr Erik sändes till döden. Han avrättades i mars eller början av april 1437.

Det berättas, att ärkebiskopen blev så förtvivlad över sin medskyldighet i Erik Pukes död, att han begärde befrielse för sin synd av påven. Han avhöll sig alltid härefter från att utdela sakramenten, därtill han ansåg sig ovärdig. Men ännu större voro biskop Thomas sorg och samvetsförebråelser. Han beklagade sin hjärtenöd både för Karl Knutsson och i sången. Han lär under hela sin livstid ansett sig själv som ärelös. En visa, som han skrev med anledning härav, handlar om den försvunna troheten:

Det märke med sig
så fattig som rik,
eho som vill,

han segle eller ro:
han finner ej tro
i världena till.

Tro är bortvänd
och fjärran sänd
i främmand' land;
du rid och sök
med hund och hök
båd i skog och strand.

Du sök med makt
och all din akt,
evart du far,
tro finns ty värr
ej när, ej fjärr,
du varder dess var.

Det skedde i fjord
tro gjorde ett mord,
hon rymde så bort
Hon sitter och gråter,
Hon kommer ej åter,
Det haver jag sport.

Fals och svik
de finnas för dig
i varje vrå;
de finnas först,
där makten är störst
och mer förmå.

Fals, svik och flärd
de drogo sin svärd
och gingo i strid:
"sanning och tro,
de måga ej bo
i världena vid".

Driv falskhet bort,
 som dig haver gjort
 så stor orätt.
 Tag Gud till hjälp
 och nederstjäl
 den fula vätt (troll).

Han är ju säll,
 som fals ej kväl
 evinnerlig!
 Håller du tro,
 du får visst bo
 i himmelrik.

Sannt må väl vara, att med Erik Puke — folkets hängivne man — marsken Karl Knutssöns farligaste motståndare var undanröjd, men det åtrådda lugnet inträffade likväl icke i landet. I Dalarna fortfor upproret, till följd av de nya, d. v. s. inhemska, förtryckarnas framfart, och värmlänningarna följde grannarnas exempel. "Alla bönder mente sig frie vara", hette det. Men man vågade likväl 1437, vid herremötet i Strängnäs, utfärda nya stadganden för allmogen, ganska upplysande för övrigt för dessa tiders förhållanden.

"Ingen bonde — eller skattebonde, som han numera börjar kallas till skillnad från frälsebonde — fick lägga under sig mera gods, än som han var fullsutten på, och halva avraden av den utarrenderade jorden skulle tillfalla kronan; ingen frälsebonde eller bondes landbo kunde förvärva skattegods utan genom arv; de bönder och landbor, som under senaste tvedräkt rymt till städerna, skulle antingen flytta tillbaka till de gårdar, de förut bebott eller ock taga tjänst på landet och icke längre tillåtas att lättjas i städerna; barn, födda på landet av bönder eller landbor, skulle icke få skiljas från sina föräldrar utan deras goda vilja och samtycke; ingen, som ihjälslog någon med vilja eller förakt, skulle njuta kyrko- eller klosterfred; inga hästar eller åtliga varor skulle vid

40 marks vite och varans förbrytande få föras från Uppland till Södermanland. Slutligen förbjöds all enskild handel mellan undersåtar vid förlust av liv och gods, var och en skulle bruka lag och rätt."

Efter Erik Pukes död fanns ingen herreman som vågade göra

Konung Kristoffers sigill.

allmogens sak till sin. I stället kan man i dessa bestämmelser skönja tydliga anslag från de svenska stormännen att tråda i utlänningarnas fotspår. på samma gång man med fullt skäl kan undra, om det var för att stödja det allmänna missnöjet och därmed följande resningar Strängnäs stadga kom till? Men oron fortfor under alla förhållanden, och marsken, som tydligen under

konungens bortvaro gjort sig enväldig, hur starka maktstrider han än hade med fränden, drotsen Christer Nilsson, lovade vid möte i Arboga samma år att draga uppåt Hedemora och Tuna och "viska med bönderna, att de mista både hand och fot, att jag måtte få lugn". Han skulle därefter över Mora rida in i Värmland och hålla samma lek, "ty utan allmogen får någon aga, lyder den oss aldrig i våra dagar".

Hans avsikter att få lugnt i Dalarna kunde emellertid icke fullföljas förrän mot slutet av påföljande år. Strax efter mårtensmässan — och sedan han utsetts till riksföreståndare — ryckte han från Västerås norr över. I Gagnev var allmogen i förväg försäkrad att oskadd komma både fram och åter till möte. Han talade till dem, och lovade nåd, om de godvilligt utgjorde skatt och böter. I Tuna och Hede-

Karl Knutsson (1448 – 1457, 1464 – 1465 o. 1467 – 1470.)

mora på samma sätt — och därmed kan man säga att den resning, som började under Engelbrekt, tog en ände.

Nu hade emellertid, medan herrarnas partigångare kivades om den politiska makten, kyrkan slagit under sitt välde så stora egendomar, att Karl Knutsson, sedan han axlat konungamanteln, 1452 beslöt igångsätta en räfst för att därigenom kunna till kronan återbörda genom själamässor eller annorledes borttestamenterade

gods. Han förordnade sin måg, Erik Eriksson Gyllenstierna och kansleren Nils Ryting, att rannsaka över de andligas fastigheter och återindraga allä dem, som bevisligen bortlämnats olagligt. Men han mötte så starkt motstånd, att han slutligen såg sig föranlåten att nedlägga spiran — och härefter inställdes räfsten. Den andliga makten var fruktansvärt stor under medeltiden.

Hans efterträdare, dansken Kristian I, "den bottenlösa pungen" kallad, vart ytterst illa tåld för sitt omåttliga begär efter skatter och gärder. Då det gick för långt grep allmogen till vapen — ett gammalt beprövat medel.

Flera tusen uplandsbönder samlades på distingsmarknaden i Uppsala och stormade ned mot Stockholm, för att tilltvinga sig rättvisa. Den intrigante ärkebiskopen, Jöns Bengtsson-Oxenstierna, sökte lugna dem, men fick till svar, att då det nu var uppenbart att kungen ämnade platt förgäta dem, ville de hellre dö, än utgöra sådana skatter. Då måste rådsherrarna, som fruktade bondehärens ankomst till huvudstaden och kände missnöjet över hela landet, ingripa och lova dem, "att man icke skulle tillräkna dem deras resning, om de nu ville skicka sig, samt att de aldrig efter den dagen ville råda konungen därtill, att han skulle sådan skatt lägga på landet, och redligt förarbeta, att konungen skulle avlysa dem nu pålagda skatter, så att de icke skulle utgöra mer än sin lagliga skatt". Så segern var fullständig och bönderna tågade hem, men bytte mening efter någon tid och reste återigen borst, när tvist uppstod mellan konung Kristian och ärkebiskop Jöns. Då togo de åter ned armborsten från väggen till den senares förmån. En massa av dem, 8,000 man, säger konungen själv i ett brev till Egert Frille, drogo ned till Stockholm och belägrade staden, då de icke lyckades vinna inträde genom övrrumpling, som de hade hoppats.

De slogo läger på Helgeandsholmen och Brunkeberg, men vid ett utfall lyckades konungens trupper få övertaget. Över tusen all-

mogemän dödades och lika många sårades eller togos till fånga. Nu måste de därför falla till föga och utbetala den nyss efterlåtna gården. De främsta åtta bland dem jämte deras anförare, Johan Lindorm, steglades några dagar därefter.

Det skulle krävas för stort utrymme, att ge en sammanhängande bild av alla inre strider och allmogeresningar, större som smärre, vilka förekommo vid denna tidpunkt, ty de äro helt enkelt legio. Därför kunna endast anföras några smärre brottstycken som exempel på oron i landet. 1469 samlades västgötaallmogen framför Axevalla slott, därifrån innehavaren utkrävde obilliga skatter, sköto eld på detsamma, så att besättningen, med anföraren i spetsen, måste fly, och det stolta fästet blev böndernas byte. "De förstörde det i grund och lämnade ej kvar sten på sten", står det antecknat i Vadstenamunkarnas diarium.

Men Karl Knutsson var en företagsam och energisk herre, nationalist till liv och själ, och både dansk- och unionshatare. Med Nils Stures och dalkarlarnas understöd dog han som innehavare av svenska kronan. Han hade även, under sina olika regentskeden, stiftat åtskilliga civila lagar, bland vilka här särskilt må antecknas stadgan av 1450, i vilken bestämmes, att en fullt arbetsför legodrång skulle i årslön betalas med 3 mark = 12 kr. och 4 par skor. En legopigas årslön utgick samtidigt med 12 öre = 6 kr. och 4 par skor.

När Sten Sture d. ä. efter konung Kärles frånfälle av fosterlands-partiet kallades att träda i spetsen för riksstyrelsen, rådde relativt lugn. Den nye riksföreståndaren, som var den siste av sin ätt, landets främsta släkt — de andra Sturarna tillhörde den danska grenen — var långt i förväg känd för stor duglighet, och företog också åtgärder, som bevarat hans namn tämligen osudlat till ganska sena tider. Han utfärdade bland annat förbud mot yppighet och överflöd, och bestämde, att husbönderna icke fingo locka tjänarna

från varandra. Oseden, att tjänare utan orlovssedel brukade rymma från sina rättmätiga husbönder och flytta till andra, fick icke förekomma längre.

En mängd stadgar, som avsågo bonden och hans hemman, utgavos. Landbondens dagsverken, som under konung Eriks regering ökats till 12, nedsattes åter till 8, såsom det varit före 1416. Såväl landbonde som skattebonde ålades att enligt föreskrift i Byggningsbalken ha humlegård av minst 40 stänger, vid vilka humle växte, och för vart år sådant försumrades skulle den felande böta 3 svenska ören.

På böndernas gårdar funnos en mängd s. k. husmän, vilka försörjde sig som skomakare, skinnberedare, skräddare och andra. Nu måste även de betala skatt till hälften mot bonden. Huruvida denna åtgärd kunde anses folklig, må vara osagt.

Den mängd stadgar, som sålunda under en följd av år utfärdades av Sten Sture, utvisar, att förhållanden, som gåvo riksföreståndaren tid att ägna den inre styrelsen uppmärksamhet, rådde — helt olika den gångna tidens. Han kunde ordna en mängd saker, som under förutvarande regenter fått stå tillbaka. "Detta, jämte de år av lugn och fred, som nu följde, gjorde, att välstånd kunde inträda, ej blott på herremannens, utan synnerligast på bondens gård", säger Starbäck. Därför kan gott antagas, att Sten Sture genom klokhet och fasthet förmådde mera, än någon av de föregående regenterna. Hans efterföljare som riksföreståndare, Svante Sture och Sten d. y., ehuru i flera hänseenden allierade med allmogen, kunde icke berömma sig av samma framgång.

Det var på allmogens tillgivenhet, Sten Sture, ehuru först och främst strävande till herremansväldets frigörelse på nationell boten, grundade sin makt, och stormännen, hans jämlikar, fast konungsligt sinnade, hade nära nog låtit honom betala den med sitt huvud. Konung Hans sade själv till honom: "Herr Sten! I haven lämnat mig ett ont testamente i Sverige. Bönderna, som Gud

skapat till trälar, han I gjort till herrar, och de, som herrar skulle vara, viljen I göra till trälar.“ Historien förmåler icke, vad herr Sten svarade, men man känner, att han var en lika myndig herre, som tvivelsutan icke stack under stol med sina tankar.

Först sedan Kristian II:s bödelsyxa kvävt övermodet hos stormännen, och över 600 huvuden fallit, var det genom allmogens kraft, som Sverige räddades från utländskt slaveri: — under Gustav Vasas spira. Dess värre kan man icke säga, att allmogen nådde någon större frihet i inre förhållanden, särskilt den obesutna, som ännu under halvtannat århundrade, såsom vi skola få se i fortsättningen, stod med ena benet inom livegenskapens gräns — och även bortförlänta skattbönder och deras tjänare plågades jämmerligt under upplysta konungar.

Men innan vi övergå till nästa avdelning, till berättelsen om Sverges nydaning, skola först några ord ägnas allmogens dagliga leverne, varifrån man har åtskilliga underrättelser även från denna tid. Sålunda veta hävderna förtälja, hur de årliga sysslorna inde-

Konung Hans (1497–1501).

lades, även om det härvidlag är de förmögnares förhållanden som skildras. I urkunderna upptages bland annat:

Januari. Man skall under denna månad, medan föret står, forsla sill och salt från staden, men dessförinnan göra i ordning säckar och slädar. Köp nu kläde, näver, båtspik och andra järnvaror. Hugg i ny det timmer, som skall bli varaktigt.

Februari. Köp havregryn och ärter. Se om dina fiskebragder, medan isen bär. Tag hem ved till katsor, klyv och torka dem. Låt binda sommarnöt, nät, skötar, lanor och mjärdar. Veden till katsorna skall vara fem alnar lång. Se om säden att den ej möglar eller brinner. Sköt om årder och harv, ty snart stundar plöjning.

Mars. Låt blanda mjöd, brygga och baka det, som skall stå sig länge. Låt klyva gärdsel och stäver, så att det lättnar. Nu sättas katsorna i ny och ej i nedan. Trädgården kvistas och rensas. Grisarna gällas och svinen märkas, förrän de föras ut i marken. Skriv på väggen, hur många de äro. Billar, trampar, notslädar och annan åkerbruksredskap förvaras under tak. Vårfisket med ljuster, mjärde och nät börjas nu, då fisken leker.

April. Lera till tegel kastas, ugnen och ladan täckas. Föl och hästar brännmärkas, som skola ut i marken, att ingen träta blir. Båtar tjäras och drevas. Båthusen täckas, att icke båtarna gista i solen.

Maj. Låt mala din säd, mjöl och malt till årets behov, då ej är mycken mälld och vägarna äro farbara. Göd lera tjockt och sanden tunnt. Hugg trä till kuggar och hjul. Låt göda din kålgård och sätt kål, så det räcker över året.

Juni. Låt täcka dina bodar. Låt göra skor, medan det är ljusa kvällar. Köp lärft och rusta skörderedskap.

Juli. Låt sylta vainötter, förrän trä växer i dem. Köp lax och torkad gös. Köp baggafisk vid Larsmässan.

Augusti. Låt sylta körsbär. Låt så vinterråg och se väl om jorden.

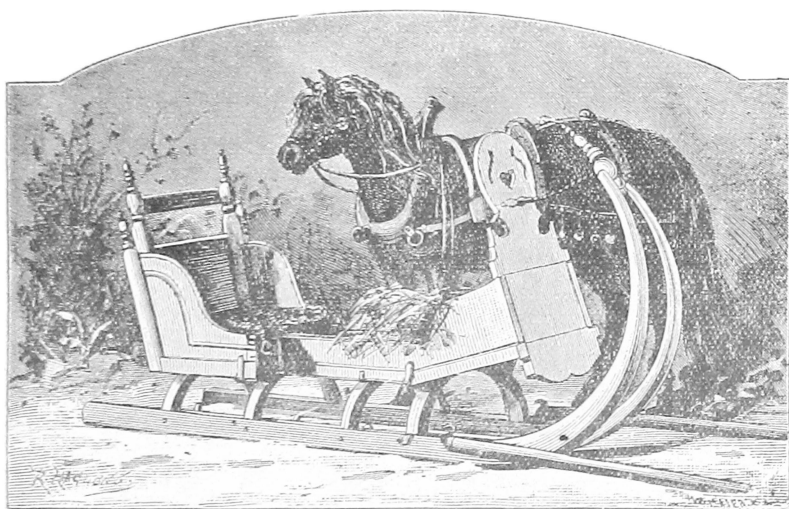
September. Vänd om stubben, då säden är skuren, så blir jorden fet. Låt kasta lera till tegel. Gör rena dina tunnor, i vilka matvaror skola saltas till vintern. Rusta ett par oxhudar till grimmor, sadelgjordar och stigläder.

Oktober. Låt hugga ved vid första barfrost, medan skogen är ren, och lägg den i kast. Hugg timmer till lågkvarnen. Se om vinterrovorna i sandgropen.

November. Låt nu mälta. Uppdrag båtar och ökor. Låt röka fläsk, om det ej skall härskena.

December. Om Thomas Apostel den 21:a köpes färsk fisk och vilt till julen.

Ett stort antal av dessa medeltidsregler ha fortplantats från släkte till släkte och leva därför ännu i form av ordspråk eller ordstäv mångenstädes i bygderna. De lända även till efterlevnad, och ingen tänker numera på eller känner deras ålder. Men klädedräkt, bostäder och redskap ha däremot undergått betydande förändringar. I medeltiden var männens klädedräkt hos allmogen gemensam för hela riket: skjorta, särk, byxor, kjortel, hatt och bälte. Kvinnornas: stänitza och kjortel, huvudduk, kappa, vartill hörde stora spännen.

Häst och släde.

Bland åkdon omtalas från Gotland brudvagn, korgvagnar och kärror. Men uppe i landet torde klövjandet på hästryggen ha varit det vanligaste fortskaffningsmedlet. Säden inkördes, till följd av vägarnas uselhet, med drög eller släde.

En mängd regler och bestämmelser till folkets efterlevnad föreskrevs i lagarna. Ingen, som icke ägde tre mark eller deras värde i annan egendom, ansågs vittnesgill vid tinget. Den, som ingen jord ägde, kallades föraktligt gräsäti. Löst folk kunde fångslas och häktas för brott, men bofasta män skulle stämmas till ting. Den

rike kunde utan vidare slå ihjäl sin ovän. Han behövde blott er-lägga böterna. Den fattige bastades utan misskund. Stöld straffades med döden. Nidingsdåd med pina och död.

En viss ridderlighet mot kvinnorna karaktäriserar medeltiden, men åtskilliga författare, ehuru en hustru saklöst kunde agas av mannen, om han icke slog henne i ölbänk eller till blodvite. Hade hon begått äktenskapsbrott, kunde maken taga livet av henne, eller åtminstone näsa, hår eller öron. Därefter fick hon heta hor-stacka så länge hon levde.

När kvinnan skulle undergå dödsstraff, kunde hon av anständighetsskäl icke hängas eller steglas, utan blev antingen stenad eller levande begravnen. Dessa omänskliga bestämmelser kvarlevde i lagen långt in i senare tider.

Källor: Sven Lagerbring: Svea Rikes Historia — Anders Fryxell: Berät-telser ur Svenska Historien. — Arvid August Afzelius: Svenska Folkets Sago-hävdcr. — C. Georg Starbäck: Sveriges Historia. Hans Hildebrand: Sveriges Historia (Medeltiden). — C. G. Styffe: Om aristokratfördömmandet i Svenska Historien: Under Folkungaätten och unionstiden. (I Tidskrift för litteratur 1851.) — C. G. T. Odhner: Om Kalmarunionens betydelse i Nordens Historia. — Johan Jacob Nordström: Bidrag til Svenska Samhällsförfattnings Historia — A. O. Winroth: Tjänstehjnsförhållandet. — Anonym: Adelsmanna Öde uti Svea Rike. — Landskapslagarna. — J. H. Eberhardh: Försök till Pragmatisk Historia om Frälseståndet etc. — Tobias Norlind: Svenska Allmogens liv. — Anders Botin: Svenska Hemman och jordagods. — J. M. Bergman: Svenska Bonden och hans Hemman. — Aug. Strindberg: Svenska Folket m. fl.

KAP. III.

Det nya riket.

DEMOKRATIEN. — FINANSERNA. — HIERARKIEN. — DET ALLMÄNNA
MISSNÖJET. — KYRKOGODSENS INDRAGNING. — OROLIGHETERNA.
— SÄRSKILDA PRIVILEGIER. — AVLÖNINGSFÖRHÅLLANDENA. —
SKATTEBÖNDER, LANDBÖNDER OCH TJÄNARE. — DERAS BEHANDLING.
— PINTORPASAGAN. — KLAS FLEMMING SOTNÄSA. — NÄVTÅGET.
— ETT MANDAT. — BONDEKONUNGEN. — ADELNS PRIVILEGIER. —
ÅLVSBORGS LÖSEN. — UTSKRIVNINGAR OCH BEVILLNINGAR. —
FRISKJUTSEN OCH GÄSTNINGEN. — ALLMOGENS LEVNADSFÖR-
HÅLLANDEN.

Det hade med allmogens hjälp lyckats Gustav Eriksson Vasa att fullborda Engelbrekts och Sturarnas befrielseverk: bortköra danskarna ur landet. De hade under Kristian II uppträtt på sådant sätt både mot de inhemska, nationalistiskt sinnade herremännen och allmogen, att deras förvisning var en absolut nödvändighet och med dem en god part av det tyska schackrarepaketet. Kristians innersta avsikter äro omöjliga att utrannsaka utan att ingående studera hans personlighet. Han har tillvitats enbart grymhet av många tongivande svenska hävdatecknare på nationell grund, hat mot svenskarna och hämndlystnad, men andra mera radikalt lagda, såsom Bergman, säga, att man har anledning tro, att Kristian Tyrann ville uppresas folkets makt på de storas bekostnad. Det är också sannt, att demokratien i Sverige aldrig varit starkare än efter det Stockholmska blodbadet, men utan tvivel var denna, även efter tidens betraktelsesätt, rent abnormt blodtörstiga människa, olämplig som förespråkare därför. Han stötte sig för övrigt ganska

snart med bönderna genom att förbjuda dem bära den härbonad, som de ånyo förvärvat under Sturarna. Han upplivade den gamla lag, som förbjöd allmogen att bära vapen. Så motarbetades demokratin på den tiden — och därför har man stort skäl att tvivla på Kristians ärligt folkliga sinne.

Kristian II Tyrrann (1520 - 1521).

Men i Danmark genomförde han ungefär samtidigt med våldsdåden i Sverge åtskilliga demokratiska reformer, som visa, att hans blickar svävade långt över samtidens trånga förhållanden, och det kan väl antagas, att han även här, sedan marken blivit fastare under hans fötter, sökt upplyfta allmogen ur betrycket — och indirekt

gjorde han för övrigt detta redan genom Stockholms blodbad. Herrarna lärde känna sin makts begränsning. Det berättas, att han som älskarinna vid sin person fäst en ung kvinna, Dyveke, och hennes moder, mor Sigbrit, som älskade folket, varifrån hon var kommen, över allt annat, och hade stort inflytande över konungen, ledde hans tankar i folklig riktning o. s. v. Därför vart han djupt föraktad även av de danska herrarna.

I Danmark hade bönderna redan under den tidiga medeltiden förlorat sin frihet, särskilt på öarna, och höllos som livegna av adeln. De råkade även på Jutland i samma fördömelse, sedan de förgäves sökt stävja herremännens tilltagande myndighet. Nu kan man knappast göra sig en föreställning om det förtryck, varunder den danska bonden trälade. Han blev från början av 1400-talet helt och hållet ofri och betraktades, liksom annan boskap, som herremännens egendom. Det låter otroligt, men är likväl sannt: herrarna kunde köpa och sälja bönder som slavar. Ingen av dem fick lämna den gård, där han var född, utan husbondens tillåtelse och mot erläggande av en penningssumma. I början av 1500-talet hade det gått så långt, att en adelsman kunde tillbakafordra en bonde, som var född på hans gods, men som nedsatt sig i stad och blivit borgare — något som icke ens den äldre träldomen under hednastiden visste av. I Sverge har även förekommit liknande förhållanden, ehuru man gärna nekar därtill.

Nu utfärdade emellertid Kristian efter återkomsten från Stockholm 1521 en förordning, vari han förbjöd att köpa och sälja bönder. — "Slik ond, okristlig vana, som hittills haver varit i Seland, Laaland, Falster och Möen med att sälja och bortgiva stackars bönder och kristna människor liksom andra oförnuftiga kreatur, skall ej yttermera efter denna dag ske." — Han tillfogar den bestämmelsen, att bönderna på de nämnda öarna skulle, "när deras herrskap far oredligt, äga flytta från det gods, de påsitto, och in på ett annat, som bönderna göra i Jutland, Fyen och Skåne".

Landböndernas ställning förbättrades även, de befriades bl. a. från klappjakt, långkörslor och stallfodring, och dessutom — ännu märkligare för tiden — sökte han befrämja folkbildningen. Han ålade prästerna att undervisa böndernas barn i religionen. Dessutom skulle de läras skriva och läsa modersmålet. Gamla odugliga läroböcker lät han uppbränna och i stället utarbetades nya, för tiden mera passande. Det är lätt att förstå, att hatet mot honom växte tornhögt bland herrar och präster för sådana åtgärder — och då han därtill förlorade den svenska kronan, sjönk hans anseende ännu mera.

Det, blev nämligen Gustav Vasa förunnat, att på Kristians be- kostnad grundlägga den svenska konungamakten och sammankitta riket — med allmogens understöd, såsom vi sade — ehuru han icke kan beskyllas för att under sin regering alltid ha uppträtt till fol- kets förmån, utan tvärtom många gånger gynnande sina stånds- likar inom adeln på de smärres bekostnad. Han var helt enkelt ett barn av sitt tidevarv, och rätt grym och blodtörstig till naturen, även han. Hans uppfostran torde ej heller ha blivit så synnerligt full- ändad, fastän han därunder vistades i Sten Stures hus, och fadern till- hörde, efter historiska uppteckningar, de hårdaste bland herrarna i riket. Han var flera gånger anklagad för våldsamheter mot folket, och måste en gång lova på Stockholms rådstuga, att om några fattiga borgare höggo ved på kans skog eller nyttjade hans fiske- vatten, han ej strax skulle slå dem i järn eller handtera dem som oskäligen djur, utan låta dem njuta lagen. Detta vittnar, hur den svenska aristokratien ansåg folket. Likväl hade detta folk under unionen visat, att det var en makt, som icke var att leka med. Men nu, som alltid, räknade man med dess långmodighet.

De statliga finanserna befunno sig vid unionstidevarvets slut i ett bedrövligt skick. Pengar stodo icke att uppspåra inom landet. Därför måste konungen, för att i någon mån minska sin och rikets genom befrielsekriget uppkomna stora skuldsumma, tillgripa

de utomordentligaste åtgärder i beskattningshänseende, vilka sedermera användes som vapen mot honom, indragning av kyrkoegendomarna m. m. Han fullföljde även i sistnämnda hänseende ett befrielseverk — det senare påbörjat av Karl Knutsson, som likväl icke nådde dit han ville.

Med kristendomens införande i landet hade en ny makt — såsom redan påpekats i föregående avdelning — uppträtt i samhället, hierarkien, som lagt under sig två tredjedelar av rikets fastigheter, under namn av andligt frälse. Häremot hade varken folk eller konungar något att tillägga — kyrkan var en stat i staten — och så snål efter jordiska ägodelar, att det stackars folket i övrigt, enkannerligen allmogen, offrade närapå hela sin egendom för själaron, så att själva påven fann nödigt göra inskränkningar här. "Till vår kunskap har kommit", skriver därför Alexander III, "att några bland eder göra sina barn arvlösa till de andligas förmån, men vilket ej är med lag överensstämmande, utan må den, som har en son, om han det vill, antaga Kristus (d. v. s. kyrkan) till den andra." Det goda hade dock de andligas anseende med sig, att de hindrade konungamakten att alltför mycket gripa omkring sig och sänka folket i fullständigt slaveri.

Sedan konungen låtit överbevisa och avrätta Peder Sunnanvåder och mästern Knut, tärdes prästerskapet av hat till honom och understödde i hemlighet Daljunkarens uppror, som emellertid undertrycktes i blod. Men missnöje rådde överallt. Det klagades över mångahanda misshälligheter: över att det nya myntet vore för stort och därför mindre skiftesamt, att allmogen betungades med gårdar utöver laga skatt, att klostren började förstöras, att sönderskurna kläder kommit i bruk. Till sist klagades också om tilltagande lutheri — en antydning om den del prästerskapet hade i rörelsen. Nöden var fruktansvärd. "Så", säger krönikan, "straffade Gud landet på detta år med en gräslig hunger. Folket hade intet bröd att taga utom barkekakan, och de där kunde få köpa agnar

eller mäsk, tyckte sig vara mycket lyckliga. Vid Roden (Roslagen) och allestädes i skärgården svält något folk ihjäl." Oroligheterna i Dalarna gjorde, att nöden ytterligare ökades. Det rädde missnöje även i Norrland, Hälsingland, Östergötland, Småland och Västergötland. I Småland sårades, dock ej dödligt, konungens befallningsman, Thure Trolle, då han i Allbo härad hållit ting om

Gustaf I (1521–1560).

utgörandet av den till riksgäldens avbetalning påbjudna gården. Då han återvände från tinget "stod en arg, förtvivlad skalk i i försåt för honom uti en tjock skog och sköt en skäkta i honom, ändock Trolle aldrig visste sig något utestående hava med den, som slikt förädarestycke uppå honom bedrev".

I Västerås recess 1527 bestämdes emellertid, att konungen skulle äga rätt

att indraga kyrkans överflödiga gods och inkomster, för att därmed stärka rikets finanser. Han såg sig även själv ganska väl till godo, fordrande en rundlig betalning för sin ledareställning under befrielseverket. Sålunda skulle biskoparna till konungen överlämna sina slott och fästen och ej "rida med flera karlar än konungen dem föresade". Om domkyrkornas och kanikernas inkomster hette det helt kort: "när överlagt är, vad till deras redliga uppehälle hörer, tage konungen vad utöver är" — och på så sätt indrogos 33,000 hemman andligt frälse, så att kronan härefter blev ägare av ungefär hälften av all jorden i riket. Men åtgärdens allmänna

gagnelighet förminskades likväl därav, att han lade en icke obetydlig del av dessa indragna egendomar till de gustavianska arv-godsen, och utökade därigenom sin och släktens förmögenhet högst väsentligt. "I hans egenmäktiga förfoganden om svensk jord, såsom sin egendom", säger Geijer, "framlyser den gamle adlige godsägarens föreställning, att den svenska odalbonden i själva verket blott är frälsebonde och sitter på det bättre folkets jord." Han bortgav även, förlänade eller försålde till skatte flera av de äldre kronoegendomarna. Men likväl blev antalet av kronans gods under Gustavs regering mer än fördubblat — och det måste givetvis räknas honom till förtjänst.

Den företagsamme konungens stora fel var dock den långt drivna släpphäntheten mot adeln, vars kam strax efter blodbadet på Stortorget i Stockholm ånyo begynte rodna. Han var olagsam och hård i skattefordran mot allmogen — han sökte bl. a. statsmonopolisera smålänningarnas huvudförvärv oxhandeln — som tillkännagav sitt missnöje genom upprepade resningar, såsom Dackeupproret 1542, m. fl., medan adelns urgamla frälsefrihet fick vara kvar i orubbatt skick. Alltjämt fingo frälsemännen uppbära de hävdvunna utskyllerna av bönderna: landgille eller avrad, gingärd, arbetspengar, körslor, dagsverken, fodring⁵ och städsla. Han skänkte dessutom genom särskilda privilegier 1526 riksens råd "genom sitt välförhållande all konungslig ränta av deras bönder såsom de den förut åtnjutit". Frälsemannen åtnjöt desslikes, säger Hans Forssell, denna frihet från beröring med konungens fogdar, som redan begynte skattas lika högt som friheten från skatt och värderades som ett socialt företräde, i samma mån det genom fogdarna utövade förmyndarskapet ställde den skattskyldiga allmogen i större beroende.

Det var mot dessa och andra obilligheter som allmogen höjde upprorsfanan, med sådana historiskt kända personligheter som Daljunkaren och Nils Dacke i spetsen. Den förstnämnde, som utgav sig vara avkomling efter Sten Sture (d. y.), hette egentligen

endast Jöns. Han var son till en tjänsteflicka i Björkesta, Västmanland. Han utmålas av samtida och efterföljande historiska författare som en utstuderad skurk, äventyrare och bedragare, ehuru hans uppträdande egentligen hade till mål att förhjälpa allmogen ur betrycket — och att rörelsen riktades mot konungen berodde väl närmast på, att denne var stormännens handgångne man. Men huru som helst, kan man icke fränkänna upprorsmakaren en beaktansvärd begåvning och företagsamhet, så mycket mera förundransvärd, då folket vid denna tid var försänkt i den djupaste okunnighets mörker. Han fördrevs emellertid, sedan konungen med lock och pock bringat dalkarlarna till underkastelse, och rymde, först till Norge och därefter till Rostock, där han på Gustavs tillskyndan blev fångad och avrättad. Därförinnan hade han emellertid skrivit ett brev till dalkarlarna, däri han uppmanar dem att välja sig till riksföreståndare, och framhåller kungens okristliga och omilda våld och regemente. Han påminner om, att "när riket stod på en nålsudd, så frälstes det av de ärliga, goda och trofasta dalamännen, då ingen annan av riksens allmoge sitt fädernesland frälsa ville." Man är högst förundrad, att en olärd dräng kan föra sådana ord på pennspetsen.

Så talar han om greve Johan av Hoya, konungens svåger, och säger, "att när slika utländska män hava skattat den fattiga allmogen och taskan full hava, så draga de åt Tyskland fanenom i våld. Men herr Sten förde ett berömligt regemente, och hans rätta och äkta son, den är jag. Vad dvälja I då längre? Vad beråda I? Vad stå I? Tagen mod och hjärta till eder!"

Men ingenting hjälpte — Jöns fick fara sinom färde. Konungen, som emellertid även till kynnet var hämndgirig, glömde icke så lätt, och befallde därför, efter kröningen i Uppsala 1528, att efterspana de övriga upprorsmännen. Han drog själv upp till Dalarna med en här av 14,000 man. De mest komprometterade avrättades, bland dem flera av hans främsta medhjälpare under befrielsekriget.

Likadant gick det norrlänningarna vid omedelbart därpå hållet ting i Delsbo, ehuru här intet blod flöt.

Nils Dackes uppror, som uppstod 1542, var av långt svårare beskaffenhet. Det utgick från Småland, vars allmoge av ålder är känd för kärlek till frihet och oberoende. En viss medfödd obändighet i lynnet åstadkom, att fejden här redan från början blev grym och vild. Här hade också adeln och fogdarna farit fram värre än annorstädes, och härifrån måste orsakerna sökas till resningen. "Du och dina likar leva, som om varken lag eller överhet funnes i landet", skrev konungen till Göran Gyllenstierna 1538. "I rive och slite av de arma stackars bönder", skrev han en annan gång till en av fogdarna, "allt det de äga, tilläventyrs för en ringa sak, och när de utarmade äro, hava de inga andra utvägar, utan nödgas från hus och hem, hustru och barn giva sig till skogstjuvarna."

När Nils Dacke, som egentligen var född i Blekinge, men flyttat över gränsen till Småland, där han lär ha varit bosatt på gården Dackemåla i Sandsjö socken av Konga härad, framträdde på arenan, hade rörelsen redan pågått några år. De första ansatserna voro riktade mot adeln, som bönderna "ville ihjälslå och utrota". Men då konungen 1537 undertryckte resningen och utkrävde dryga böter, vändes missnöjet även mot honom. Nya plundringar begyntes under en anförare vid namn Jon Andersson. Men först sedan Dacke tagit överkommandot blev verklig fara å färde. Han utmålas, liksom Daljunkaren, med alla möjliga moraliska lyten, ehuru han tvivelsutan i grund och botten endast var en utpräglad frihetsman, som under bondetröjan tänkte för och med allmogen. Något kraftigt och storvulet ligger också under alla förhållanden över hans dunkla uppenbarelse, och man må väl icke misstycka alltför mycket, att han begynner sin ledaregärning med att ihjälslå "ett par av konungens fogdar och några andra". En herreman, som låg i själåtåget på sin gård strax vid Våxtorps kyrka i Östbo

härad, sköts med tre lod i sin säng av Dacken själv. Men en annan herreman vid namn Måns Holm övergick till honom och blev hans skrivare. Senare tider ha i någon mån sökt förstå det berättigade i hans uppträdande, och åtskilliga skönlitterära författare ha på denna grundval ägnat hans liv och gärning litet närmare uppmärksamhet. I Hycklinge socken i Östergötland, bredvid sjön Åsunden, äro åtskilliga minnesstenar resta, enligt folktraditionen till åminnelse av en större drabbning mellan konungens trupper och Dackes skaror.

Kung Göstas tron vacklade på fullt allvar. Till och med prästerna begynte fraternisera med upprorsmännen. Herr Simon i Sund ropade från predikstolen: "Jag skall mäsas i dag och ropa hämnd av himmelen över den omilde konungen och hans avföda och alla hans tjänare. Gören så I, både män och kvinnor, var i sitt namn, och I alla, som hämnd ropa kunnen, att han måtte få ett nederfall och aldrig uppresas sig mer igen." En annan präst, herr Anders i Vi, skrev en budkavle på ett bräde, som han färgade med blod. I vardera hörnet satte han en mässings- och järnring samt utristade en hand, en fot och en kvinnospena. Så sändes kavlen från härad till härad med följande bud: "Kommen hasteliga Kindaboarna till hjälp, förty den omilde konungen kommer med en stor här och vill låta avhugga allt det mankön, som är i Småland, en hand och en fot och desslikes skära en spena av allt kvinnfolk i Småland." Slutligen besegrades Dacke. Hans folk skingrades och själv braktes han om livet.

Men allvaret och rättvisan i allmogens krav kvarlever och torde numera icke behöva försvaras, sedan man lärt inse, att hela resningen hade sin yttersta grund i fogdarnas och stormännens framfart och konungens oupphörliga förstärkning av de senares gods och privilegier.

Men jämsides sökte han även genom diverse åtgärder befrämja

den icke besittande allmogens bofasthet, som man ser av följande från Uppgrena 1535 utfärdade öppna brev:

”Vi Gustav etc. — Göre veterligt, efter det att här i landsändan är och finnas många fattiga män, som gärna vela bruka, bärga sig och upptaga Winöers tomtor, som i många år öde legat. Dock bliver det dem förtaget och förnekat av dem, som sådana ödetomter och ödetorp under sig slagit hava och gjort där varken oss eller kronan rätt och skäl av. Varför (på det kronan må bliva förbeträdd, och de fattiga män, som ingom hus eller hemman hava,

I fogdestugan.

må få någon jord, där de kunna sitta och bärga sig utav) hava Vi unt till godo och tillstått som Vi ock nu med detta vårt öppna brev unna och tillstådja, att vilken fattig man, som lust och vilja haver att upptaga, bruka och bygga, antingen på kronans gamla ödestomter eller på kronans och konungens allmänningar, där några bostäder finnas, då skola de hava där vårt fullkomliga förlov, vilja och tillåtelse uppå”.

Det egentliga lego- och inhysesfolket, som fyllde de forna trälarnas sociala uppgift i samhället, hade det lika illa under 15 à 1600-talen som under medeltiden. De första riksdagsbestämmel-

serna över tjänstefolkets avlöningsförhållanden återgå till herredagen i Söderköping 1523, sålunda strax efter Gustavs regerings-tillträde, och förhållandena förut mellan husbönder och tjänare lära ha varit ganska oeffterrätteliga, ehuru en stadga för löningen utfärdades redan av Karl Knutsson.

Visserligen ha de flesta tjänstehjonsförordningar tillkommit genom klagomål från herrarna eller husbönderna för dyrlegdhet och annat men här torde likväl behovet av en bestämdare reglementering först och främst ha gjort sig gällande. Närvarande vid denna herredag av riksens ständer, voro "både andeliga och världsliga herrar", får man veta i ett fragmentariskt meddelande i Stiernmans Riksdagsbeslut från äldre tider. Sålunda icke någon allmoge. Då sattes emellertid värdering på alla ut- och inländska varor. Dessutom beslöts en "ordning" — alltså den första tjänstehjonsstadgan — för alla ämbetsmän, legfolk och dagakarlar, vad de (tydligen i hanseatiskt mynt) skulle hava:

"En god legodrång 5 mark om året.

Timmerman 4 huite (vitten) pr dag.

Dagakarl med lian 5 huite (vitten) pr dag..

Annan dagakarl 1 skilling.

Legopiga 2 mark om året.

En arbetsvinna 2 huiter (vitten) pr dag.

Ingenstädes till tröskning, utan den, som vill tjäna bonden om sommaren."

Det var emellertid bestämmelser, som, efter vad man har anledning antaga, aldrig efterlevdes, utan tydligen endast funnos till för att brytas — löskarlarnas antal blev allt större och större. Därför utfärdade konungen 1539 och lät, för att bota rådande missförhållanden, på marknaderna uppläsa följande 1540 i Örebro ratificerade artiklar:

Först att ingen löskarl eller legodräng skall efter denna dag gå här uppå landsbygden ibland bönderna att ränna för daglön, som här mycket skett är, utan sådant löst folk skola sätta bönderna tjänst, och sig, eftersom sedvänja är i riket, städja låta uti halv- eller helårsstadga eller tjänst, eller ock att de draga uppåt kronans berg; vilken det icke gör, skall därför eftersom Sverges lag utvisar straffad bliva, dock undantagandes skräddare, skomakare, skinnare, grovsmeder och timmermän, vilka den menige allmoge icke väl umbära eller förlåta kunna, och skola fogdarna, evem de tillhöra, efter denna dag inga penningar eller profiler taga av sådant löst folk, uppå det, att sådana villkor må dem dess bättre förkortat bliva; vilken fogde härutöver gör, skall också tillbörligen straffad bliva.

Den andra artikel. Så skall ock ingen, varken bonde, frälseman, eller prästman giva någon legodräng om året mer än fem mark örtuger, och en sådan legodräng skall kunna bota och bygga, vad bo tillkräver. Men den legodräng, som icke färdiga kan, den skall bonden icke mer giva än fyra mark örtuger om året.

Den tredje artikel. Så skall ock ingen bonde eller andra unna eller giva någon av deras legodrängar spannmål. Icke heller de där bo i skären eller annorstädes där strömmings- eller annat fiske brukas, gives deras legodrängar någon synnerlig fördel med skötarna eller notvarpen, utan hålla deras drängar med sådan lön, som förr är sagt.

Den fjärde artikel. Så skall ock ingen husman, den där ko, so eller något annat boskap äger och fallen är att taga hemman och sitta för bo och bohag, efter denna dag sitta för husman inne med andra utan skola taga sig hemman och göra lika rätt för sig som andra dannemän häruti riket göra, där var och en sig efterrätta må.

Då knotet över det oförnöjda legfolket blev allt värre, stipulerades i Uppsala stadga, daterad den 25 februari 1546, att "allt tjänstefolk, var uti sin måtto, skola så med deras årslön, dag- och veckolön genom lika avkastning sig efter tidens och landsens lägenhet med en skälig lön benöja låta". Och av denna skälighet voro legohjonen, vare sig förmånerna räknades i svenska eller lübska pengar, skyldiga att avstå en tredjedel i skatt.

Hans Forssell, som ingående behandlat rikets inre förhållanden under Gustav Vasa, meddelar, att avlöningen till samtliga tillfäl-

liga dagsverkare, kalkslagare, lertrampare, dikesgrävare, eller slåtterfolk vid kungsgårdarna under tidsskedet 1540—60 nästan regelbundet utgick med 12½ öre om dagen. En myntförsämringsperiod inträffade, och då ökades beloppet något, men naturligtvis icke så mycket som livsförnödenheternas pris stegrades. För denna avlöning av 75 öre i veckan eller 39 kr. om året skulle således den lägsta klassens daglönare uppehålla livet, och sådant lär också ha låtit sig göra, så länge summan motsvarade omkring 13 till 19 tunnor råg eller 26 till 39 lisp. kött och fläsk. Samma belopp skulle, säger förf., efter 1870-talets priser motsvara 2 à 300 kr., eller en dagavlöning av 66 öre till 1 kr.

Den lägsta klassens daglönare förekommo dock överhuvud mera sällan vid det sextonde seklets avelsgårdar, varifrån exemplen tagits. Jordbrukets behov på tillökning i arbetskraften under vårbruket och skörden fylldes huvudsakligen genom hoveridagsverken av kringliggande härads allmoge, som i stort antal voro skyldiga att delta i gårdarnas underhåll. Det lösa folket fick därför huvudsakligast sin användning vid slottsbyggnaderna. Men en stor del av dessa arbetare tillhörde en klass, som besatt större arbetsskicklighet, varför de också njöto högre betalning — för att nu ej nämna de förnämliga tyska hantverkarna, som vanligen hade kost och dryga årslöner av 50, 100, 200, ända till 400 kr., d. v. s. lika mycket som fogdarna eller mera. I räkenskaperna från tidevarvet förekomma de för det mesta som timmermän, murare, smeder, snickare och målare med en avlöning på egen kost av 25, 37½ à 50 öre om dagen eller 1,50 à 3 kronor i veckan. Från och med 1565 begynner även dessas löneförmåner att ökas med 20 à 50 %.

Nu gällde detta de lösa arbetarna, som alla makter motarbetade — avlöningen till det egna arbetsfolket, som hade sin spisning vid det s. k. ämbetsmans- eller legfolksbordet, utgick dels i naturapersedlar: 12—16 alnar vadmal och lärft, 4—3 par endubbla skor och stundom några fårskinn och några alnar groft kläde, vilket

allt efter tidens värdering motsvarade omkring 4—8 kr., dels ock i penningar med 6—8 kr. om året. Denna kontanta betalning höjdes från mitten av 1560-talet till 8—12 kr. Av en jämförelse rörande livets nödortf av födoämnen på kungsgårdarna under sextonde seklet, vill det synas, som om densamma varit tillgodosedd minst lika väl, om ej bättre, än i våra dagars tjänstefolksstater. I en anmärkning lämnar författaren den upplysningen, att kosthållningens normalstat sjunker i sjuttonde och adertonde seklen, då i synnerhet fisk- och kötttransonerna för en jordbrukares gårdsfolk ansågos kunna inskränkas till fjärdedelen eller mindre mot vad som bestods på 1500-talet.

Till en person bestods vanligen för hela året 6 tunnor spannmål, 12—18 lisp. kött och fläsk, 10—25 lisp. salt och torr fisk, utom mindre portioner humla, salt, smör, ägg och ost: — en stat, vars värde efter tidens priser kunde uppgå till 40 à 60 kr. Året beräknades för spisborden stundom till 237 fiskdagar och 128 kött dagar, stundom till 228 fiskdagar och 137 kött dagar — och något liknande kan för närvarande icke ens tillnärmelsevis framdragas som exempel, varken från herreklassen eller allmogen. Den stora spannmålskvantiten förklaras därav, att däruti även inberäknats, vad som åtgick för mältningen till ölet.

Så var det på kungsgårdarna.

Hur ett väl inrättat frälsegods skulle vara grundat under 1500-talet, beskrives utförligt i Per Brahes hushållsbok (*œconomia*), vilken utgavs under Johan III:s regeringstid. Per Brahe var säkerligen ett lysande mönster för tidens godsägare, men ifrågasättas kan likväl, om ens några följde hans förebild som husbonde.

Liksom riket ännu var ett jordagods i stort med sin fogdestat och sitt skrivaredöme, så var jordagodset ett rike i smått med sin gårdsfogde och skrivare — och därpå skola vi längre fram lämna flera exempel. I husbondens namn pådrev fogden arbetet och utkrävde gårderna, medan skrivaren förde register på mantal, upp-

börd och utgifter. I det inre av huset hade fatburshustrun uppsikt över "allt det, som kvinnfolkgärning tillkommer, såsom om fatebur, boskapsrykt, spinna och väva, hålla not och nöt vid makt, mälta, brygga, baka och skräda, kokning, mjölkning, ystning och kärning".

Klockan 4 på morgonen började arbetet. Klockan 7 intogs frukost, middag klockan 12 och kvällsvard klockan 8 på kvällen. Husbonden hade för varje dag sitt i hushållsboken angivna åliggande. Om måndagen, då arbetsveckan började, höll han "räfst och borgstämma" i sin sal, avgjorde klagomål om veckans förestående arbeten. På söndagen, då vilodagen inträtt efter arbetsveckans slut, gick han med sitt folk i mässan, föreläste själv i bibeln samt inskräpte hos husfolket tukt och goda seder.

Varje månad hade sina förelagda sysslor, efter gammal god ordning, vidgad efter en ny tids behov. I januari, körslornas tid, skulle man sålunda även hålla kvarnar och sågverk "färdiga mot flod". I februari malde man malt på väder- och vattenkvarnar samt framkörde kolnings- och tegelved. I mars gällde det att "taga vara på ålen, som gick till kistan". I april gjordes tegelladan och tegelugnen färdiga. I juli, slåttermånaden, skulle man gallra hampa och bränna svedjeland; i augusti, skördemånaden, sylta körsbär, torka plommon och plocka humle. Oktober, slakt- och tröskningsmånaden, inträffade den tid, då man tog upp rövor, barkade hudar och skinn samt höll vargskall. I november tröskas i otta (kl. 2, 3 om morgnarna). Alla hästar skos. Strax isen är nylagd, skäres vass att täcka med. I december köres årsveden hem med första före, och allehanda villebråd beställes till julen.

Med dessa och andra drag giver sålunda hushållsboken en klar översiktsbild av det liv, som fördes på ett herregods. Men det lämnas ingen beskrivning om det leverne, som återstod för de otaliga legohjonen och i land- eller frälseböndernas och torparnas

kulor. Det kan man emellertid fatta mycket bra ändå av ett och annat särdrag, som någon gång kommer fram.

En hel mängd goda regler, sägner och bruk hade vunnit burskap redan vid denna tid. Sålunda finner man att femtonhundralets lantbrukshållare trodde, att om höns och gäss begynte värpa i mars, skulle det bli god skörd. Om det var nordanväder vårfrudagen i fastan, bleve fiskleken föga givande, "och efter som gäddleken, ställer sig all annan lek". Frös det på den natten, skulle det frysa i ytterligare 40. Rätt såningstid var när dvärgsnäten drogo över kocklorna i åkern. Men även när gärdesglimret syntes, skulle man bruka med all makt. Ängar röjas i kråknedanet. När must kommer och brodden är så hög, att han döljer duvan på åkern, då skall det vältras, både för det musten håller sig bättre vid roten, och det sedan blir lättare att skära. I maj skola alla ängar vara stängda efter heliga torsdag (Kristi Himmelsfärdsdag). Om pingsten går strömmingen till. Torsken ävenså — ända till midsommar. Braxen leker. Man göder tjockt på leran. lakttagas måste dock, att icke dyngan utköres när enen ryker. Man skall icke träda i persmässenytet (Petrus), ty då växer det kvickrot efter. Komme regn i rågblommen, bleve mjölet svart. Gammal råg skulle sås från olsmässan till larsmässan. Emellan båda vårfrudagarna skulle skötar läggas. Om mormässan skulle vete sås till korsmässan. Där jorden är fet och rågbrodden står tjock, släppes gödfåren på brodden, när åkern icke är blöt o. s. v. Man kan endast göra en svag antydning om allt, som skulle tagas i akt.

Det är icke tu tal om annat, än bonden och tjänaren, liksom under medeltiden, betraktades som en ofri varelse, särskilt landbönderna stodo lågt ned på rangskalan, fast de i motsats till de bortförlänta skattebönderna hade förmånen att bli skyddade av de adliga husbönderna. Enligt konung Sigesmunds försäkran skulle "två helbesutna landbönder räknas mot en skattebonde, men halvbonde och torpare räknas så mycket ringare efter deras ordning".

I bondstugan.

Men han förbjuder jämsides, att "adelns landbönder icke av någon vår befallningsman skall fångslas eller läggas i häktelse, med mindre de äro på någon uppenbar gärning tagna, utan alltid godta borgen och lyfta till lag och rätt, när någon bliver beskylld".

Hur tjänstefolk och landbönder — för övrigt allmogen över huvud taget — behandlades under dessa mörka tider, behöver man väl näppeligen redogöra för. Det är nämligen så självklart, att alla husbönder skulle vara grymma, att det nästan vore onaturligt att ifrågasätta något annat — om det icke här gällde att få fram en fullt belysande tidsbild från allmogens dagliga liv och leverne. Själva "Kung Märta på Hörningsholm", Svante Stensson Stures änka, lägger sig sålunda i brev på brev till sin måg, Hogenskild Bielke, ut för en fogde, som blivit anklagad av hennes bönder hos konungen, för att "hava slagit en kvinna ihjäl, så ock dräpit några andra karlar tillförne"; och när hertig Karl 1579 gav henne fullmaktsbrev att taga igen sina tjänare, som med hennes minne begivit sig under hertigens hägn, så förbehöll han sig, att fru Märta icke utan laga dom skulle plåga sitt folk med fängelse, ej heller näpsa dem över deras skäligena brott eller tvinga dem till tjänst. Hon lät sålunda icke allenast straffa dem enligt Gustaf I:s gårdsrätt av 1544, utan ville desslikes påtvinga dem livegenskapens stämpel, såsom vi kunna se av hertigens brev — och Kung Märta tillhörde säkerligen icke undantagen.

Hon var tydligen endast en förbättrad upplaga av Pintorpafrun, som av sagohävdernas författare, Afzelius, hänföres till detta tidevarv. Det märkligen är, att legenden igenfinnes på flera orter inom landet, såsom Vinsarp i Västergötland, Ericssberg i Södermanland och Steninge i Uppland m. fl. — och därför kan man draga den slutsatsen, att dess kärna endast vill vara en illustration, antingen till det under Vasa-konungarna rådande allmänna folkförtrycket eller, ock uteslutande hänföras till vissa mäktiga stormanssläkter. Sägnera kretsar ännu kring de borgar och herresäten — och för

övrigt överallt — vilka fordom ägts av ätterna Gyllenstierna, Brahe, Bonde och Sparre o. a. — och till den sistnämnda släktens Ängsöinkvisitorium skola vi komma längre fram.

Nu skola vi emellertid först nämna några ord om Pintorpafrun, sådan hon påträffas bland allmogen i Södermanland, där hon för dryga blodsskatter — hennes verkliga namn lär ha varit Anna Carlsdotter Gyllenstjerna — förvärvat och uppbyggt Ericsberg, som åtminstone under vasaättens regeringstid överallt benämndes Pintorp.

Fru Anna, som kommit till denna trakt från västgötagodset Vinsarp, fortsatte alltjämt samma förskräckliga leverne med folket, som hon fått till underhavande, grymt pinande och plågande dem dagligen. Hon hade fogdar, som voro lika giriga, ondskefulla som hon själv, och i slottet hade hon ett fängelse, "kistan", där många oskyldiga fingo omkomma av hunger och köld — under borg- eller gårdsrättens hägn. En spöstuga, där hon lät avkläda, upphänga och hudflänga de tjänare och bönder, som på något sätt brutit mot hennes befallningar och önskningsar, var inrättad på på gården, och härifrån hördes dagligen de mest hjärtslitande jämmerrop från de arma offren. Det var hennes musik. På fattiga tiggare hetsade hon arga hundar, så att ingen usling skulle våga sig inom hennes portar, fastän vägar och stigar vimlade av nödlidande. Hon var ursinnig av snålhet var gång hon skulle giva mat åt någon, och hennes egna barn, dem hon mest hatade, hade därför fått omkomma av svält och vanvård, om icke en godhjärtad tjänarinna av medömkan över deras olyckliga belägenhet i hemlighet delat med sig av sin magra kost. Sagan säger, att hon var deras styvmoder. När hon såg, att hon icke kunde bli va av med dem med misshandel och svält, kom hon en dag i sådant raseri, att hon stekte dem levande i en upphettad bakugn. Då hördes utanför fönstret ett demoniskt skratt. Nu blev hon rädd, betygar sägnen. Hon visste, vad detta betydde.

Men även hennes onda dagar skulle taga en ända. En vacker afton, sedan hon hela dagen härjat bland sitt folk med svordomar och tråtor, hördes liksom ett jordskalv skaka huset, då dammet av en framilande stormvind ven genom luften. I detsamma sågs en kolsvart vagn med två stora svarta hästar komma körande upp mot slottet, och i vagnen en svart man. Fru Anna gick ut på gården, anande vad som var å färde. Ett utav vagnshjulen tog törn mot grindstolpen, så att den ena hästen föll på knä: — Va — knäar du nu, Erik? — sade den svarte i vagnen.

Då sviktade fru Annas ben. Det var hennes avlidna mans namn — han var den knäande fålen — och den svarte i vagnen var ingen mindre än Horn-Petter, som nu kom i all sin ståt och tog Pintorpafrun med sig.

”Länge behåller svenska folket sina välgörarens namn i tacksamt minne”, tillägger Afzelius, ”men oförsonligt minnes det ock sina plågares namn, och sagan fortsätter den onda fru Annas öden över tidens gräns. Den slutar gemenligen sålunda: När Hin Onde har några lediga stunder och vill förlusta sig, dansar han med Pintorpafrun på en glödande järnhäll.”

Hur herrarna under denna tid — och det är betecknande att bestämmelsen tillkommit under Gustav I — tillförsäkrade sig rätten att utan efterräkningar saklöst kunna husera med allmogen, enkannerligen sina egna tjänare, framgår av följande edsformulär, utfärdat i en ”regementsform”, daterad: Lödöse den 9 april 1540. Tjänstefolk och riddarknektar fingo nämligen svära att vara trogna i tjänsten ”uti alla de saker, som icke äro emot Högberömte K. M:t, min nådigste herre; var eljes befinnes, då skall förberörda min husbonde våld och makt hava mig såsom en otrogen tjänare efter gårdsrätten att straffa låta, allt detta förenämnda lovar och förpliktar jag mig stadigt, fast och obrottsligen väl att hålla, mig så sant Gud hjälpe och hans heliga evangelium”. Det behöver näppeligen tilläggas, att kroppsstraffet, ofta gående till livet, hörde

till det vardagliga under vasakonungarnas tid. Till och med kung Gösta, som dock hade dalkarlarna att tacka för sin krona, kunde senare icke lida deras utpräglade frihetsinne, utan kvävde, såsom vi sett, krav på rättvisa och lindrigare pålagor i blod. Ännu grymmare uppträdde emellertid konung Erik, hans äldste son, som under kriget i Blekinge behandlade grannfolket sämre än djur. Han be-

Erik XIV (1560–1568).

fal:de nämligen, att alla inne-vånare mellan Lyckeby och Rottneby skulle ihjälslås och brännas, och tillägger, att Gud gav sin lycka därtill, så att på vägen och i skogen nedla-des ända till tusen man. Ef-ter intagandet av Rottneby blev ett så oerhört mordande, att vattnet i älven vart rött som blod. Folket var så för-sagt, berättas det, att man stack ned det som en hop vilda svin. Ingen skonades, så att i staden vid detta tillfälle omkommo mer än två tusen man, förutom kvin-

nor och barn, vilka finnarna, som kommo sist, slog ihjäl. Landet skövlades och brändes, och konungen yttrade, "att det är bättre att ha ett öde- än ett fiendeland". Härefter höll Erik ett triumftåg vid återkomsten till huvudstaden. Han ansågs för "folklig".

Erik XIV, som inrättade grev- och friherreskapen, bortgav i form av ärftliga förlåningar en stor mängd kronogods. Hans efterträ-dare, brodern Johan, som i vår historia har ordningsnumret III, måste därför genom en reduktion 1570 återbörda en betydlig del av det av företrädaren bortplottrade — en av hans regerings få

förtjänster. Man vill även tillerkänna honom en större, ehuru man icke därför har några fullgiltiga historiska bevis: kronans rättigheter och hemman skulle nämligen under hans tid högst väsentligt ha ökats genom tillämpningen av ett beslut, fattat å Helgeandsholmen 1282, varigenom kronan tillerkändes alla bergverk i riket, alla fiskerier i de större strömmarna, ävensom vid de större svenska och finska skären, alla kvarnlägenheter i Motala ström samt alla uppodlingar på förut upptagen mark.

De första vasakonungarnas förakt för allmogen, i alla fall sagt med någon reservation för stamfadern, som likväl konfirmerade den av Sten Sture den äldre återupplivade riksdagsmannarätten för bönderna, återupptogs även av Johan, under vars tid lagen endast såg ut att vara gjord för lantfolket "och dess överträdelse för adeln", säger

Johan III (1568–1592).

Bergman, "ty den senare bemäktigade sig handeln, uppköpte lantmannavaror, ofta i kronans namn, lät dessa forslas av allmogen till sjökusten och tillbytte sig där hela skeppsladdningar av främmande varor och spridde i landet". Hela styrelsen idkade köpenkap Därmed sysslade icke allenast riksens råd, utan även landshövdingar, ståthållare och lagmän, medan stränga överflödsförordningar utfärdades, som ålade var borgare, som tillät sina kvinnfolk att bära silkeskjortlar och sammetskragar, att för varje sådan lyxartikel hålla en landsknekt. Härvidlag kunde givetvis ingenting

utfås av bönderna. De hade i äldre tider intet utpräglat sinne för prål. Deras skyldigheter till jordbrukets upprätthållande skulle emellertid uppdrivas med hotelser, plikt och straff, enligt Johans oförgripliga mening. Fogdar och landshövdingar fingo 1572 befallning att därmed överfara landet, och det ansågs som den djupaste förnedring för en adelsman att som en bonde befatta sig med jorden.

Han utfärdade även 1576 ett "mandat", som ganska tydligt avspeglar konungens och rådets uppfattning om och ställning till den lägre allmogen. Han skriver bl. a.

"Och alldenstund Vi uti sanning befinna, att nu i några år haver varit en stor oordning här i riket våra undersåtar (synnerligen den menige man på landsbygden bo) till ingen ringa besvärning därmed, att det parti som äro dagakarlar, tröskare, legodrängar, husmän, sammaledes ämbetsmän, både guldsmeder, skräddare, skinnare, skomakare, grovsmeder, murmästare, timmermän, glasmakare och andra, som arbeta för penningar, hava utöver all måtta stegrat deras lön och arbete i så måtto, att där de tillförne hava tagit en eller två mark för, där taga de nu 30 eller 40 mark. Item, där en legodräng haver tjänat året omkring för 5 eller 6 mark och låtit sig därmed väl benöja, hava de nu i några år begärt och tagit 50, 60, 70, en part 100 mark om året av deras husbönder, förutom skor, lärfä och skorre-kläder, och hava ändå icke låtit sig därmed nöja, utan man haver däröver måst inrymma dem några spannländ till att så sig till profit och fördel, och när året haver varit förlupet, så haver husbönderna med stor besvärning kunnat komma så många reda penningar och annat mera tillväga, att de därmed kunnat lönt samma legodrängar. Item, där en arbetskarl tillförne lät sig nöja med ett halvt annat och tu runstycke till det högsta om dagen, måste man nu giva honom 4 eller 5 mark, fritt mat och öl, så att många finnas ibland den meniga man, som däröver beklaga sig, att deras legodrängar och dagakarlar äro fast rikare på penningar och spannmål än de själva.

Desslikes draga många köpmansdrängar och ardra landsköpmän kring om landet hos bönderna och sälja deras varor dubbelt dyrare hos dem, än som det gäller i köpstäderna, så att allmogen därmed mister alla penningar undan händerna, och hava därför föga igen. Och lyktas därmed på sistone att sådant löst parti, som nu här är upptecknat, och här till inga utlagor haft haver, ju längre ju mer, bliva därigenom förbättrade. Men den andra parten, som för

utlagorna sitta, måste i längden bliva fördärvade, var därpå sker icke någon förändring. Sådana våra trogna undersåtars besvärning och klagomål hava vi tagit uti nådigt betäukande, och med vårt älskliga riksråds råd och samtycke så beslutit, att en sådan ordning måste härefter bliva hållen med makt för sådant sällskap, att de icke skola taga mera i lön för deras arbete, än som varit och brukligt var uti vår salige k. herr faders kung Gustav höglöfelig i hugkommelse regementstid, helst efter vårt mynt är nu så gott, som det var på den tid. Och på det att sådan ordning och otillbörlig handel måtte i längden bliva avskaffad, så hava vi med bemalte vårt älsklige riksråd för nödigt ansett, att de som sådan deras otillbörliga förtjänst och olaglig handel haver haft och drivit uti många år, måtte därför göra Oss och kronan en tillbörlig vederkännelse, så att var legodräng och alla andra, som tjäna både hos präster och bönder på landsbygden, desslikes hos borgare i städerna, item dagsverkskarlar, tröskare, både de som tröska till spanntals eller eljest, item de som städja sig till månadoch veckolega, och annat sällskap både gifta och ogifta, som icke stå bo och bohag före och äro över 16 år och icke heller göra några utskylder, måtte var för sig skatta och utgöra Oss och kronan en mark örtug utav det nya mynt, som nu förmyntat bliver. Och på det sådant sällskap icke måtte hava tillfälle att slingra sig undan för sådana utlagor, eller ock flytta utav det ena häradet till det andra, ifrån den ena landsändan till den andra, då skola de först utgöra en mark av detta vårt nya mynt, som förberört är, i det häradet de först bliva funna, och sedan var de då draga dädan, och bliva annorstädes funna, skola de ock där utgöra så mycket som till'örne.' Men de förberörte ämbeter, som äro guldsmeder, skräddare, skinnare och andra som arbeta hos bönderna, vad namn de helst hava kunna, skola utgöra Oss 6, 4, 2 eller 1 daler eftersom ämbetet är, och var haver länge arbetat till det allerminda. Så skola, ock alla landsköpmän, som berört är, bliva taxerade och straffade efter Sverges lag. Item birkekarlar skola ock utgöra var efter sin handel och förmögenhet en part mera och somliga mindre, dock ingen under 20 daler. Bjuda för den skull och uti detta vårt öppna brevs kraft allvarligen befalla alla våra tillförordnade ståthållare, fogdar och befallningsmän utöver menige Sverges rike, desslikes borgmästare och råd i städerna, var i sin stad, att de härom på det flitigaste så beställa skola, att alla legodrängar, dagsverkskarlar, tröskare, ämbetskarlar, item alla ämbetsmäns och hantverkares mästersvenner och annat sådant sällskap, som för inga utlagor sitta, antingen på landsbygden eller i städerna, måtte nu strax med det första bliva taxerade, såsom förberört är, och var för sig utgöra en mark örtug penningar av detta mynt, vilka

penningar våra fogdar var i sin befallning både på landet och i städerna oförsumligen och med trohet och flit uppbära och sedan därför göra Oss en god och beskedlig räkenskap. Och skola de var för sig innan nästkommande juletid vara förpliktade att leverera oss samma penningar tillhanda, samt oförfalskat register och en viss längd på alla dem, som sådan taxa utgjort hava. Detsamma skola ock alla våra goda män av adelns fogdar uti de förlänta socknar och härader göra uti alla landsändar över meniga riket, så att ingen utav våra goda män utav adeln, vare sig vem helst det vara kan, antingen

Sigismund (1592–1599).

inom råds eller utom, högre eller nidriga, skola fördrista sig mot detta vårt Mandats brev och allvarliga befallning att för svara någon, som bliver fälld till sådana utlagor och ville giva sig antingen till deras gårdar eller förlänningar. Dock vela vi hava alla fattiga gamla och förlamade husmän med sådan utgift förskonade. Men för allting skola förbemälda våra ståt-hållare, fogdar och befallningsmän, som denna vår allvarliga befallning över hela riket skola efterkomma och fullfölja, efter detta vårt kungliga Mandats innehåll, efter deras yttersta förstånd hava där ett flitigt och noga inseende med, att med

denna för:ne hjälp måtte gå rätt till hos var och en, så att den rike, som haver bättre råd, icke bliver mindre taxerad, än som han bör och utan någon besynnerlig besvärning kan göra, eller ock den fattige bliver mera uppå lagt, än som hans förmögenhet tillsäger, vilket vi ingalunda vilja hava tillstatt. Det var och en skall sig till det högsta beflita och allvarligen och fullkomligen efterrätta“.

Den efterföljande konungens, Sigismund, Johans son, regimentstid var uppfylld av inre slitningar, och de maktägande her-

rarna, särskilt av polska partiet, foro fram som galningar. En bland de värsta var Klas Fleming på gården Svidja i Finland. Han kallades allmänt Svidje-Klas eller Klas Sotnäsa, och var kusin till kung Johan och hertig Karl. Särskilt i finska Österbotten förde han, i egenkap av Sigismunds generalguvenör, en grym och självmyndig styrelse, beskattade folket till det yttersta, ökade sina rikedomar och lät krigsfolket, mestadels av utländsk härkomst, plåga bönderna. I var by inlade han några ryttare med sina hästar, dem allmogen tvingades föda. De bette djuren på bondens åkrar, roffade åt sig säden i hans rier, våldtogo hans kvinnor och slog hans barn.

Länge bar det plågade folket med tålmod sitt förtryck. Men då dess klagan icke blev hörd, och hertig Karl, på vilken de förtröstade, icke kunde komma till deras hjälp, började de samrådas, på vad sätt de själva skulle kunna förskaffa sig säkerhet till liv och gods, och hämnd på sina plågare. Då uppreste sig hela Österbotten mot Klas Sotnäsa, och dess efterdöme följdes snart av flera bygder i Finland. De gingo man ur huse, frantogo krigsfolket, som förlagts i deras landsändar, vapnen, och bringade dem utan all barmhärtighet om livet. Men de flesta voro beväpnade med järnskodda klubbor, varför kriget blev kallat klubbekriget.

Det kom till fruktansvärda sammanstötningar mellan böndernas och Klas Sotnäsas trupper. I början gick det de senare väl i händer, och en polsk befälhavare föröfvade oerhörda grymheter mot allmogen, bönder och legohjon, samt deras kvinnfolk. Men bönderna repade sig efterhand, anföllo och nedgjorde polackerna — det var, som sagt, under Sigismunds regering — tog den omänskliga plågoanden till fånga och skickade honom över till Sverige, där hertig Karl fick honom om hand. Han blev dömd utan förskoning, halshuggen och steglad. Det med framgången allt modigare lantfolket lovade, att utdriva inkräktarna från Åbo slott — "om det ock skulle bita ut stenarna med tänderna". Det lyckades

emellertid icke. I stället blevo de övervunna av Klas vid Illmola älv i Österbotten, där han tog de flesta till fånga. Han lät nu hopbinda dem i tolfter och stoppade sålunda flera hundra bönder, tolv och tolv i knippan, under isen. Det säges, att 10,000 allmogemän fingo sätta till livet i klubbekriget. Man har dock inom samma landsända fått uppleva fullt jämförliga grymheter under och efter inbördeskriget 1918.

Ett annat prov på Klas Fleming Sotnäsas grymhet berättas från riksdagen i Arboga 1597. En allmogeman från Finland, med avskuren tunga, infann sig, anropande hertig Karl och riksens ständer om bistånd och beskydd mot Flemings framfart. Den stackars lantmannen hade för någon liden oförrätt hotat att klaga hos hertigen. Då lät Fleming skära tungan ur hans hals sägande: „Se så — gå nu och klaga för hertigen“. Det säges, att bönderna upprördes i sitt sinne av deras medbroders lidande, då de alla undantagslöst, med lemmar, liv och gods, voro i sina herrars händer.

I Dalarna utbröt slutligen öppet uppror mot Sigesmund och herrarna. Det inträffade 1598 — och har gått till eftervärlden under benämningen "Nävtåget", efter Jakob Näv, en skotsk adelsman, som under Johan III:s tid inkommit i landet. Han tjänstgjorde som tillfälligt sändebud i provinsen, där han fått i uppdrag av den polsksinade riksstyrelsen att förklara hertigen såsom förädare och rikets fiende fridlös. Men därav vart ingenting — folket reste sig mot förtryckarna. Många herresäten och prästgårdar plundrades, och när karlarna blivit fulla av vin och öl, begingo de många straffvärda handlingar. Det första offret för deras vrede vart kronofogden "Håkan i Dalen", känd vida omkring såsom bondeförtryckare och kronotjuv. När de drogo förbi, hade han gömt sig bakom en sten vid gården, och hörde, att han själv hotades med döden och hans gård med plundring. Han ämnade fly, men upptäcktes, och dödades både med lod och pilar, slutar sägnen.

Då den väldiga bondehären upptågade på Tuna hed, där ting

var utlyst, stod folket på kyrkvallen och mottog de upproriska med vilda välkomstrop. Dagen förut hade även prästgården i Tuna plundrats och Jacob Näv jämte följeslagare, Göran Bonde, Erland Bååth, Karl Bengtsson och Olov Gudmundsson, fångslats och insatts i tingshäktet. Jacob Nävs bojar fästades vid en svinho, till åskådarnas åtlöje, under tillmälen sådana som: "Du kan väl nu äta ur svinho. Hittills har du ätit ur silverfat,

Vidare begingos diverse andra råa grymheter mot sändebudet Näv. De riste honom med pilar i ansiktet och frågade, hur dalkarlarnas sillar smakade. Han bjöd en stor summa för sitt liv, om de ville efterskicka en fältskär, som kunde hopplåstra hans sår. Då sprang en ung bonddräng fram och klöv hans huvud med en yxa, under tillropet: "Här har du plåstret."

Göran Bonde, även han känd som en av Sigesmunds anhängare, och Karl Bengtsson fingo också sätta till livet. Men därefter lyckades mästern Elov, kyrkoherden i Leksand, som anlät till platsen, med understöd av några andra personer avstyra ytterligare våldshandlingar.

"En stark frostnatt hade utbrett höstens gula täckelse över Tunafälten", skriver Afzelius, "och erinrat bönderna om deras ännu utestående korn- och havreskörd, den de för denna orolighets skull försummat. Sedan de låtit uppsätta ett brev till hertigen, där de hade honom tillsagt trohet och tjänst, när han dem påfordra ville, samt bett, det han ville sända till dem någon trofast man, helst unga Karl Karlsson Gyllenhjelm, skildes de åt, och drogo var och en hem till sitt igen."

I någon mån modererades emellertid herremännens uppfattning om allmogen efter Karl IX:s tillträdan av riksstyrelsen. Han förde ett strängt regementé mot adeln, och hade därför alltid folket på sin sida, varför han kallades bondekonungen. Vid riksdagen i Söderköping hotade han till och med riksens råd, som han anmodade ihågkomma Engelbrekt Dalkarl, som, ehuru bond-

son, likväl förmådde knäcka nacken på övermodiga rådsherrar. Vid Arboga riksdag gick det hetare till. Större delen av adeln uteblev, men bönderna höjde yxor och klubbor mot herrarna, ropande ja till hertig Karls förslag. Riksdagsbeslutet kringsändes och underskrevs häradsvis i landsorterna.

När hertigen blev konung, lät han först exemplariskt avstraffa de uppstudsiga herrarna i det s. k. Linköpings blodbad, under

Karl IX (1599–1611).

vilket åtskilliga gjordes ett huvud kortare. Deras gods indrogos till kronan, ehuru flera sedermera skänktes till konungens gunstlingar — andra återbördades de rättmätiga arvingarna, enligt lag, av Gustav II Adolf. Men Karl indrog ytterligare åtskilliga gårdar, vilka den självgoda adeln, isynnerhet i Finland, som alltjämt var utsatt för herrarnas rovdrift, olovligt uppbyggt på kronans allmänningar. Sådana åtgärder måste räknas bondekonungen till förtjänst.

Men å andra sidan blevo en mängd kronogods och räntor försålda av kronan, bortslumpade, förpantade eller skänkta.

På riksdagen i Norrköping 1604 beslöts, att inga donationer eller förläningar därefter skulle vara tillåtna, utan under villkor att förläningstagaren vid varje regentombyte skulle begära stadfästelse därå av den nye konungen. Härförutom fick icke förläningen sträcka sig längre än till förläningstagarens manliga bröstarringar. Funnes inga sådana, skulle godset återfalla till kronan. Men om

förläningstagaren efterlämnade en dotter, vore länsherren pliktig — så omtänksamt lagstiftade herreklassen även på 1600-talet — att förse henne med en årlig brudskatt, motsvarande tre års räntor. Om hon blev gift med en man, varmed länsherren var tillfreds, så kunde förläningen till och med förlängas på honom och bådas manliga arvingar. Sådana förläningar kallades Norrköpings beslutsgods. De omtalas ofta under reduktionerna i slutet av århundradet.

1600-talet ingick alltså under synnerligen mörka förhållanden för Sverges allmoge. Det hade varit svårt och tryckande under gamlekungens kivande söner, som, efter vad vi sett, främst sågo sig själva till godo, när det gällde makt och förmögenhet — om man än i vissa stycken måste undantaga Karl — men ännu värre blev det efter 1611, då den fräjdade stamfaderns sonson, Gustav II Adolf, som fortsatte förfädernas herregynnande välde, tog vid. Då han så att säga lagt sista stenen i den av Gustav I utvidgade privilegiebyggnaden, skall för dess omfattning fram till 1626 först här redogöras i sammanfattning med några ord.

Den kloke och beräknande kung Gösta, som mycket väl förutsåg, att de världsliga herrarna ej länge skulle vidkännas brödraskapet med de andliga, sedan de senares egendom och andra förmåner indragits på riksdagen i Västerås, när likheten och intresset upphörde, satte de kyrkliga ämbetena på sådana fötter, att de icke skulle kunna reta de förnämre släkternas ärelystnad. Han intresserade adeln i reformationen genom förläning av kloster-räntor och sakören, och tillåtelse, att av andliga frälsets gods återvinna, vad deras förfäder sedan 1453 avhånt sig av jordegendom till kyrkor och kloster i form av donationer och förpantningar. Uträkningen slog alldeles in. De andliga lämnades ej allenast åt sitt öde, och ståndet fylldes av personer utav ringare börd, fast mera skicklighet, utan de förmådde ej heller försvara mot adeln de kyrko- och prästbordsägor, till vilka dessa ej hade någon

laga åtkomst. Konungen, som vägrat den vanliga bekräftelsen på det andliga frälset, bekräftade däremot 1526 det våldsliga i den delen, som rörde sakören och deras landbor. Han gjorde väl i sin proposition på riksdagen i Västerås 1527 erinran mot frälsets pretenderade konungarätt över sina landbor — men teg dock stilla därvid, att rådet i själva recessen förbigick ifrågavarande punkt. För att förekomma ståndets försvagande, förbjödos avsigkomna frälsemän, som icke mäktade uppehålla vapentjänsten, att utan konungens samtycke sälja eller förpanta sina gods, i synnerhet var det förbjudet för ofrälse, att genom penningeförsträckning slå dylika under sig. Så förnyades desslikes det gamla förbudet för ofrälse att, utan konungens hörande, ingå giftermål med frälse-kvinna, vars arvgoods i annat fall voro förfallna till skatte. Men samtidigt "sattes adelns rusttjänst på en viss fot". Så förbjöds adeln bl. a., att med skjutsfärder, till egen köpmanshandel och annan onyttig kostnad, betunga kronans bönder och undersåtar, ävensom adelns tjänare, som brukade borgerlig näring, pålades allmän borgerlig skatt.

Då Erik XIV 1561 införde greve- och friherrevärdigheterna, och med dem följande förläningar, ville han därmed vinna den knotande och oförnöjda adeln på sin sida under striderna med bönderna — men utan att lyckas. Inte ens med säteri och ladugårdars fri- och rättigheter kunde han rädda sin krona, därför att han alltför våldsamt farit fram med åtskilliga bland högadeln emellanåt, särskilt Sturarna. Hans efterträdare och broder, Johan III, som stått i spetsen för revolutionen, icke allenast bekräftade 1569 års privilegier, utan ökade även Stureska och Braheska husens grevskap, samt upphöjde Lejonhuvud till greve och Gyllenstjerna, Bjelke, de la Gardie och Fleming i friherrligt stånd m. fl. Då Johan begynte krångla med religionen, bestämdes, att de egendomar, adeln återvunnit under faderns regering, alltjämt skulle behållas. Även Sigesmund utvidgade och stadfäste adelns privilegier. Han

lovade bl. a. att bruka infödda adelsmän till rikets högsta ämbeten: i kansliet, domareämbetet, landsregeringen, krigsregementet, och varken sätta främmande eller ringa obördiga i något ämbete över eller bredvid dem etc.

Sedan 1520 hade icke adeln varit i så svår belägenhet, som då hertig Karl tillträdde regeringen i egenskap av konung. Han höll sträng räfst med rojalisterna, av vilka de förnämsta fingo sätta till livet, såvida de icke förut lyckats rädda sig till Polen. Han indrog visserligen åtskilliga förmåner för dem: hälften av sakören, dömde under kronan adliga kvinnors gods, som de förbrutit genom ofrälse giften och lönskaläger o. s. v., men han beviljade också många stora förmåner, bl. a., såsom vi redan sett, att adelns döttrar skulle utstyras med lösören och fastigheterna endast ärvas på manssidan — Norrköpings beslutsgods. Han upprepade likaledes 1604 i Sigismunds försäkran inryckta förbehållet, att innehavaren med konungens minne skulle kunna sälja och förpanta dem på 9 procent, och ändå ärvas av hans manliga bröstarvingar, men icke kunna gå i bak- och sidoarv — och då godsen i brist härpå tillföllo kronan, dotter av konungen skulle förses med brudskatt.

De ofärdsmoln, som i viss mån under Karl IX:s regering samlats över adelns huvud, skingrades emellertid under efterträdaren, den beryktade Gustav II Adolf, sonen. Genom Axel Oxenstierna, som ägde hans oinskränkta förtroende, fingo de glupska herremännen allt vad de ville. Sålunda blev ett projekt uppsatt till de adliga privilegierna 1611, som vid kröningen 1617 vidare översågs, och "för evärdeliga tider" stadfästes till efterrättelse, samt åren 1622 och 1626. Han bekräftar Sigismunds försäkran däruti, att rikets tjänster skulle förbehållas adeln, med det ur Kalmar recess tagna tillägget, att "ingen vanbörding skulle dragas dem över huvudet". I brottmål skulle de få njuta adlig borgen och löfte, förvaras i ett ärligt och dem bekvämligt fängelse, och där saken kom an på livet, ej stå till rätta för andra än sina veder-

lika. Varken borde hustrus eller barns lott inbegripas i deras under kronan förbrutna gods eller kronan lägga olika gods under sig till ägo, utan upplåtas någon i släkten. Deras höveritjänare, landbönder, gårds- och legohjon, frikallas från alla kronobesvär, utom vad med husböndernas samtycke kunde dem åläggas, i vilka bevilningar de dock ej skulle svara till mer än hälften mot skatte- och kronobönder, och de som bodde inom frihetsmilnen, vara fullständigt frikallade. I brottmål skulle de inom husbondens slottslän vara fria för kronans häkte, och ifall de sakställdes och målet ej var urbota, ägde husbonden konungsdelen i sakören. Jämte fri handel och utskeppning skulle adeln få, utan någon kronans eller stadens tunga, besitta hus och gårdar i städerna, hålla i sitt försvar allehanda ämbetsmän (hantverkare), fritt jaga och fiska, inrätta mjöl- och sågkvarnar, njuta Ius Patronus i de församlingar, de voro boende. Konungen betog sig och kronan den frihet att köpa och panta till sig frälsegods, vilka han likväl ej hade något emot, att de genom arv eller efter skatteman och rusttjänst måtte ökas. Denna sistnämnda gravation sattes i början på samma fot som under konung Johans regering, men blev sedan 1622 i så måtto lindrad, att ej allenast 500 marks ränta skulle ligga till grund, utan även de fattigare av adel, som ej hade gods till så många marker, kunde slå sig tillsammans 2 à 3. Samma lindring skulle vara ett slags vederlag, för det ridderskapet och adeln på riksdagen sistnämnda år åtagit sig lilla tullen och accisen, som nu infördes, varjämte de tillika med hustru och barn voro frikallade för all undersökning i tullarna, en icke ringa förmån, då varje stad hade tullbommar på den tiden. Konungen avsåg sig även till adelns förmån sin och kronans forna rätt till de genom ofrälse giften och lönskaläger förbrutna gods, som nu skulle gå till närmaste släkting, och att förekomma adelns äktenskap med ofrälse och vanfräjdade kvinnor förklarades de barn, som kommo av slika giften, förlustiga adels- och arvsrätt i fastigheterna.

Bland alla de förmåner, som Gustav Adolf, på allmogens och kronans bekostnad, ödslade på frälseståndet har man även att anteckna den nya säterifriheten och riddarhusordningen. Antalet sätesgårdar var genom recessen 1562 fastställt. Nu tilläts ridderskapet och adeln med lika frihet för vapentjänsten och kyrkotionden njuta de redan tillbyggda eller framdeles tillbyggande hemman på de gamla sätesgårdarnas ägor. Han upptog först adelns projekt av 1625 till ett riddarhus — 1617 hade han givit svenska folkets sammankomster ett relativt ordentligt skick — och där- efter utfärdade han den 6 juni 1626 en riddarhusordning. Till följd av denna förordning blev hela adeln i Sverige och Finland antecknad och uppdelad till familjer och ätter under särskilda namn och vapen: herrar, ridders- och adelsmän.

Gustav II Adolf (1611–1632)

”Ser man på allt, vad konung Gustav Adolf gjorde till adelns förmån”, säger

Eberhard, ”den ära de inlade under hans lyckliga fälttåg i Ryssland, Polen och Tyskland, och det rika byte, de helst på sistnämnda land hade tillfälle att göra, så lär väl ståndet aldrig ha varit i det anseende och flor som under hans regering. — Den tillväxt kronans domäner fått genom Gustav Adolfs donationer och förläningar till dem, som delat med honom krigsödet, och riddarhuset tog emot många nya ätter från arméen, som i alla tider varit svenska noblessens plantskola. Otillräckligheten av

rikets finanser att bestrida omkostnaderna för ett långvarigt krig, öppnade ståndet nya vägar att förkovra sig. Konungen nödgades göra en början med att försälja kronans hemman och räntor, och inrätta kopparkompanier, i vilka mesta delen av intressenterna voro frälsemän. Verkan av det ena och andra kändes föga så länge Gustav Adolf levde — —. Skattebönderna, vilkas räntor antingen blivit förlänta eller försålda till adelsmän, klagade väl över intrång i sina rättigheter. Men när konungen senare förklarar sig, tego de stilla“.

Det torde måhända böra påpekas, att kronogodsens under Gustav Adolfs regering fingo en högst betydlig tillökning genom återfallet till kronan av hertigarne Johans och Karl Philips furstendömen, med därtill hörande gods och inkomster. 1612 blevo även alla förläningar på behaglig tid återfordrade, likaså alla icke stadfästade Norrköpings beslutsgods. Men en vida större tillökning i kronogodsens antal vanns genom de många egendomar, som tillerkändes kronan från de erövrade landskapen, Ingermanland och Livland.

Men dessa fördelar förtogos genom konungens förutnämnda frikostighet. Han ville, heter det, genom gåvor och förläningar fästa adeln i allmänhet vid sig och sin ätt. De förbrutna godsens medlemmar, som mist huvudet i Linköping, återgåvos till ättlingarna, och alla tjänster blevo så rikligen belönte med fastigheter, som Johan Skytte citerade konungen själv: ”på det de, som godsens bekommit, måtte vara så mycket trognare mot hans familj. Han kunde väl tänka, kommer en annan familia till regementet, så ogillar den kongl. maj:ts brev och revocerar godsens under kronan igen.“

Man finner av tillgängliga handlingar, att Gustav Adolf bortskänkt kronohemman och skatteräntor för en årlig ränta av 191.074 daler silvermynt, svarande mot ett kapitalvärde av omkring 6 1/2 milj. daler silvermynt, samt att de bortgivna hemmanens antal

uppgick till icke mindre än omkring 7,800. Men huru många av dessa, som voro krono- eller skatte, finnas inga uppgifter på. Här-
förutom förpantades under de tio första åren av Gustav Adolfs
regering en mängd kronohemman. Långivarna skulle gottgöras
med 10 à 12 procent å lånesumman, beräknade man. En fullständig
ockrereränta, som även blev riksstyrelsen alltför dryg; och då dess-
utom de pantförlånade egendomarna vansköttes, ansåg konungen,
att det var fördelaktigare för staten att försälja dem, "då högre
köpeskilling erhöles, och de försålda hemmanen bättre sköttes".
På detta sätt avhändes kronan omkring 1,100 hemman med en
årlig ränta av 26,685 daler silvermynt för en köpeskilling av
875,885 daler silvermynt, så att under Gustav II Adolfs regering
vid pass 8,900 hemman med en årlig ränta av 217,759 daler sil-
vermynt framtogs kronans konstanta inkomster, under det adeln
alltjämt undan för undan kom på säkrare fötter.

Men för allmogen gävos minsann inga privilegier. Dess lott
var i större mått än tillförne att bära de omätliga skattebördorna.
Förtroendet för "bondekonungen" hade varit så stort, att det även
under omyndighetsåren tillföll hans son. Det heter nämligen i
allmogens bekräftelse på konungens äskanden vid riksdagen i
Nyköping 1611: "och alldenstund vårt kära fädernesland på alla
sidor med krig och örlig anfäktat är, och man icke vet, om fien-
derna kunna till billiga och oförvitliga fredsmedel benägna vara
och man likväl måste tänka till de medel därmed riket må för-
svarat och beskyddat bliva, så hava vi samtyckt och beviljat, att
uti alla landsändar måge utskrivningar hållas och därom tjänligt
folk av drängar, löskarlär, inhysesmän och andra, som finnas hemma,
till riksens värn och försvar uttagas, så många som därtill skyldiga
vara kunna."

Vad skattetungan i övrigt beträffar, skulle även den lägsta all-
mogen under Gustav II Adolf deltaga i helandet av — som ko-
nungen själv sade — den "tärande kräfte", som gått till efter-

världen under benämningen "Älvsborgs lösen" 1613. I sex år utgick den bevillning, som krävdes för dess erläggande, med 250,000 riksdaler årligen, drabbande utan undantag alla. Sålunda fick en "lösångare, driftekarl eller drång", som var femton år gammal och antingen tjänade eller var hemma hos föräldrarna eller tjänade andra, betala 1 riksdaler, piga $\frac{1}{2}$.

Det var vid freden i Knäred 1613 ordet Älvsborgs lösen nedskrevs, som svenska bonden senast av allt skall glömma, enligt Afzelii vittnesbörd. "Konung Gustav måste", säger han, "utfästa sig att inom viss tid till Danmark utbetala en million riksdaler silver i lösen för att återfå Älvsborg, samt Öland och Kalmar. Lik Israels folks trälldom i Egypten, tyckte svenska bonden sin lott hava blivit, då allt vad han med svett och möda kunde förtjäna, bortgick till denna lösen, och mången fattig danneman fick för denna skatt, som i mångfaldiga år utgick, med hustru och barn lämna hem och egendom." Det gick så långt, att till och med prästerna inom flera orter, särskilt sådana med stora familjer, råkade i det värsta betryck. Genom utländska lån inbetalte konungen beloppet inom kort tid, men utprässningen för dess täckande fortgick under flera år, och med en hänsynslöshet, som icke lämnade Jösse Erikssons och hans vederlikars indrivningsmetoder långt i bakgrunden.

Men icke nog härmed: alla riksdagar under Gustav Adolfs regering — och de voro till antalet 11 — hade till uteslutande överläggningsämnen utskrivningar och bevillningar för krigen. En så Gustav Adolf beundrande historiker som Martin Weibull medger också detta. Det kom därhän, säger han, att nästan allt bar sin skatt, och formen för uppbärandet gjorde bördan än mer plågsam och tryckande. I stallet stod boskapen mager och utsulten, men upptecknad av kronan. Det betaltes efter 1627, då boskaps-hjälpen fördubblats, 24 öre för hästen och så i förhållande till husdjuren ända ned till geten. För bryggd och bak betaltes

avgift i städerna, och för spannmålen, då den förmalles, erlades tull, med sådana straff vid försnillningar som kronotjänestStraff vid tredje resans förseelse. Härtill kommo monopolen — och i ögonblick av trängande nöd förpantningarna, och så till slut, från 1622, försäljning av kronans gods till adeln, för vilka båda inkomstkällor nyss redogjorts.

Den värsta av alla utlagor, som påvilade allmogen, var emellertid skyldigheten att hålla friskjuts, om vilken Gustav Adolf sade, att "av alla bördor, som påhänga undersåtarna, är ingen större, förtretligare och idkesammare". På en tid då regeringens alla brev och befallningar till ståthållare, fogdar och andra ämbetsmän befordrades genom särskilda bud, måste kungsskjutsen vara mycket tryckande, varför allmogen 1604, mot befrielse från skyldigheter att förse dem, som reste i kronans ärenden, med fri skjuts och förtäring, åtog sig att för varje hemman betala 2 mark. Då bondeståndet på Örebro riksdag 1614 icke ansåg sig kunna bevilja konungens önskan att höja avgiften till 1 daler, inträdde åter för allmogen skyldigheten att skjutsa dem, som voro försedda med konungens och hertig Johans pass. Detta gävo adelsmän och deras tjänare tillfälle att under varjehanda förevändningar på sina resor av allmogen fordra fri skjuts och förtäring, dessutom frikallade de förra sina frälse- och förläningsbönder från skyldigheten att deltaga i skjutsningen, som därigenom blev för de andra bönderna så mycket mera tryckande. Gustav Adolf hotade indraga förlänningarna, och fogdar och länsmän tillhöllos strängeligen 1615 att blott åt dem, som voro försedda med konungens och änkedrottningens pass, förskaffa fri skjuts och fri förtäring. Men ingenting hjälpte, olagligheterna fortoro under konungens hela regeringstid, såsom framgår av ett mandat, utfärdat året efter hans död, däri förmyndarstyrelsen säger sig "icke utan förtret dagligen erfarä, vad stort besvär våra undersåtar, den menige allmogen, genom de många och odrägliga gäst- och skjutsningar utstå måste, och

detta icke så mycket av dem, som med våra egna pass uti landet resa, som mer under sken av våra ärenden därmed beställa.“

En myckenhet våldsamheter förekommo sålunda under Gustav Adolfs regering, särskilt under åberopande av nyssnämnda friskjuts och gästningsrättigheter, men ingen torde likväl ha varit värre än den, som förövades av krigsfolket, ”och spåren efter deras framfart voro föga mindre ohyggliga, än efter själva fienden“, säger Hallenberg, som anför en mängd exempel. ”Må du veta“, lyda orden i ett brev från konungen till en kronfogde 1613, ”att våra undersåtar på Vermdön klageligen givit tillkänna, att vårt tyska krigsfolk i höstas, när fienden låg därutanför, hava rappat och rövat dem boskap och kläder ifrån, att de äro så utblottade att de icke förmå utgöra sina utlagor“, En annan gång strax efteråt skriver han till en ryttmästare: ”Oss är tillkännagivet, vad överbåld edra ryttare hava gjort våra undersåtar i Visums härad, när de voro i uppryckning neder åt gränsen, och hava dem ifråntagit hästar, kläder, penningar, kittlar, och vad de överkommit, och alldenstund Vi så ofta hava eder tillsagt, att I skullen hava inseende med edra ryttare, förundrar oss, varför icke sådant skett än.“ I ett annat brev till samma ryttmästare heter det: ”Vi förnimma, att Uplands ryttare icke äro ännu hemma hos sitt, där de bygga och bo eller vistas, utan fara av och an i landet och våldgästa bönderna, som de pläga vara vana att göra.“ En annan gång: ”vi låta Eder Axel Oxenstierna och Bo Vernersson veta, att Vi låta giva de norrländska soldater besked, att rycka var hem till sitt och vara åter vederredo när vi dem uppfordrade, och vi befinna att de ännu äro kvar hos bönderna i borgläger och besvära dem i oträngda mål. Så förundrar Oss för vad orsak sådant skett är, varom Vi ock åter skrivit deras kapten till. Begära ock av eder att I viljen låta förhöra därom.“

Sådan var ställningen — och kanhända ändå värre, än det kom till konungens kännedom. Konungens moster, änkedrottningen,

klagade, att Södermanland var så utarmat av kringfarande krigsfolk, att många åboar icke hade någon häst, och att, om det skulle få fortfa på samma sätt, snart många hemman skulle bli öde. Hertig Johan anförde, att krigsfolket överfallit allmogen i Östergötland med allehanda övervåld och ihjålslagit borgmästaren i Norrköping. Då brottslingarna skulle föras inför rättå, blevo de undangömda av officerarna. Följden därav blev, att våld brukades mot våld. I Småland uppstod på flera ställen så stark jäsning, att ståthållaren i Kalmar måste resa ut kring bygden och stilla bullret. I Västergötland sammansatte sig alla bönder och nedrevo samt sönaderslogo en knekthövitsmans hus, för vilket övervåld de dömdes att böta 100 daler vardera. Men konungen benådade dem med fyra oxar och fyra daler i penningar för var och en, som deltagit i brottet. I Bergslagen, särskilt i Norr- och Söderbärke socknar uppbröto bönderna kronans häkten och lösgåvo de utskrivna soldater, som rymt från Ryssland till sin hemort. Flera bönder besvärade sig 1613, att deras enda manshjälp vid deras hemman var utskriven, så de måste frångå dessa. "Denne brevskrivaren från Öland", lyda orden i ett kungabrev till ståthållaren Hans Eriksson i Kalmar, "haver beklagat sig, att hövitsmannen där på landet hotar att vilja taga hans son under fänikan, vid vilket tillfälle hövitsmannen utan tvivel söker mer efter mutor och gåvor än hans son, efter Vi nu ingen utnämning där på landet hava befalt".

Det torde också böra omnämnas i detta sammanhang, i vilket förhållande skatte- och kronobönderna stodo till kronan vid denna tid. En kronobonde var icke egen herre i samma utsträckning som den förre. Han måste, i laga tid uppsagd, avflytta från hemmanet på fardag, men en skattebonde kunde icke tvingas att lämna sin jord, såvida icke kronoutlagorna tre år blivit försummade. Skatte- och kronobönderna räknades vanligen lika i utlagors utgörande, och det är blott sällan man finner, att tillfälliga

orsaker uti en viss trakt för de senare medfört en ändring i detta avseende. De levde sitt dagliga liv under ytterligt primitiva förhållanden. Bondstugorna under 1600-talet, skriver Troels Lund, hade inga fönster på väggen, skorsten saknas, blott röken genom hålet på taket förräder, att denna underliga massa är en mänsklig boning. Icke alla byggnader voro lika usla, men grundformerna voro desamma.

En fransk resande i Norden, d'Ogier, säger sålunda om de bästa bland dem, prästgårdarna, att de voro mycket låga och liknade utvändigt ett gås- eller höns hus. "Och dock, tillägger Troels Lund, "voro de av kunglig ätt! De kunde härleda sitt ursprung från sina kungaborgar, som en gång hade regerat hundratala män, hänfört skalden, när han sjöng om Valhall. Men nya och bättre former hade uppstått sedan dess. Övergivna av adel och borgare hade det gamla byggnadssättet återgått till bönderna. Vad det härvid förlorade i prakt, vann det i talrikhet och hårdnackat höll det ut i sin sista ställning därför, att den på samma gång svarade mot landets möjligheter som bondens gammaldags begrepp om skönhet".

Det är klart, att allmogen och dess tjänare under sådana förhållanden skulle leva under den bittraste nöd och försakelse. All deras strävan måste därför koncentreras mot ett enda mål: att skaffa bröd för dagen; och dess uppblandande med bark, som tillfälligt ifrågasatts i landet för närvarande och tillgripits i Finland, hörde då till det vanliga i dessa båda landsändar. Särskilt lego- och inhysesshjonen och andra löskarlar hade det svårt. De voro liv-egna, fast icke till namnet, kan man säga. Gränsen mellan ett fritt tjänstehjonsförhållande och fullständigt slaveri var hårfin. Under Gustav Adolf skulle de fattiga, enligt förordningarna, "taga tjänst om de med sitt arbete kunde något förtjäna;" men om de voro späda och ej hos släktingar fingo den vård, varav de voro i behov, skulle de intagas på barnhuset till deras 8:de år: "varefter

de till tjänst utfås, så inga barn efter den åldern tillstädjas tigga.“ Man¹ läge märke till uttrycket: “efter den åldern“. I alla landskap skulle, enligt konungens och riksdagens förordnanden, tukthus uppbyggas, dit landstrykare borde föras för att genom arbete skaffa sig uppehälle; och uti det hospital, som uti varje provins borde finnas, skulle “de k  ringar intagas, som bo uti k  ringstugor på kyrkbackarna och äro orsaker till lättja och tiggeri”

Arbetslönerna under 1600-talet voro, enligt Hyltén-Cavallius uppgifter från V  rend, ingalunda lysande. F  stepenningen, som använts långt före t  janstehjonstadgans tillkomst, uppgick till 3 eller 4   re i penningar, och f  r en legopiga till 1 mark.   rslegan f  r en dräng blir i domböckerna omtalad under namn av huvudg  lld.   r 1618 erhöll en dräng i Uppvidinge härad, utom fästepenning, en huvudg  lld av kläder, 4 par skor och 7 mark penningar.   r 1619 hade en dräng erhållit löfte om en huvudg  lld bestående av: en s  lvsked om 3 lod, 2 tröjor, 1 par byxor, 2 skjortor, 2 par hosor och 4 par skor. En präst hade 1626 utlovat sin dräng: kläder och 5 mark penningar, utom fästepenningen, vilken huvudg  lld av häradsrätten uppskattades till ett sammanlagt värde av 18 mark efter tidens varupris.

  rslegan f  r en t  janstepiga f  r däremot i domböckerna namn av l  n.   r 1619 förekommer om en legopiga, som, fästepenningen oräknad, hade i l  n 4 daler. En annan, som 1621 gått ur sin t  janst utan orlov, dömdes att från sig lägga fästepenningen och sedan “l  nen”, så mycket matfadern henne lovat hade“. Denna uppgick till 4 daler.

De manliga lego- och inhysesjhjonen och l  sg  ngarna i allmänhet voro underkastade utskrivningens förbannelse, den mest hatade och fruktade av alla konungens tryckande pålagor f  r de fattigaste. En utskriven karl kom aldrig —   tminstone högst sällan —   ter till sina anhöriga, ty kriget räckte utan all ända. Därför rymde många utskrivningsskyldiga undan till bergslagerna, så att

konungen, genom bristen på manskap, 1627 måste utfärda en resolution "till alla och en var, att icke befatta sig med de drängar, som, rädda för utskrivning, rymde till bergslagen. De böra genast av våra befallningsmän förpassas till sina herrar".

De skulle helt enkelt svältas och pinas ihjäl, om de icke godvilligt blevo knektar — och straffen för undanhållande voro ingalunda att leka med.

Källor: Arvid August Afzelius: Svenska Folkets Sagohävar. — Oscar Alin: Sveriges Historia (Sveriges Nydaningstid). — Hars Forsell: Sveriges inre historia från Gustav I. — Samma förf.: Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring under sextonde seklet. — And. Anton von Stiernman: Samling utav Kongl. Brev, Stadgar och Förordningar etc. — Samma förf.: Riksdagars och Möfens beslut etc. — R. G. Modée: Utdrag ur Publika handlingar, Plakater, Resolutioner etc. — C. Georg Starbäck: Sveriges Historia. — Martin Weibull: Sveriges Historia (Gustav II Adolf). — Johan Jacob Nordström: Bidrag till Svenska statsförvaltningens Historia etc. — J. H. Eberhardt: Försök till Pragmatisk historia om frälseståndet etc. — Tobias Norlind: Svenska Allmogens liv. — J. M. Bergman: Svenska bonden och hans hemman: — A. V. Brait: Om Svenska Allmogen under Gustav II Adolfs regering. — Anders Botin: Svenska hemman och Jordagods. — Sveriges Rikes Landslag. — Frans Hedenius: Svenska Bondeståndet under Gustav II Adolfs regering. — A. O. Winroth: Tjänstehjonsförhållandet. — Riksregistraturet Troels Lund: Dagligt liv i Norden i det 16:de århundradet. — E. G. Geijer: Fattigvårdsfrågan. — Hyllén-Cavallius: Varend och Virdarna m. fl.

KAP. IV.

De våldsamma stormännen.

GUSTAV II ADOLF OCH ADELN. — TORTYR OCH FÅNGENSKAP. — OMÄNSKLIGA HUSBÖNDER OCH FOGDAR. — JOACHIM OCH ANNA BERNDES. — STEN LEVENHAUPT. — HUSBÖNDER OCH TJÄNARE. — EN IHJÄLSLAGEN HÄRADSSKRIVARE. — KONUNGENS INGRIPANDE.

Det finnes ingen konung inom Vasarnas ätt, enligt Fryxells vittnesbörd, som varit tvungen att underteckna större friheter och privilegier åt adeln, än Gustav II Adolf. Dessa blevo ej heller döda bokstäver, utan begagnades med den oförsyntaste djärvhet. Det är känt genom hävderna även till våra dagar, att övermodet och egennyttan hos några bland adelns medlemmar, nästan saknar exempel i den nyare svenska historien. Men samtidigt måste även samme historieskrivare, ehuru likväl motvilligt, medgiva, att Gustav Adolf bland Sverges allmoge står uti en mindre ljus dager än andra konungar. "Hans verksamhet och högsta värde låg egentligen över menighetens fattning, vilken kände och bedömde den förnämligast efter skattebördorna." Nåja, det må man väl icke undra på!

När Gustav Adolf efter hemkomsten från ryska och finska sidan av Östersjön, där han slutit freden i Stolbova, utbrister i tydligt övermod inför Sverges krävande frälseherrar: — "I av adel och andra, som fria gods begären, vi trängens I här hemma, rivens och slitens om några få gårdar, dragen ut till andra land och rödjen er så stora gods, som eder själva lyster, och vars och ens

makt tillåter, jag skall eder med privilegier och friheter försörja" — förstår man, att han är redobogen att offra alla hänsyn för denna klass, vars egoistiska ekonomiska intressen annars överstego tänkbarhetens gränser. Det fanns hart när ingenting, som kunde tillfredsställa åtskilliga medlemmar av detta bestialiska släkte, som vildare handterade sina underhavande och bönderna, än de gamla vikingarna på främmande kuster 5 à 600 år förut.

Särskilt vad Finland beträffar blev konungen alltför bokstavligen tagen på orden. Här for denna grymma och övermodiga adelsklass fram så hänsynslöst, att man skulle ha önskat, att den nuvarande regentens fader, Karl IX:e, ännu levt. och med sin järnhand tagit de värsta vid nacken.

En annan av dessa bondplågare hette Joachim Berndes, och hustrun, Anna Johansdotter von Rosen, var icke en bit bättre. Det märkliga är, att kvinnorna vid denna tid voro fullt ut lika grymma som männen. Släkten var ifrån Frankrike, därifrån den kommit över till Brandenburg, och var icke alls gammal i Sverige. Johan Berndes inkallades 1554 av konung Gustav I till lärare för sönerne Magnus och Karl. Han kom i gunst hos både Erik XIV och Johan III, av vilken senare han i förläning fick Borgå kungsgård, varunder lydde 60 landgårdar. Hans son var ovannämde Joachim, en rik och ansedd herre, som 1614 blev ståthållare på Koposie.

Om honom säges det i rannsakningslängden för Kymmene-gårds län av den 2 maj 1616, att när han kom till sin förläning, byggde han sin sätesgård på ett bondhemman och tillät ingen länsman komma dit, ej heller vågade någon av detta skrå sticka sin fot inom gränserna. Alla gårdar lät han själv uppbära, ej blott inom frihetsmilen, utan även av dem, som bodde två, tre eller fyra mil från sätesgården, så att kronan fick intet. Men detta var endast början. Samma rannsakningslängd innehåller saker, som man vore färdig att hålla otroliga, om det icke funnes laga intyg på dem.

En förmögen bonde, som bodde i närheten av Berndes gård blev föremål för dennes synnerliga uppmärksamhet. Först tog Berndes helt enkelt från honom hemmanet och uppbrände ett tiotal av hans åbyggnader. Den förfördelade begav sig då till Hälsingfors och klagade för konungen samt erhöll dennes dombrev, att han skulle återfå sitt hemman. Bonden återvände med konungens plakat och började i förtröstan på riksherrens makt att plöja sin åker. Han var just sysselsatt därmed, då Joachim Berndes hovmästare och tvenne svenner kommo till gården, utsända av fru Anna, med befallning, "att slå bonden all omkring". De fullgjorde också detta åläggande ganska ordentligt, sönderhöggo hans plog, sléto halva skägget av honom. Han kunde med knapp nöd rädda sig till skogen, heter det. Men plogbillen förde de med sig till Joachims gård. Hästen, som bonden plöjt med, lade gårdsskrivaren beslag på och red med till Borgå. Men icke nog härmed. Alla brunnar och källor på bondens hemman stängdes, så att han icke kunde vattna sin boskap, och en ny ~~lada~~, som var uppförd på ängen, revs ned och fördes bort, varjämte Berndes fogde lät upptaga en trädgård mitt på den stackars bondens bästa åker.

Herr Joachims hustru, fru Anna, stod mannen föga efter, när det gällde att hålla efter de underlydande; även hon aktade rannsaking och dom för ringa. Sedan hon mottagit befallning att sända sin tjänare till tinget, skrev hon till sin gårdsskrivare, "att han intet skulle akta rannsakingstinget, utan med all flit bygga sätesgårdar, eftersom begynt var, på bondens ägor och tomt". Tillika sände hon en tjänare till gården, som skulle skjuta ihjäl bonden och sedan rymma över till Ryssland. Sedan tinget var överståndet, bevistade fru Anna gudstjänsten i Borgå kyrka, och när hon efter dess slut skulle stiga i sin båt och fara hem, steg herr Knut Carlsson Ugglå fram till henne och sporde: "varför hon icke ville sända sina tjänare till rätta". Hon svarade

då ganska spetskt: "att det vore intet av nöden, ty hennes tjänare hade ingen orätt gjort, och vad det beträffade, att hon låtit uppbygga sätesgård på bondens ägor, så hade hon rätt därtill, ty gården och tomten hörde henne och ingen annan till". Frågan och svaret gjordes i vittnens närvaro, men den stolta frun gick i båten och for hem.

Samma bonde hade, när konungens brev kom, att vem som ville skulle ha rätt att rusta för sin gård och njuta denna fri, satt ut en varaktig häst med alla tillbehör, men Joachim Berndes tog hästen och lät därtill vid nästa ting sakfälla bonden till 40 dalers böter, emedan hans bror farit över till Sverige med klagan inför kungen; och när bonden, enligt konungens brev, begynte så sina åkrar, drev herr Joachim bort honom från hemmanet och tog all rågsåden. Tillika lades ryttare i gården, den ena gången 10, den andra ända till 80 hästar med 180 man, vilka förtärde allt vad som fanns att få.

Det intygades vid rannsakingen på Borgå ting i april 1616, såväl genom flera vittnen, som genom egna bekännelser ~~av~~ dem, som utfört herr Joachim's befallningar, att han frikallade 96 bönder från alla gärder, ehuru blott 40 lågo inom frihetsmilen. Här till anklagades fru Anna, för att på hennes tillskyndan fyra karlar närapå ihjälslagit länsmannens dräng, emedan hon misstänkte honom vara ute i skjutsfordringsärendet till hennes frälsebönder, och att hon, då ståthållaren tillskrev henne härom, svarade, "att hon icke vore ståthållaren någon lydnad skyldig". Vidare hade Joachim själv låtit piska upp samne länsman och svarat, då han tillskrevs härom, "att länsmannen fått för litet stryk". Saken sköts under konungen "alldenstund" — heter det — "Joachim Berndes icke själv var tillstades". Om något vidare följde, vet man icke, men kort därpå blev Joachim upphöjd till kammarråd. Det var Gustav Adolfs sätt att bestraffa — och exemplet är icke ensamstående. Här kan alltså det gamla ordspråket — med tanke på

konungens släpphänthet mot adeln från början, för att kunna rädda kronan åt sitt huvud — tillämpas: "som man bäddar får man ligga". Men det skedde endast på den föraktade och tillbakasatta allmogens bekostnad!

Ja, många flera liknande exempel skulle kunna anföras rörande adelns behandling av bönderna — och även åtskilliga präster hade obilliga krav. En Mauritz Horn, en Henrik Fleming m. fl. voro föga bättre. Godtyckligheten och laglösheten hos de större kunde icke avstyras av konungens fjättrade hand — och det var föga bättre i Sverige, än Finland.

Fryxell omnämner bland annat en av den i landsflykt döde Axel Levenhaupts söner Sten. Då fadern förverkat sina egendomar, och äldste sonen Johan Kasimir följt med honom i landsflykten, fick den yngre ärva hela grevskapet. Sten var en högst våldsam, orättvis och egennyttig herre, som ofta under nyssnämnda osympatiska egenskap skylfar inför eftervärlden i domböckerna. Utan försyn slog han under sig kronans, grannarnas och underhavande bönders egendomar, och lät fängsla och misshandla var och en, som vågade klaga däröver. Då äldre brodern erhöll tillstånd att återvända, ville greve Sten icke utlämna den honom tillfallande delen av arvet, utan världslig lag måste slita brödratvisten. "Få personer bland svenska adeln", säger nyss citerade författare, "hava gjort sig kända för så elakt uppförande som denne greve Sten." Underhavande, släktingar, ämbetsmän, grannar, ja, hela socknar förde över honom de bittraste klagomål. Gustav Adolf varnade och hotade den ena gången efter den andra; men så stort var adelns inflytande och missbruket av deras friheter, att han på länge icke förmådde hejda dess våldsamheter. Slutligen böjde sig dock den egensinnige mannen under konungens växande makt. Men efter hans död återtog han sina forna oseder. Då föresatte sig Axel Oxenstierna och Per Brahe att göra slut på dessa obehagliga uppträden, och Sten Levenhaupt förklarades sitt grevskap

förlustig. Brodern, Johan Kasimir Levenhaupt, var något bättre, dock icke mycket." Om dessa bröders våldsamma regemente har ända in till våra dagar gått hemska sägner bland avkomlingarna efter hans grymt behandlade, plågade och inkvisitoriskt pinade förläningsbönder.

En bonde från Västergötland klagade exempelvis att greve Stens fogde fråntagit honom en oxe i städsla, ehuru han icke hade någon skyldighet att betala slik utlaga. En annan av grevens bönder, som gjorde rusttjänst för sitt hemman, led även allehanda övervåld av grevens fogde, av åtskilliga klagoskrifter att döma. Han hade tagit ifrån bonden både boskap och annan egendom, så den senare måste skaffa sig kungligt försvarsbrev. En annan klagade, att greven orättvist frånhänt honom två gårdar, varom konungen befallte lagmannen, häradshövdingen och häradsfogden att rannsaka. En annan, som länge varit i tjänst hos greve Stens moder, hade på samtliga grevinnans arvingars skriftliga försäkran upptagit av köpmän några hundra dalers värde till hennes begravning, och beklagade sig, att ehuru de flesta andra medarvingar betalt sin andel, ville icke greve Sten betala sin. En annan måste begära konungens medverkan för att utbekomma några hundra daler reda pengar.

Några bönder i Finland klagade att greve Sten med våld fråntagit dem åtskilliga hästskatur, som de köpt på öppen marknadsplats. Han tvingade förläningsbönderna under Raseborg att utgiva större spannmålsmått, än som kronofogdarna krävde. Vidare: att han pålade dem ovanliga körslor och dagsverken, och "när de beklagade sig, plågade han dem med järn och häktelse, hugg och slag, att de njöto varken hus- eller hemfred".

Den framstående forskaren i bygdekultur, Gabriel Djurklo, har i sina anteckningar ur Kinds härads i Västergötland domböcker lämnat diverse intressanta upplysningar om förläningsböndernas och tjänstefolkets behandling vid början av 1600-talet

— eller till samma tid, vartill förestående skildringar hänföra sig — och varuti vi hämta följande: "Emellan husbönder och tjänare var förhållandet strängt patriarkaliskt, såväl hos bönderna som hos frälsemännen. De senare ansågos ännu såsom medlemmar av familjen och, såsom hos välborne Axel Drake på Intorp, glömdes de ej på kalasen, utan, när utrymmet det medgav, undfägnades de, även hos adeln, i samma gästbudsstuga som husbondefolket och dess förnämligare gäster, ehuru de då voro hänvisade till ett bord i nedre ändan av salen och bespisades med mindre dyrbar kost. Drake synes dock hava varit mera frikostig än herremännen i allmänhet, ty hos honom var sedvana, att efter måltiden, även när tjänarna, såsom i vardagliga livet var vanligt, spisade i folkstugan, till dem inbars ett bärstop öl, vilket stundom vållade rus, kiv och pörlamenten, ja, till och med dråp. Vördsnaden för husbonden var dock lika stor som för fadern, i vars ställe han var satt, både efter gudomlig och mänsklig lag, och någon förgripelse av tjänare mot husbonde förekommer icke i domböckerna. Husagan tillämpades överallt, och frälsemännen begagnade härvid icke blott karbasen, utan även fängelsestraff i gårdens häkte eller "kista". Den godtycklighet, som härigenom fick fritt spelrum, kunde någon gång föranleda verkliga missgärningar, vilka om de ej alldeles undgingo lagens straff, dock alltför mildt behandlades, i följd av den invecklade procedur, som adelns privilegierade forum medförde. Vi hava i domböckerna visserligen funnit blott ett sådant mål, men detta är av synnerligen upprörande beskaffenhet.

På sätesgården Fästerid bodde på 1620- och 1630-talen överste Nils Ribbing, en mycket aktad och vänsäll, men icke dess mindre djupt olycklig man. Under Gustav II Adolfs livländska krig hade han förälskat sig i en tyska, Anna Hinze, en härscklysten och utan alla gränser tyrannisk kvinna, vars vilda sinnesutbrott ej kunde stillas med mindre än blodsoffer. Hur fru Anna under mannens

bortovaro regerade på Fästerid framgår av Kinds härads dombok för tinget i Ullasjö den 28 februari 1632.

För rätten framkom nämligen Nils Håkansson i Hestra, en skattehemmansförläningsbonde till Nils Ribbing. Bondens dotter Kerstin, hade varit tjänstekvinnfolk på Fästerid, där hon av två kamrater, Sara och Karin Bengtsdotter, med en karbas så piskad och slagen vorden, att de hava henne till döds; vilken hans underrättelse och tillklagan skall hava sig sålunda tilldragit: Om tisdagen, förrän hon död blev, hade Nils fått bud från gården, att hans dotter var sjuk, varför han samma dag begivit sig till henne, och då funnit henne vid gruvan i bakarestugan, ställd mot väggen, klagande och låtande illa. Hon gav honom då med gråtande tårar tillkänna, att medan välborne överstens fru förrest till avelsgården Vist, voro omkomna några stycken korngrisar av det tyska svinslaget, och efter hon hade fått befallning dem akta och rykta och de i så måtto blivit döda under hennes värjomål, hade välborne överstens fru tagit sådant harmeligen till sinnes, när hennes välborenhet var hemkommen, varför hon skulle undergå straffet med karbasen av berörda kvinnfolk; och lät Kerstin honom nu se sin bara kropp där som slagen drabbat över axelbårdarna och nedåt midjan, bekännandes Nils Håkansson, att mestadelen var upplupen i ett blodrås emellan huden och köttet. Vidare hade Kerstin för honom bekänt, att förenämnda Sara slagit henne den ena dagen, vad hon förmådde, och att hon den andra dagen blivit på samma sätt slagen av det andra kvinnfolket Karin; över vilket allt hon nu för fadern beklagade sig icke mycket orka och bad honom för den skull töva kvar hos henne över natten, efter hon trodde sig icke längre få behålla livet. Sedan om morgonen fick hon sin fader till vedermäle sin ovandel (så kallades den övre delen av lentyget, som var av finare väv än nedandelen), vilken han, här närvarande, nu uppvisade, och som var synlig uti en skröplig måtto. Därmed bad hon honom gå hem och sade:

"Jag tror väl, att I talen aldrig med mig mera, ty jag känner väl, att jag bliver här döder av vad jag lider" — vilket också skedde lördagsaftonen därefter, den 18 februari.

Söndagen om morgonen sände välborna frun bud efter Nils, och då han kom till gården, lät hon kalla honom till sig vid förstugukvisten.

Då sade han till frun:

"Gud bättre mig, huru illa nu tillstår. Jag hör, att min dotter är död", vartill välborna frun svarade:

"Det Gud bättre så illa är. Hade jag visst henne sjuk vara, skulle jag låtit bättre med henne fara och hade gett henne allt gott både uti denna måtto och andra, var livstiden länge varit hade.

I detsamma bekänner Nils, att han sade till bemälda kvinnfolket Karin: "Du gjorde illa emot min dotter, du, som slog henne ihjäl."

Då svarade frun:

"Haver du sådant tal på henne, då skall jag låta lägga dig i kistan, tills du det bevisat, ändock du äst själv en mördare, som störde din egen hustru i brunnen (en beskyllning, vars befogenhet ej är känd, men antagligen ett skrämskott). Därmed gingo de från honom, och då han kom i bakarestugan, låg liket svept och vänt till kistan och rann av henne mycket blod genom svepningen, men Bengt (troligen den sedan omnämnda Bengt rättare) förnekar att han sett det. Om morgonen fördes liket till Finnekumla kyrkogård och sattes i kyrkan till tisdagen, då de fingo prästen dit och graven färdig. Desslikes bekänner Nils, att medan Bengt rättare var i graven, begärde kaplanen utav Anders samt klockaren Per på Tomten att få se på liket i kistan, efter de hade hört mycket om hennes dagliga avgång, varpå de gingo in i kyrkan och bröto upp locket.

När nu prästen såg liket, och huru blodig svepningen var över axlarna, sade han sig det icke töras begrava och gick därmed

till sin häst. Men vid han satte foten i stigbygeln för att rida dädan, kom Bengt rättare och övertalade honom, att han det äntligen och utan uppehåll jorda skulle, vilket Bengt, nu närvarande, icke heller förneka kunde att så tillgått. På sådant sätt vart liket begravet, och som bemålde präst, klockare, hennes fader, Bengt rättare, Karl i Finnekumla och en dräng från Särn därvid närvarande. Då nu detta med flytande tal av den dödas fader, som är rätte åklagaren, utkommet är, och denne säger sig hava tilltalat och beskyllt förbemälda tjänstekvinnfolk, Karin och Sara, efter sin dotters berättelse, och de hava lagt sina händers verk på henne med hugg och slag till hennes dödsverkan, varjämte den dödas nu närvarande fader, broder och syster samt släktingar jämväl förklarade, att de esomoftast och dagligen varit av många människor, såväl i marknads- som kyrkoväg som annanstädes tilltalade, varför de låte samma sak ligga på mord, utan efterfrågan, och samma tal och rykte nu slutligen här på tinget av den dödas fader bekänt och uppenbart är, så begärde han att den dödas fränder sig förspörja, om ej dem till vidare rättelse och sannt vittnesmål kunde tillåtet vara, att i häradsnämnds närvaro saklöst upptaga, syna och bese samma lik, vilken begäran den enfaldiga tingsrätten icke syntes orsak hava dem att förvägra, utan ansåg för all omständighets skull likmätigt vara, att så ske skulle.“

På grund härav vart bemälda Nils Håkanssons dotters kropp den 1 mars upptagen av hennes fader i släkt och vänners närvarelse samt efterskrivna nämдемän (uppräknade), ”vilka samma lik rannsakat och granneliga åsynt hava och sitt sanna vittnesmål gjort, som de med sin ed bekräfta ville, betygande, att dem befunnits synligt vara, först blånad över bågge hennes armar, såsom de varit brutna eller hårt med händer fasthållna, därefter, synnerligen som slagen drabbat ändlångs efter hennes hals och neder uti veka livet icke över tu tvärfinger emellan, utan huden var avgången inpå bara köttet. Uti lika måtto var synligt efter hugg

och slag med blånader och hudlösa, som drabbat hade hennes lår, och gävo de därför hennes fader de vitsord, att samma hans berättelse häruti är alldeles sann befunnen“.

”Dock efter det var nogsamt märkligt, att sådant icke skett av bemälda Sara och Karin, har det icke varit den välborna fruns egentliga befallning, men i sanning befunnit hänt och skett utan välborne överstens vilja och vetskap; så, då den välborne överstens fru igenom sin befallning och sitt tillstånd befinnes intresserad vara, och då adeln nådeligen privilegierad är uti 16 punkten (av de adliga privilegierna av 1622), att han icke skall vara förpliktad att stå till rätta för någon livssak för mindre än sina vederlikar; alltså är rannsakingen härmed enfaldeligen förändrad och i all ödmjukhet tjänstligen allicerad till den högmäktiga visa kungliga hovrätten i Stockholm, huru de välborna och högtbetrodde män täckas förordna vidare och rannsaka och sedan till dom och ändskap sluta, varmed då ock varder vidlyftigt författat, om merbemälda kvinnfolk hava med ett sådant oskickligt och tyranniskt piskande slagit det döda tjänstekvinnfolket av eget godtycke oftare eller mera än välborna fruns befallning; eller om frun närvarit, så länge eller så ofta det omgått; eller om bevisas kan dem hava varit därtill trugade och tvingade, såsom ock, om någon mera därtill hulpit; vilket allt icke denna gång kunnat företagas, efter bemälda kvinnfolk Karin är inneliggande på sin sotsäng och icke kunnat till tings komma, för vilken orsaks skull arrendatorn av kronans sakören är pålagt att låta samma kvinnfolk inställas vid välborna överstens fängelse eller fasta borgen till lag och rätt att svara“.

Vad sedermera efterföljde har Djurklou icke kunnat utforska, därför att domstolsarkiven, för att icke alltför mycket skandalisera herreklassen fordomtima, högst väsentligt förskingrats eller underkastats gallring. Men antagligt är, säger han, att då den enfaldiga rätten icke ägde att avdöma brottmål, där frälsets män och kvinnor voro svarande, Svea hovrätt, efter utan tvivel förnyade stämningar,

anställt undersökningar, och att innan den slutliga domen där fallit, fru Anna genom sin beskedlige och fromme mans mellankomst lyckades förnöja den dödade flickans fader och "rätta blodshämnare samt så mycket som möjligt igensopa spåren efter detta blodiga dåd".

Emellertid har hon icke undsluppit alldeles ostraffad, ty av ett annat, sedermera i Göta hovrätt, anhängiggjort mål, veta vi, att hon av Svea hovrätt ådömdes böter för ett "vådadråp", vilket gärna icke kan vara något annat än detta. I sådant fall har hon undsluppit med 20 mark, enligt dråpamåla med vådo, kap. 2, Huruvida pigan Karin, som närmast låtit bruka sig som bödel, och hennes medbrottsliga kamrat Sara undsluppit lika lindrigt, är däremot ovisst.

Det torde icke böra förbigås, att fru Annas man, Nils Ribbing, vid samma tid, åtminstone till namnet, var domhavande i Vartofta härad, men hans anseende synes av hustruns uppträdande ej ha lidit någon nämnvärd skada, ty innan ännu dom fallit, och medan saken ännu vilade i hovrätten, förordnades han den 4 jan. 1633 förestå ståthållareämbetet på Älvsborg, således i samma län, där gärningen passerat.

Han torde dock knappast ha hunnit tillträda denna nya befattning, innan hans hustru, som kort härefter, likaledes på Fästerid, låtit tvenne sinna pigor med ris och käpp ihjälpiska en legopojke, gjorde honom omöjlig såsom styresman i Älvsborgs län; och detta var måhända orsaken, varför han, som i fränden Karl Karlsson Gyllenhjelm ägde en mäktig befordrare, den 30 okt. 1634 erhöll fullmakt som slottshauptman i Kalmar.

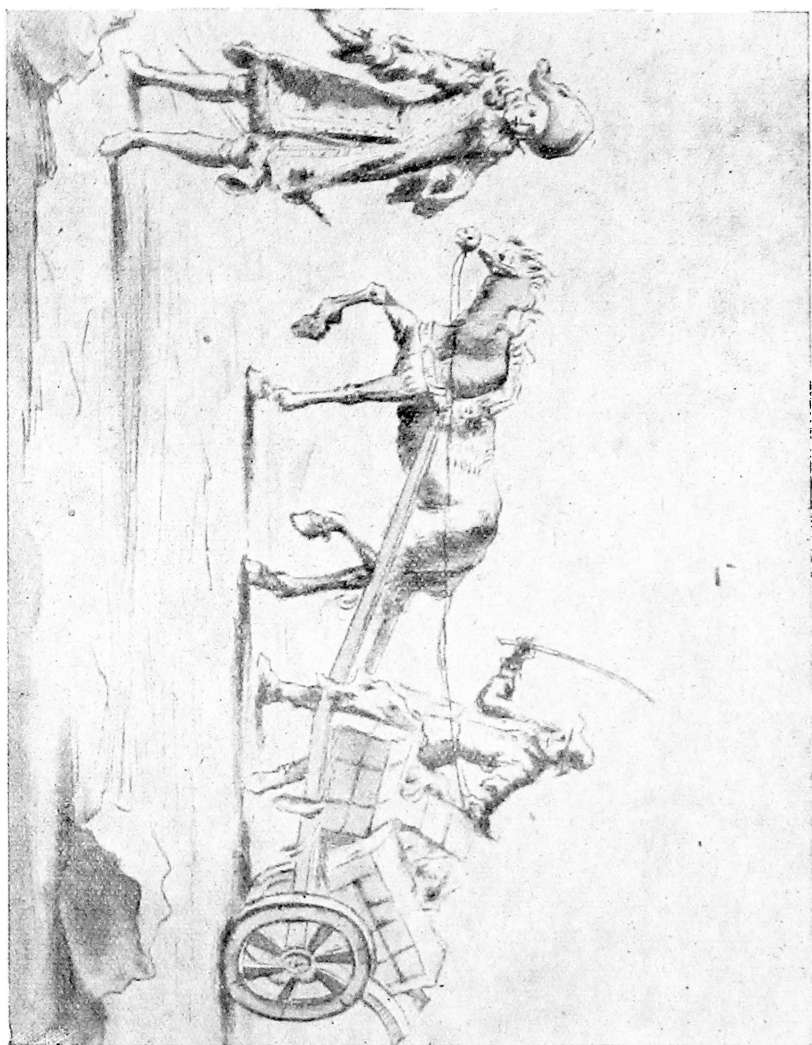
Rannsakningsprotokollet för detta senare dråp har gått förlorat, men att det likväl förevarit vid Kinds häradsrätt kan slutas därav, att denna år 1639 af Göta hovrätt får uppbära skarpa förebråelser att oaktat utgångna resolutioner och befallningar icke vid rannsakingen hava behandlat saken såsom sig vederbort. I vad av-

seende den enfaldiga rätten härvid försyndat sig, om han av välvilja för överste Ribbing gått alltför milt tillväga, eller tvärtom varit alltför närgången, eller om han på annat sätt brutit i laga former, får man icke veta. Men då hovrätten upplyser, att målsäganden, den döde gossens fader, som rätt blodshämnaren, ej kărat i målet, och att den, som angivit eller vitat dråpet, av kaplanen herr Anders i Rosered, samme man, som med möda kunde övertalas att jordfästa den ihjälpiskade pigan Kerstin, fått respass till Danmark och respengar av Nils Ribbings ladufogde, så synes härav, att man sökte tysta ned saken. Detta lyckades även till en tid, och händelsen skulle måhända alldeles av sig själv ha avstannat, om ej nya våldsbragder av fru Anna tvungit myndigheterna att för dem anställa åtal, varvid det i hovrättens arkiv begravda målet rörande dråpet på legopojken åter kom att framdragas.

Slutligen — fru Anna dödade ännu en legoflicka — gick det så långt, att både Nils Ribbing och hans vildsinta hustru måste rymma landet och slå sig ned utomlands, i Danmark och Tyskland — och därmed försvinna de ur vår berättelse. Men deras fall, vad grymheter mot underlydande beträffar, var icke, såsom vi redan sett, enstaka, utan tvärtom mycket vanligt. En god husbonde hörde endast till de ytterligt få undantagen.

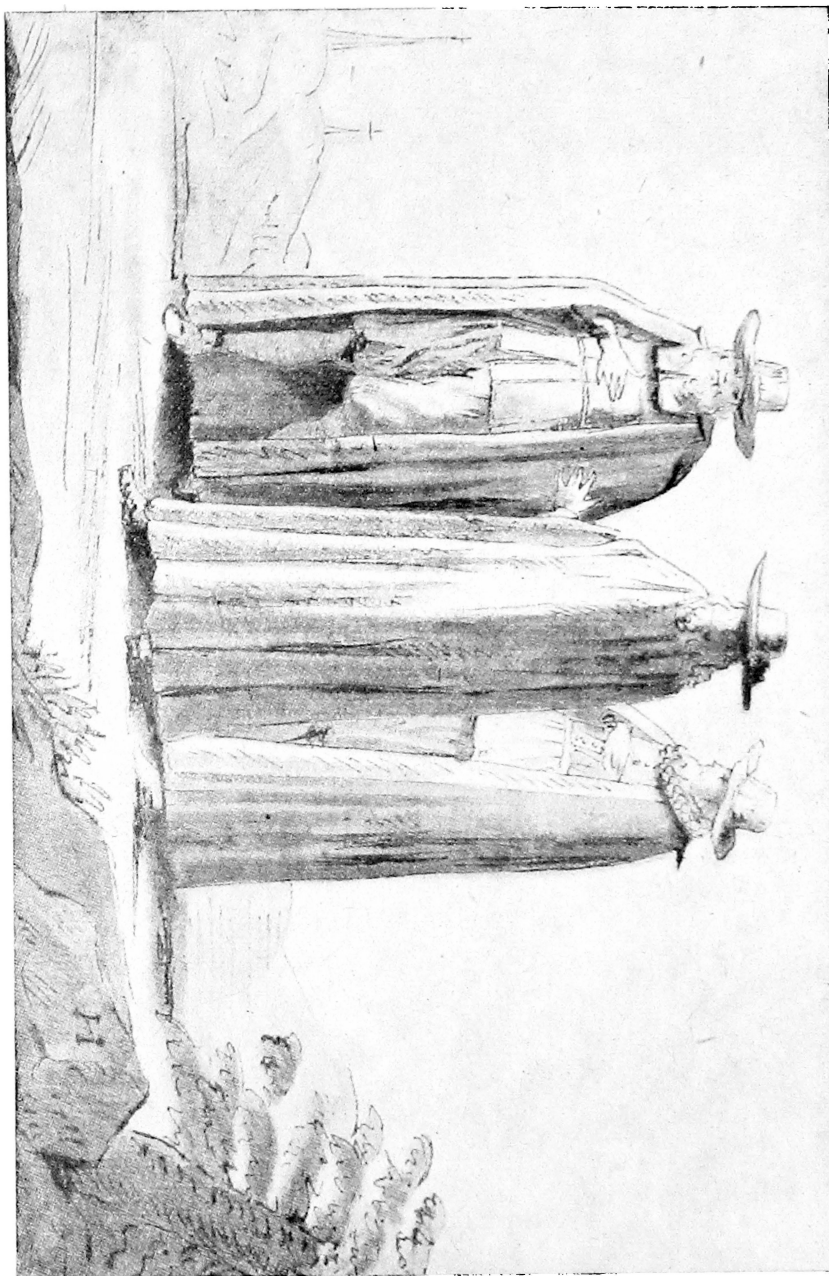
Men såg lagen och konungen genom fingrarna med adelns överträdelse, voro de så mycket mera stränga och fordrande mot folket — och Gustav Adolfs straffande hand föll även vid smärre förseelser lika tung på de lidande fattigas huvuden som hans faders på sin tid på den övermodiga och självgodadeln. Afzelius anför i detta hänseende ett exempel, som här må till huvud dragen återgivas:

I konungens första regeringsår tilldrog sig, att bönderna i Västbo härad i Småland, brakta till förtvivlan över skattskrivarens och fogdens olagliga förfarande, vid ett fritt häradsting slog ihjäl häradsskrivaren Anders Svensson vid tingsladan. Tvenne stenar,

liknande bautastenar, äro uppresta vid torpet Brödrakulla, där tingsstället då var, nära Ölmestad, enligt sägen, till minne av denna händelse. Konung Gustav reste själv dit ned och blev de brottsliga böndernas anklagare, sägande att han icke ville taga på sitt huvud Sverges krona, innan sådan missgärning blivit straffad. Hans moder, änkedrottning Kristina, som liknade sin avlidne make i omtanke för det fattiga folket, och väl visste, att det icke utan långvarigt och tryckande lidande braktes till sådan våldsgärning, bad konungen om förskoning för bönderna. Men han lät likväl dom utan nåd övergå de brottsliga. De halshöggos och lades på stegel och hjul. Men icke nog härmed, utan hela häradet, så skyldiga som oskyldiga, fingo erlægga dulgadråpsböter, som uttogos av alla mankön i hela häradet från 15 till 60 år.

1626 utbröt öppet uppror även bland Kopparbergsmännen, dels genom Koppar-Kompaniets förvållande, dels ock genom ökade utlagor, utskrivningarna och kopparmyntets dåliga beskaffenhet, så att det icke hade något egentligt värde som bytesmedel. Nu klagade bergsmännen, att de, till följd av kompaniets urakillåtna befalning, icke vore i stånd att fortsätta sin rörelse. H. M. svarade, att det icke vore okänt, att Sätters bruk tagit skada, att myntet någon tid legat i lägervall. Men nu var allting återigen i ordning, så att de skyndsammare skulle erhålla betalning för sin koppar. I Bergslagen och Västmanland kom till våldsamma utbrott bland allmogen. När kronobetjäningen i Nora bergslag skulle uppbära boskapsskatten, vägrade allmogen allmänt att betala denna utlaga, hotande med hugg och slag dem, som skulle uppskriva boskapen. I Ulfunds län blev bullret än våldsammare. Några bland bönderna, som ämnade betala godvilligt, blevo av de andra överfallna och slagna, och när fiskalen, eller som han då kallades: profossen, skulle skilja dem åt, blev han undfägnad på samma sätt. Kungen kallade dem att möta honom i Strängnäs, men de infunno sig icke. De uppstudsigaste fördes sedermera till Inger-

Præster.

manland, där lägenheter utmättes åt dem att besitta och bygga. H. M. befalde strängeligen, att förvaltningen skulle söka förekomma missnöje och *"att alla onda och farliga meningar undersåtarna i gemen predikades utur huvudet"*.

De dryga utlagorna blevo ändå tyngre därigenom, att fogdarna och ämbetsmännen ofta förökade bristerna i stället för att åstadkomma lättnader. "Oss är förekommet", skrev konungen till ståt-hållaren Johan Pontusson i Åbo, "att en fogde där i Finland skall fördrista sig att taga dubbla utlagor av våra undersåtar". En annan gång skriver han till Evert Halvardsson: "Menige allmogen uti Hedemora socken hava þeklagat sig över dig, att du den tid du var fogde på Nås gård, haver tagit ifrån dem 26 tunnor spannmål, som till kyrkans inkomst och prästens vederlag efterlåtet var, och Öss undrar vars befallning du därtill haver haft, och vartill du samma spannmål använt. Varför Vi bjuda och befalla, så framt du vill någon tack förtjäna, att du utan uppehåll ställer den tillfreds". I flera landsorter klagade allmogen ej allenast, att landshövdingar och kronofogdar av egen myndighet pålade skatt, utan även att prästerna på eget bevåg betungade sina åhörare med nya utgifter.

Det välde, som adeln utövade vid denna tid, kan numera näppeligen tänkas till sitt omfång. "Bonden gav såsom den fattiga kvinnan i offerkistan", säger en historisk författare, "men adelsmannen endast av sitt överflöd, och erhöll han till vederlag för sina uppoffringar till krigets utförande den tillökning i höghet och makt, som beredde svenska folket ett tvåhundraårigt förtryck och icke slutade, förrän efter Karl XII:s fall, då adeln tog rikstömmarna ur själva kungens händer".

Källor: Anders Fryxell: Berättelser ur Svenska Historien. C. Georg Starbäck: Sveriges Historia (Storhetstiden). — Jonas Hallenberg: Svea Rikes Historia under Gustav II Adolf den stores regering. — Gabriel Djurklou: Livet i Kinds härad i början av 17:de århundradet. — Domböcker.

KAP. V.

Frälseväldets stormaktstid.

ALLMOGENS SAMHÄLLSSTÄLLNING OCH BEHANDLING. — DEN KRINGSKURNA ODALMANNARÄTTEN. — AXEL OXENSTIERNA. — FÖRMYNDARSTYRELSEN. — SÄTERI- OCH ANDRA FRI- OCH RÄTTIGHETER. — DAGSVERKSBÖRDAN. — SKATTERNA. — OREDLIGA FOGDAR. — UTSKRIVNINGARNA OCH FRISKJUTSEN. — ANGREPP PÅ SKATTERÄTTEN. — LEGO- OCH TJÄNSTEHJONEN. — LIVEGENSKAPEN. — ÖVERGREPP. — JOHAN RUDBECK OCH JOHANNES TERSERUS. — BÖNDERNAS TREDKA. — ORÄTTMÄTIGA PÅLAGOR. — FÖRLÄNINGAR OCH FÖRSÄLJNINGAR AV KRONOGODS. — TIONDE OCH TIONDEFÖGDAR. — SKRATTA- ELLER SKRATTHOLMEN. — BONDEUPP-RORET 1653. — KRISTINAS ORDSTÄV. — ADELNS ÖVERMOD. — LEVNADSSÄTTET.

Det har i föregående avdelningar berättats om sådana övergrepp mot allmogen, och händelser framdragits, vittnande om så stor råhet i tänkesättet, att man skulle kunna tycka, att tålmodets bågare någon gång skulle bräddas. Men svenska folkets mest framträdande karaktärsdrag, såsom redan i det föregående framhållits, är tålmodigheten, och adelns grepp om bondens nacke var så fast, att det nära nog behövdes övermänskliga krafter, för att kunna göra honom fri. Den svaga drottningen varken ville eller kunde omstörta, vad rikskansleren och de övriga riksråden i förmyndarstyrelsen uppmurat — för att värna om sin egen klass.

Det var nämligen under drottning Kerstin Gustavsdotters omyn-dighetstid — hon, som gått till eftervärlden under benämningen drottning Kristina, kallades så av svenska folket — som Axel Oxenstierna, en högt begåvad statsman, men ärekär och härsklysten

adelsherre, ännu mera förstärkte frälsets välde på den nedtryckta allmogens bekostnad. Sannt är, att han både förut och efter ståit och stod på sina ståndsbröders åskådningsmarker, men likväl aldrig, efter vårt sätt att se, så helt, fullt och maktfullkomligt som under åren 1632—1644. "Förmyndarstyrelsens skuggsida var allmogens behandling", skriver Starbäck—Bäckström, och vi skola med talrika exempel visa, att de hava rätt. Visserligen kan man varken tillvita rikskansleren eller den övriga förmyndarstyrelsen något systematiskt förtryck, ehuru den utökade både sin egen och sina familjers egendom och makt, men styrelsens allmänna anda var likväl sådan, att den måste leda till ett större beroende av adeln, och med det samma till försämring i allmogens samhällsställning.

Den gamla odalmannarätten hade under tidernas lopp blivit på alla sidor kringskuren, säger Odhner. I sin gamla betydelse innehades den numera endast av frälset, medan den besuttna bondens fria äganderätt kringskars av förnedrande och all utveckling hämmande band. Han kunde icke efter lagen utarrendera något område av sin egendom, utan var nödsakad att själv bruka densamma, även om detta var en omöjlighet, helst som han icke fick använda så mycken arbetskraft, han ville, så att stora jordarealer därför måste ligga obrukade och öde. Han var till och med, enligt samma bestämmelser, förhindrad, att som legofolk på gården utnyttja sina egna barn, och förbättringar av hemmanet och nyodlingar voro förbjudna. Dessutom trycktes han av godtyckliga hjälpdagsverken till ränteinnehavarna. Sålunda: bondens medborgerliga frihet förklarades av statens lagar, och man ivrade med mycken laggrannhet, särskilt från frälsehåll, mot de minsta eftergifter härutinnan. Härtill var, kan man säga, Axel Oxenstierna största skulden, även under förmyndarstyrelsen, fastän han då hade fyra medkonungar, och ingen svensk statsman har, som sagt, med samma kraft som han värvat och utvidgat adelsväldet. Det kan givetvis icke sägas, såsom också alla historici med styrka fram-

hållit, att han ville olag, men hans åskådning var så aristokratiskt anstucken, bottnande i det svenska adelsväsendets innersta kärna, att ingenting i världen kunde rubba hans tro, att adeln icke på samma vis som bonden kunde vara underkastad lagen: "att han grundlagt ett skadligt adelsvälde till svenska bondens förtryck, kan hävderna icke befria hans minne", säger en historisk författare. Han motarbetade med ihärdig kraft förmedlingen av skattehemman till bönderna, ej heller tillstodde han, såsom vi redan anmärkt, skattebonde att hävda mera än ett hemman genom landbönder. De alltför omfattande privilegierna, som tillades adeln vid denna tidpunkt, voro uteslutande hans verk. Sålunda var under hela förmyndaretiden riksstyrelsen fullständigt i den förnämre adelns händer, som förenade flera ämbeten hos samma personer, och som skulle redogöra inför varandra. På så sätt blev den dåvarande aristokratien, enligt Eberhardt, så mycket mera framträdande, som föga motvikt kunde förväntas av ständerna. Gustav Adolf hade redan under sin tid sammankallat utskott — liksom Tyskland och Österrike oftast under världskriget — bland dem till besparande av kostnad och tidsspillan. Nu fann man på, för att undgå besvärlig kritik, att icke låta några svårare riksdagsärenden behandlas av riksständerna. Endast rikets förnämsta ämbetsmän inkallades. "Svenska folket fröjdade sig över sina vapens framgång", säger nyss citerade författare, "och mättade sig med krigsåran, under det vägen ju längre ju mer banades till dess utarmande och obestånd".

Den nya säterifriheten sträcktes av många av dess innehavare längre än privilegierna medgävo. Många av ridderskapet och adeln anlade nya sätesgårdar, och drogo under deras rå och rör alla hemman, som stötte samman. Till att föröka dessa säterier, och öka adelns fastigheter i allmänhet, bidrog icke så litet, att regeringen, efter Gustav Adolfs exempel, skred till förpantning, och sedan till försäljning av kronans gods och räntor. Förpantningarna började 1635 och försäljningarna 1638. Härigenom blev kronan lidande i

Adelsmän.

dubbel måtto. När köparen erhöll hemmanet under adelsprivilegier, rätt frälsfrihet och frälsemannatjänst, befriades det från all konungslig rätt, antingen helt och hållet eller till hälften; och själva köpeskillingen blev genom den grund, som följdes vid uträkningen, icke förmånlig för kronan. Men även förläning med full äganderätt eller till evärdligt frälse (allodiala donationer) voro icke ovanliga under denna slösande förmyndarstyrelse. Detta var visserligen förbjudet både i Norrköpings beslut av 1604 och i 1634 års regeringsform, men likväl avhändes under förmyndarstyrelsen kronogods av 12,437 d. s:mts ränta, och under de villkor, som föreskrevs i Norrköpings beslut, likaledes kronohemman av 54,324 d. s:mt ränta. Men dessutom skedde åtskilliga förläningar för livstid, eller på viss utsatt tid, eller på behaglig tid samt såsom lön för befattning i kronans tjänst, i vilket sistnämnda fall likväl förläningen ej innehades längre än befattningen. En tjänsteman i räknekammaren, Jost Hansson, adlad Falkenstjerna, jobbade till och med i kronogods. Han hade bland annat både före och efter sitt adelskap köpt och brukat många gods under adelsmäns namn, dels med, dels utan deras samtycke. Dessutom hade han gjort falska uträkningar på köpegods och sålt kronohemman å förbjudna orter. Hela räknekammaren blev komprometterad genom dessa bedrägerier, icke minst dess högste styresman, riksskattmästaren.

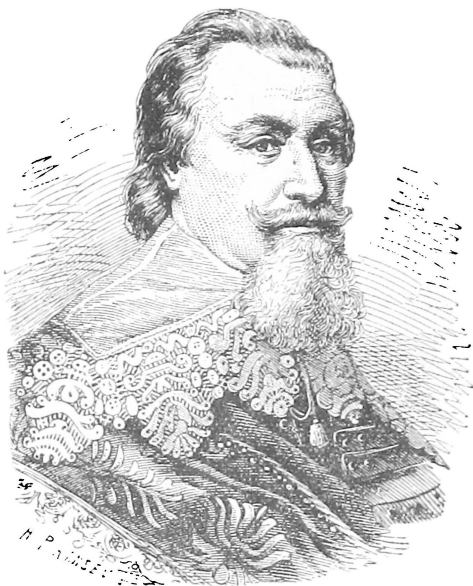
Sättet på vilket ridderskapet och adeln utnyttjade sina säteri och andra friheter, jämte deras hunger efter krono- och skattegods, begynte emellertid uppmärksammas av de ofrälse stånden, som blevo lidande genom de vidtagna åtgärderna. Man klagade och besvärade sig, ehuru förgäves. Nu var ingenting annat att göra, än vänta på drottningens snara myndighetstillstånd. Hon besteg tronen 1644. Men ofrälseståndet fingo fortfarande förgäves vänta på ändring. Hon bekräftade ej allenast den 7 dec. nyssnämnda år de av Gustav Adolf åren 1617, 1622 och 1626 utfärdade privilegierna, utan som ridderskapet och adeln till kronans förmån av-

sade sig den hittills åtnjutna tullfriheten, gjorde hon ytterligare följande tillägg till de förutvarande friheterna: att frälsets bönder utom fredsmilen, såväl som i greve och friherreskapen, skulle vara befriade från alla gärder, byggnings och salpeterhjälp, körslor och dagsverken till kronan, och husbönderna efter behag äga att dem själva uppbära och nyttja eller alldeles eftergiva. Hon gav dessutom förmyndarna fullständig decharge och fortsatte, såsom vi veta, att ohäjdad försälja kronans egendomar. Nedanstående tablå visar antalet av donationer och förläningar under vartdera av hennes regeringsår, enligt riksregistraturet:

År 1645	donationer	175,	förläningar	166
„ 1646	„	218,	„	144
„ 1647	„	284,	„	146
„ 1648	„	258,	„	139
„ 1642	„	297,	„	82
„ 1650	„	359,	„	121
„ 1651	„	519,	„	89
„ 1652	„	312,	„	46
„ 1653	„	234,	„	4
„ 1654	„	90,	„	8
Summa		2,746		945

Hon beviljade även prästerna vissa privilegier, till vilka redan 1647 formligt projekt var uppsatt. Vad de hittills i klagomålen anfört ang. förlorade kyrkotionden och inkräktning på präst- och klockarebolen, blev nu avhjälpt. Dessutom fingo de andliga vägen öppnad till adelsskap. Hon gick sålunda ifrån Gustav I:s princip att skilja adel och präster, vars förening visat sig vara ganska äventyrlig för kronan och allmogen. Att undanröjda hinder för prästerna och andra, vilka av den förnämre adeln räknades för vanbördiga, utfärdade hon en särskild förklaring över detta ord i de adliga privilegierna; "att ingen annan därunder skulle förstås, än den, som vansläktas från sin redliga börd, och ingen dygd

och ära sig beflitar, och sin härkomst med lättja och vanheder befläckar. Alla andra av äkta säng och ärliga föräldrar, vare sig adel, präster, borgare eller bönder härstamma, skulle icke kallas vanbördiga, eller ifrån något ärestånd i fäderneslandet uteslutas". Som plåster härpå gav hon slutligen adelns medlemmar, "när de voro skickliga härtill", förmånsrätt till häradshövdingetjänsterna. Hon sökte även i så måtto avhjälpa den långvariga tvisten mellan

Axel Oxenstierna.

adeln och skattebönderna, att i stället för de år 1651 fastställda 18 drängdags- och 9 ökdagsverken, skulle de bönder, som bodde sätesgården på två mil när, årligen göra dit 12 dräng- och 6 ökdagsverken, och de avlägsnare lösa sig med pengar till 8 öre silvermynt för vart ök och 4 dito för vart drängdagsverke.

Men vi måste återigen efter denna kortfattade redogörelse för adelns privilegier efter Gustav Adolfs

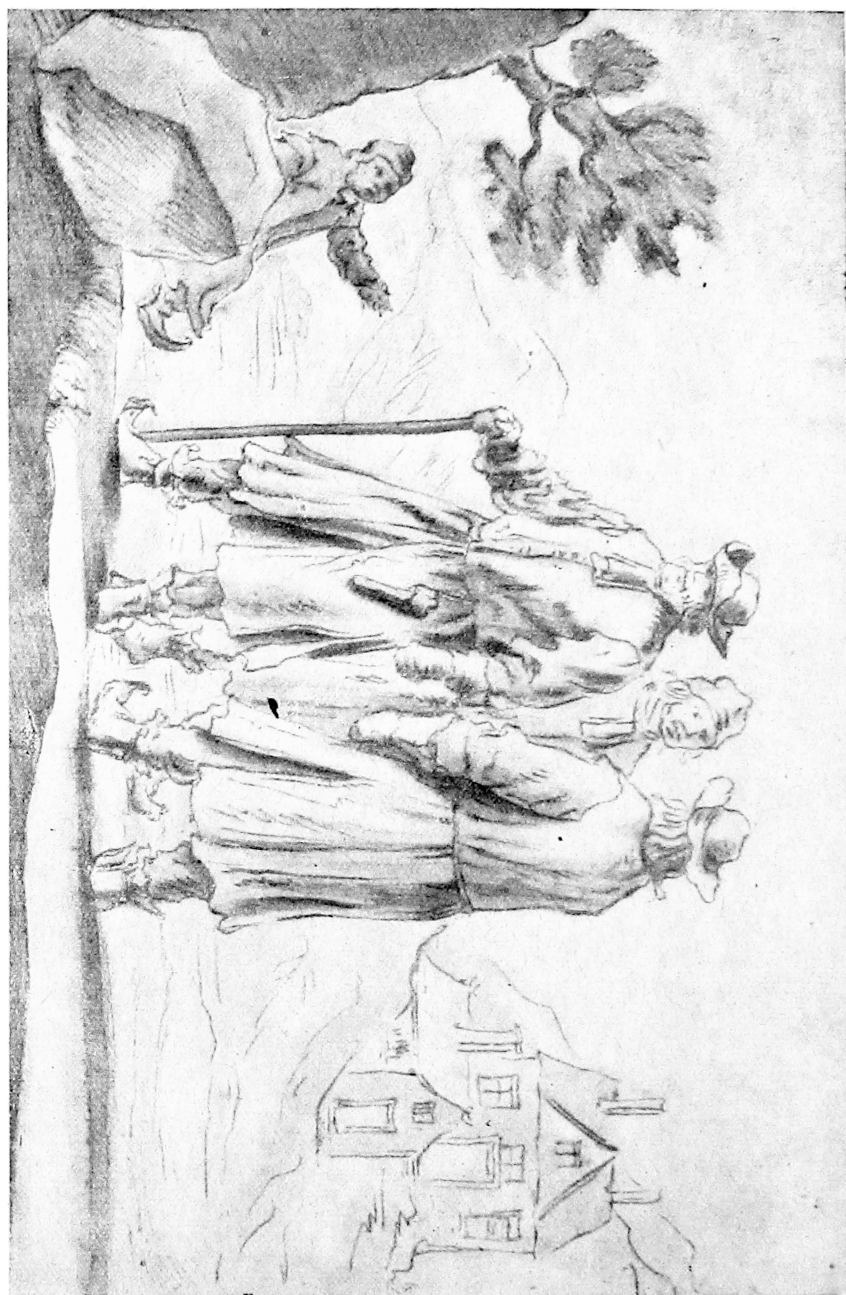
död till Karl Gustavs regeringstilltråde, återgå till förmyndareregeringen, då Axel Oxenstierna i ordets egentliga mening var enväldig konung.

Honom hade herrarna att tacka för den ökade makten och myndigheten över en stor del av de svenska bönderna, som de återigen erhöilo genom ensamrätten till inköp av kronans skattehemman — varför nyss redogjorts — som förmenades det övriga folket. De adliga herrarna ville, säges det, gärna låta förstå, att

de icke egentligen kunde kallas kronans rådgivare, utan voro att anse som dess medregenter. "Mången förståndig danneman skulle nu önskat Karl IX:e upp ur hans grav", säger Afzelius, som även har blicken öppen för den förtrampade allmogens betryck. Till det trälände folkets veklagan vid riksdagarna lyssnade ingen.

En stor del av de nya, ovissa och extra ordinarie pålagorna hade alltså tillkommit utan allmogens samtycke, och de kunde därför endast med stor svårighet bibehållas under förmyndartiden. Det tillgreps både maktspråk och halft tvång, lika väl som bearbetningar och tillfälliga lindringar. I stort sett ökades dock beloppet oupphörligt, och utsikterna till befrielse därifrån minskades ju mer de genom vana och hävd övergingo till statsbehov. Den ojämna hemmansuppskattningen och sättet för uppbörden gjorde skatterna ännu tyngre att bära. De otaliga småpersedlarna, myntväsendets osäkerhet och växling, obestämdheten av mått, mål och vikt, gävo uppbördsmännen många tillfällen att trakassera och preja allmogen, i synnerhet i avlägsna landsorter, såsom Finland, Lappland och Dalsland m. fl. Som exempel härpå kan anföras, att 1638 utskickade från sistnämnda landskap klagade hos regeringen, att fogdarna begagnade falsk skäppa och falska mantalslängder, att mantalspengarna utgjordes tre gånger, att de tvungos betala för olaga försling av utlagorna m. m. Men ändå betraktades det som en lycka, att få utgiva skatterna till kronans fogdar och att slippa bero av arrendatorer, krigsbefäl eller frälsemän.

De fördärvligaste bördorna voro emellertid utskrivningen och friskjutsen. Den förra berövade allmogen varje år omkring 4,000 av dess kraftigaste arbetare, och genom den senare drogos ofta under brådaste tiden dess folk och dragare från hemmanens skötsel. Som exempel på friskjutsens fruktansvärda börda för allmogen kan anföras, att 1634, då franske ambassadören d'Avaux reste genom landet, begagnade han över 200 hästar. Ett riksråd reste med 40 à 60 hästar och andra ämbetsmän i förhållande

Norlanningar.

därtill. Invid de stora stråkvägarna blevo därigenom många hemman alldeles ödelagda, men även de avlägsnare drabbades hårt därav. Sålunda nödgades man på många ställen att ha hållhästar i beredskap på 10 à 12 mils avstånd. 1636 klagades från Ångermanland, att en socken hade 24 mil till sin skjutsstation och sedan 10 mil på ena och 5 på andra sidan att skjutsa, varför man måste betala de närmsta socknarna i vederlag så mycket dessa fordrade.

Nu komma vi emellertid fram till det mest hotande och ödesdigra bland de missbruk, varemot allmogen hade att kämpa, nämligen upplösandet av allmogens omedelbara förhållande till kronan och de därav följande angreppen, först på dess borgerliga och sedan på dess politiska självständighet. Det klagades redan under Gustav II Adolf över denna fara, som under förmyndarstyrelsen växte till oroande höjd, dels genom de förut omtalta frälseköpens förnyande i stor skala, dels genom bristen på fullkomlig opartiskhet och kraftigt ingripande från regeringens sida. De s. k. tilldelningsbönderna måste fodra militärens hästar, tvingades till olaga körslor och skjutsning, oaktat de betalte för skjutsningsfriheten, att de fördrevos från sina hemman o. s. v. Över frälsemännen klagades vid 1634 och 1635 års riksdagar från flera håll, att de betungade skattebönderna med ovanliga utlagor, skjutsningar och dagsverken, i avsikt att tvinga dem att uppgiva skatterätten.

Då dylika missförhållanden påtalades inför häradstingen, dömdes i flesta fall till herrarnas förmån. Med skäl kan sägas, att det svenska rättsväsendet vid denna tid befann sig i ett föga tillfredsställande skick. I vissa fall ägde landshövdingarna ganska vidsträckt domaremak. De kunde utan dom och rannsaking låta avrätta skogsstrykare, rövare och grova förbrytare, som ertappats på bar gärning. Då ett stort antal zigenare och tattare inkommit i riket, bedrivande allehanda ofog, blevo de 1637 ålagda att på en viss bestämd dag rymma fältet, i annat fall skulle de tvingas därtill

av myndigheterna. Då finnarna i Värmland, Nerke och Västmanland icke godvilligt ville lämna landet, där de svedde och rövade ganska flitigt, fingo landshövdingarna 1636 befallning att nedbränna deras kojor och gröda. Följden blev en massa tiggare, för vars reglering en tiggareordning upprättades 1642, däri bestämdes, att ingen fick öva tiggeri utan att vara försedd med pass. Tiggde någon utom prostriet eller högst stiftet, skulle han förvisas till hemorten, men "vaganter och landstrykare" gripas och föras till kronans närmsta stad och där arbeta i järn.

Apropos rättsväsendet, så kan även nämnas, att här rådde mycken oreda. Gammalt och nytt stodo ofta i strid med vartannat. Straffen skulle, enligt vedergällningsrätten (jus talionis), lämpas efter brottets beskaffenhet. Den, som lastat Guds namn skulle mista tungan, och för rån förlorades högra handen. Grymma straffbestämmelser förekommo ofta, såsom "att sättas kvick i jord" (levande begravas). Den, som begått mord inom skeppsbord, kastades, bunden rygg mot rygg med den mördade, över bord. Gatulopp användes som benådning från svårare straff o. s. v.

Vid denna tid begynte man även ägna litet närmare uppmärksamhet åt lego- och tjänstehjonen — en stadga angående deras rättig- och skyldigheter ansågs nödvändig — och vid riksrådets sammanträde den 9 okt. 1635 beslöts, att hos ständerna göra framställning därom, "att ordning för tjänstefolket skulle upprättas, med deras lön något modererad, och det strikt observeras, att den dräng, som icke 3 veckor efter michaelsmässan är lagstadd, skall tagas till knekt".

"Ordningen om legofolk", heter det vidare, "måste göras efter varje lands och orts beskaffenhet och efter deras år och ålder. Måste en var hava landshövdings besked och skriftliga tillåtelse, om han vill söka tjänst uti andra provinser, än där han är född. Skall till denna ända uppsöka den gamla ordningen om legofolk (av 12 nov. 1625) är efterlevd och efter henne denna konfirmeras".

Härtill gjorde emellertid Johan Skytte och Pär Banér vid följande riksrådsmöte några rätt betecknande anmärkningar, vittnande om tidevarvets slaviska tjänstehjonsförhållanden, mot adelns sätt att behandla sina tjänare. De anklagade vederbörande för att de å sina gårdar förbjödo och förhindrade tjänstefolket att taga städja och flytta: "ty därutinnan består deras frihet, att en tjänare står fritt att tjäna vem han vill. Och är befruktandes, att ett slaverij inrijter". Faktiskt stod man med ena benet inom livegenskapens gräns. De från tyska kriget hemkomna herrarna funno detta lands slaveri fördelaktigare än Sverges tjänstehjonsförhållande, och sökte införa det förra här.

Vid riksmötets öppnande uppläste hovkansleren Johan Adler Salvius detta projekt — den fjärde av de fem huvudpropositionerna vid riksdagen — varpå stånden sedermera enades om följande beslut:

Johan Skytte.

— — "En god stadga för tjänstefolken i riket finna vi icke mindre nödig, och hemställa Hennes Maj:t i lika måtto densamma allernådigast att upprätta, som kan vara bekvämad till vart landskaps lägenheter, och vart ständs gamla frihet likmätigt. Dessemellan hålla vi rådligt, att Hennes Maj:t låter ett mandat över hela riket utgå, att vilken karl eller dräng, som icke är självsuten borgare eller bonde, eller haver sin vissa husbonde, i vilkens jämnvarande tjänst han till näst därefter följande laga stadga dag bliva skall, innan nästkommande Kyndelsmässan för detta året och så årligen därefter å rättan städjotid om mickelsmässan, han skall oskriven vara fallen till knekt och båtsmanstjänsten.

Och däruppå se landshövdingarna, var i sitt län, att sådana bliva fasttagna, och de av landet under län/sregementen, men de i städerna till amiralitetet levererade; på det inga veckolönare eller lösdrivare och lättingar i landet lidas och alla stånd desto bättre fång på legofolk hava måge. Och må husbonden förlika sig med sådana tjänare om årslönen, eftersom dem bäst åsämjas och karlen är till eller tjänst göra kan. Och tjänaren låte sig med sådan sin årslön nöja, icke havandes makt att fordra någon åker, äng eller svedjeland där bredvid av bondens ägor, som en part härtill icke utan bondens stora skada gjort haver, vid förlust av halva sin årslön.“

Så formulerades förslaget till denna legoorrdning, som icke upp-tager något enda önskemål angående husböndernas förhållande, men däremot strängt och bestämt formulerar kravet på laga försvar, i annat fall — om de voro oskrivna — skulle de räknas förfallna till krigstjänst. Det var en bestämmelse, som sedermera medföljt tjänstehjonslagstiftn. till en tung börda för den klass, det gällt, ända till gränsen av våra dagar. Inhyesesfolk, "gångande ämbetsmän" (kringvandrande hantverkare), "löska karlar" m. fl., voro f. ö. långt före Kristina enl. gällande förordn., emedan de saknade fast bostad och icke tjänade för årslön, självskrivna till krigstjänst. Men tjänaren hade ännu rätt att fritt avtala med husbonden om lönevillkoren.

Som man kan förstå av nyss anförda yttranden till riksrådsprotokollet — och det har också framgått av hela berättelsen från början — for man fram med den fattiga legohjonsklassen och dess vederlikar som man fann för gott. Övervåld av grävsta slag förekom allmänt, värst i Finland kanhända, där "en sådan dominatus är inriten, att den, som förmer är, råder göra vad honom täckes".

Så fördes år 1636 klagan av bönderna i finnsocknarna Pyttis och Wekelax över en överste Hans Wrangel, som fångslat och överfallit dem med hugg och slag, igentäppt deras fiskvatten o. s. v. Dessutom hade han själv behållit den uppbörd, som skulle gå till präster och skolor. Då en bonde klagat över behandlingen hos komungen, hade han kastat honom i Viborgs fångelse, drivit ho-

nom från hus och hem samt fråntagit honom det lilla, han hade kvar. Nu var icke detta fall enstaka, ty liknande klagomål förekommo även mot Mats Tönneson i Finland och Henrik Månesköld i Södermanland.

Till vilken påföljd dessa klagomål ledde är icke känt — antagligen ingen — men att skattebonden icke hos regeringen hade tillräckligt skydd för sin näring och i sina förhållanden till ränteenehavaren, framgår ganska tydligt av regeringens år 1637 meddelade beslut i tvist mellan överste C. A. Sperling och skattebönderna på Rådmansö (Roslagen), vilka genom skatteköp kommit under honom. De skulle visserligen ej betungas utöver sin skatterätt, men "ock utan gensägelse och tredska", utgöra, utom årliga räntan, så många dagsverken och skjutsfärder, "som de efter sedvana och lovligt bruk pliktiga äro". De skulle ock bevisa honom, såsom sin rätte husbonde, tillbörlig hörsamhet och lydnad, samt i motsatt fall icke undra att han "brukade husbonderätt och välde i saken". Under sådana förhållanden, och när man tillika besinnar, att frälsemannen hade en icke litet omfattande domsrätt, såsom i det föregående är omtalat, över sina underhavande, ofta även särskilt fängelse att spåka de gensträviga i, är det icke att undra över, om bönderna i allmänhet med missnöje och oro sågo de fortgående försäljningarna av kronohemman och skatteräntor.

Det klagades även och vid upprepade tillfällen hos regeringen över enskilda frälsemäns försök att införa ett slags livegenskap genom att förbjuda sina legohjon att taga städsla efter behag, såsom vi redan sett påtalat i riksrådet vid riksdagsärendenas beredning. Under denna riksdag, 1635, förfäktade prästerståndet, då förslaget till den nya tjänstehjonsstadgan behandlades, allmogens fria flyttningsrätt, och vid 1642 års riksdag inlade bondeståndet en allvarlig protest mot enskilda försök från adelns sida att förhindra rörelsefriheten härutinnan. Försöken gjordes för det mesta av hit inflyttade adelsmän från Tyskland och Östersjölandskapen,

vilka ej kunde fatta den svenske bondens relativa frihet, utan här ville införa hemlandets plägseder, vid vilka de voro vana.

Den fattigare befolkningen, som vid denna tid ingenting var värd i de mäktigas ögon, hade emellertid ett par energiska förespråkare i biskoparna Johan Rudbeck och Johannes Terserus, den förre i Västerås och den andre i Linköping. Om Rudbeck heter det, att

Johan Rudbeck

han var en lärd och snillrik man, som vid riksdagarna oförskräckt yrkade på, att adelns makt att förtrycka folket skulle stäckas, Det berättas, att Axel Oxenstierna mycket illa tog upp hans agitation, och hade icke herrarna fruktat för bönder och borgare, skulle de tvivelsutan anklagat honom som förrädare, emedan han mästrat och klandrat regeringens åtgärder. Han måste under alla förhållande med-

giva, för att slippa efterräkning, "att han i sina skrifter kunde i någon måtto hava felat".

Johannes Terserus var i många hänseenden ännu verksammare än Rudbeck till böndernas fromma. Han røjde på visst sätt, jämte andra, vägen för Karl XI:e till reduktionen, det vill säga de avsöndrade godsens indragning till kronan — vartill vi komma i sinom tid. Nu tänkte emellertid riksens råd och herrar att störta den fitaliga och tilltagsna prästen, som vid riksdagarna framförde böndernas klagan "över deras trældom, att de utav somliga av adeln bastas och bindas, slås och fångslas, och allt deras gods

ages från dem". De lyckades också tillfälligt. I prästståndet klagade llmogen sin nöd. En bonde från Uppland anförde, hur hr Lars Fleming satt en bondänkas son på en trähäst, bundit honom en järnstång id benen samt låtit honom sitta på detta sätt i ett och ett halvt dygn. De klagade även, att de voro betungade över all beskrivning med agsverken till adelsgårdarna. I Finland hade bönderna låtit utgå udkavle, att icke göra några dagsverken, och därför låg vid många herregårdar det året rōdan obärgad. De klagade, att icke adeln, som dess skyldighet var, deltog skatternas utgörande och isade drottningens sitt barkrōd, som var deras huvudätt, då adeln levde i välust och överflöd. Terserus isade i och för henne Gustav Adolfs brev, att varntullen, mantals- och oskapspenningarna icke kulle utkrävas längre än riget varade, och likväl tmättes de ännu hos allmogen. De fingo goda ord

Johannes Terserus

– men ingen förändring. Det var Kerstin Gustavsdotter, som ttrade, när hon under missväxt- och hungeråren tillspordes, hur llmogen skulle hjälpas: "de kunna ju äta öl och bröd, så svälta de icke".

Det båtade föga, vad behjärtade män gjorde för att upphjälpa ondens ställning, då riksens råd och herrar ville se honom krypa gruset. Han fick det för varje år alltmera bekymmersamt och den forna självständigheten var i det närmsta borta. Sedan drott-

ningen själv övertagit regeringen, väntades vissa lättnader, helst som hon befriade sig från Oxenstiernas inflytande, men i stället begynte hon, som vi redan sett, slösa med gåvor, förläningar och försäljningar av kronogods, så att det blev vida värre än förut. Det klagades vid varje riksdag från skattebönderna över den obilliga behandlingen. Huvudsakligen hade de, som också sagts, blivit plågade med odrägliga dagsverken och körslor. Därför blev all-

Kristina (1632–1654)

mogen alltmera nedtryckt av utskylder och skulder till kronan eller adeln, och gjorde allt vad den kunde, även med mindre lovliga medel, att undandraga sig pålagda skyldigheter. Tionden till kronan skulle den tiden betalas genom räkning av sädeskärvarna på åkern, vilken räkning verkställdes av därtill tillsatta tjänstemän, tiondefogdar. Vart femtonde tjog skulle erläggas till kronan och vart trettonde prästen.

Genom nyssnämnda måttlösa förläningar, som äro utmärkande för Kristinas regering, varigenom adeln upphöjdes till fabulös jordäganderätt, blev riket alldeles utarmat. Lagens arm var därtill så förlamad, att den fattiga allmogen, såsom vi även sett, var lämnad utan skydd och försvar i sina herrars händer. De misshandlades och rådbåkades på alla möjliga sätt, såsom på Ängsön — vars innehavare besutto fullständig gårdsrätt — där herrarna läto sina bönder, måhända även långt före denna tid, spöas på den holme, som efteråt till hån för de olyckligas jämmerrop fått benämningen

Skratta eller Skrattholmen. Förmyndarna hade näml. 1638 erkänt hals- och handrätten här. De grymma herremännen försummade ej heller, när de bygde sina slott, att förse dem med en fängelsehåla under tornet — också utförligt omnämnt förut — där halsstarriga bönder, som visade lust att beklaga sig, nedkastades. Då Magnus Brahe bygde Sundsholm i Västergötland, glömde han företaga denna "nödvändighetsåtgärd", så att hans änkefru, Helena Bjelke, sedermera beklagade sig häröver i ett av sina brev till mågen, greve Jakob de la Gardie, att hon skulle skicka en dräng till fängelset på Leckö, emedan på Sundsholm icke finnes något. Av ett annat brev, som liksom det föregående återfinnes i det de la Gardieska arkivet, från fältherren Jakob de la Gardie till dennes förvaltare på Ekholmen, göres förordnande, att kasta stalldrängen i "kistan", och sedan utskriva honom till knekt för olovlig kärlekshandel med ladugårdspigan.

Mycket missnöje rådde därför under Kristinas regering både mot henne själv — särskilt under de senare åren — men framförallt mot adeln, vars makt snart sagt var utan gräns. På flera platser, i synnerhet i Småland, Nerke och Dalarna, yttrade bönderna, att man borde slå ihjäl all adel. Men sedan jäsningen väl kommit i gång, började man yrka på förändring även i regeringen.

I Nerke kom det till fullt uppror i början av 1653. Flera hundra bönder samlades, väpnade med fågelbössor och varjehanda tillhyggen, samt började under hotelser och våldsamheter tåga omkring i landskapet och även utfärda budkavlar till angränsande. De upproriska valde till och med en egen konung, vilken lät bära en morgonstjärna (en stridsklubba med taggar) framför sig som en spira, samt utnämnde andra bönder till riksdrots, riksmarsk och rikskansler. Nu skulle först adeln i landsorterna utrotas och sedermera skulle man tåga till huvudstaden och göra slut på rådet, varefter den sanna friheten komme att begynna. Upproret blev dock, genom tillkallad militär, utan synnerlig svårighet kvävt redan i begynnelsen och anförarna strängt bestraffade.

Många avrättades i Nerke, men den s. k. konungen och hans kansler sändes till Stockholm, där de blevo rådråkade, halshuggna och steglade. Morgonstjärnan, som tjänat till spira, bars framför de livdömda, då de utfördes till avrättsplatsen och begagnades vid deras rådräkning. Det var en hård tid, som icke det bittersta gitte taga hänsyn till folkets nöd.

Kistbrev från 1600-talet.

Härmed upphörde de våldsammaste missnöjesutbrotten, ehuru förstämningen alltjämt var i tilltagande under Kristinas sista regeringsår. Hon var, som redan är sagt tillräckligt tydligt, ett barn av sin tid. Hon föreställde sig, att bondens enda värde var, att utan knot och utan alla anspråk på snygghet och bekvämlighet kunna träla i mullen. Minnet härav lever ännu bland folket på vissa orter, och det enda, som den svenska bonden har kvar i sägnen om Gustav II Adolfs dotter, är följande:

”Drottning Kerstin brukade säga: bästa bonden är den, som har sju knutar på sin töm och tre på grimskaffet, och hatt, där håret sticker ut genom kullen.”

Hon fick slutligen upp ögonen för sin och landets vådliga be-lägenhet, och då tog hon utan hänsyn sin svaga hand alldeles bort från statsrodret, skyllande skulden för eländet på adeln för

dess grymhet mot folket, så att hon vart tvungen att göra som hon gjorde. Men hennes egen skuld var ingalunda obetydlig, eftersom hon själv i förväg bundit sina händer med pergament och gåvobrev. De mäktiga adelsmännens djärvhet gick så långt, att de till och med hotade riksdagsbönderna på värdshusen, att de dyrt skulle få umgälla gjorda klagomål, när de hemkommo från riksmötena. I det längsta försökte drottningen lugna dem därmed, att de alltid skulle klaga hos henne, "så skulle hon veta så straffa de brottsliga, utan allt anseende till personen, att de skola minnas det". Huru illa lagen tillämpades mot adelsmännen och deras fogdar klagades allmänt: "huru vilja vi, fattiga bönder, få rätt, när endast adelsmän sitta till doms å tingen, och broder dömer icke gärna broder till straff" — och inför själva drottningen predikade en präst, huru okristligt det tillgick i landet: "mord och andra grova synder ostraffade lämnades".

Det torftiga levnadssättet vid denna tid trotsar all beskrivning, om vissa orter, såsom Dalarna och några andra, undantagas. Där rådde åtminstone bland en del av bondebefolkningen ett visst välstånd, annars voro halm- och barkblandningarna i brödfödan den dagliga nödvändigheten. Beklädnaden var den primitivast möjliga, utom i städerna, där "den gamla allvarsamma tidens ärbarhet i seder, kläder och levnadssätt bortlades, mångenstädes för fransk lättfärdighet och tyskt högmod" till och med av tjänsteklassen, som man kan förstå av följande vers, hemtad ur en visa från den tiden av Kristoffer Johansson Ekeblad:

"En piga utav ringa släkt
 Vill ock sig kläda i fruedräkt,
 Sin arma skalle hon pryder;
 Där skorven växer och lusén går
 Överbinder hon de dödas hår
 Och det på många sätt vider".

Källor: C. Georg Starbäck: Sverges Historia. — C. G. T. Odhner: Sverges inre Historia under Drottning Kristinas förmyndarstyrelse. — Martin Weibull: Sverges Historia (Storhetstiden). — Arvid August Afzelius: Svenska Folkets Sagohävdar. — J. H. Eberhardt: Försök till Pragmatisk Historia om frälseståndet etc. — Anton von Stiernman: Samling utav Kongl. Brev, Stadgar och Förordningar etc. — Dito: Riksdagars och Mötenes beslut etc. — R. G. Modée: Utdrag ur Publika handlingar, Plakater, Resolutioner och Publikationer etc. — Riksrådsprotokollen 1635. — P. Wieselgren: de la Gardieska Arkivet. — J. M. Bergman: Svenska Bonden och hans hemman. — Riksregistraturet m. fl.

KAP. VI.

På livegenskapens gränsmarker.

DROTTNINGENS EFTERMÅLE. — SKATTEBÖRDORNA. — UTSKRIVNINGARNA OCH I ANDTÅGSGÅRDEN. — DEN SISTA HERREDAGEN. — SKATTE- OCH FRÅLSEBÖNDER. — SEDVANOR. — BRISTEN PÅ ARBETSKRAFT. — TORPENS OCH BACKSTUGORNAS AVSKAFFANDE. — FÖRNYADE FÖRSÖK TILL LIVEGENSKAPSFÖRHÅLLANDETS INFÖRANDE. — REDUKTIONEN 1655. — DE SJÄLVÄGANDE OCH REDUKTIONEN. — DAGSVERKSSKYLDIGHETEN OCH TVÅNGSTJÄNSTEN. — HUSMÄN OCH INHYSESHJON. — FÖRMYNDARSTYRELSEN 1660. — FÖRLÄNINGARNAS OMFATTNING. — ADELSPREVILEGIERMA. — TJÄNARE, TORPARE OCH INHYSESKLASSERNA. — 1664 ÅRS LEGOSTADGA. — GÅRDSRÄTT OCH PLANTSKOLA. — ALLMOGENS BEKYMNER. — FÖRSVARSKARLAR OCH ÄMBETSMÄN. — TAXOR FÖR TJÄNSTEFOLKETS AVLÖNING. — ENVÅLDET. — REDUKTIONENS FULLFÖLJANDE. — 1686 ÅRS LEGO- OCH TJÄNSTEHJONSSTADGA. — DET SÄRSKILDA KNEKTHÅLLET. — STATLIG LIVEGENSKAP. — KARL XII. — EN GRYM FÖRORDNING. — OROLIGHETER. — BESKATTNINGEN. — JORDBRUKETS FÖRFALL. — ÖDESHEMMAN. — FATTIGDOM OCH ELÄNDE. — TIGGARSTADGAN.

Då Karl Gustav tillträdde styrelsen voro landets finansiella hjälpkällor fullständigt uttömda. Den avgångna drottningen hade, såsom vi redan sett av föregående avdelning, rent oansvarigt slösat med statens jordar och egendomar, så att missnöjet tagit sig synliga uttryck genom Messeniernas smädeskrifter och liknande — och litet var torde vi väl ha gjort den erfarenheten, att allmänna platser, vilka man icke vet vart eller vem de tillhöra, i folktraditionen äro utsatta för det uttalandet: "det är skänkt en gång av drottning Kristina etc." Det finnes knappt en stad i Sverige, som icke har någon plätt donationsjord, som går under denna benäm-

ning. Men dessutom voro bönderna, d. v. s. allmogen i gemen, så fruktansvärt nedtryckta av skatter, som i hastig takt utprässades av Axel Oxenstierna och hans medstyrande både under Gustav II Adolf och Kris'ina, att de faktiskt ingenting mera förmådde. Det fanns inga kräsligheter på borden, såsom i herrarnas slott och borgar, men mångenstädes halm och barkbröd så pass mycket, att det var möjligt att uppehålla livet. Den engelske diplomaten Whitelock, som 1654 anlände hit, skildrar i mycket livliga färger landets fattigdom, mörker, ödslighet och avskildhet. När ambassaden med sin sammetsklädda galavagn inträngde i Tividen, "denna hedentima urskog", och passerade ett prästboställe, varnade de resande, att hustrun och barnen där icke ägde andra kläder på kroppen än linnet.

Men de maktägande hade fortfarande, liksom alltid, ingen misskund med allmogens fattigdom och nöd —: då länsherren eller något av riksens råd kom resande, tog han hästar flera mil, som vi förut berättat, och naturligtvis utan att lämna ett enda öre i ersättning. Något annat kunde icke ens komma på tal — och likadant ungeför foro kronans fogdar fram, när de kommo som rytande lejon, med lock, pock och utmätning krävande utskylder, pålagda utan allt mått. Hade icke bonden pengar att tillgå, och det fanns mera sällan, togs utan förbarmande oxe, ko, get eller får, humla, säden, även om därmed nästa års sådd riskerades, smöret, hustrun kunnat samla, o. s. v. — allt, som hade något värde, med få ord. De, som möjligtvis kunde bestå sig rågröd, skulle betala rågskatt, förmalningen av spannmålen kostade kvarns-katt, och springskatten, som tillkommit före denna tid, blev icke efterskönt, ehuru den ansågs vara den orättvisaste av alla. Det gick en sägen, att denna utlaga uppkommit därigenom, att åtskilliga bönder förlupit sina hemman vid inträffande ofred — och därför hade skatten pålagts. De efterkommande skulle straffas för att förfäderna undanhållit sig utskrivningens börda och våda. De,

som en gång kommit i rullorna, sluppo aldrig därur, och kommo endast i undantagsfall åter till anhöriga och bekanta. De gamla folkvisorna upptaga ännu ett och annat undantagsfall, när en soldat eller ryttare återkommit hem. Litet var torde väl minnas en av dem som hade en viss popularitet endast för några få år sedan, och hänför sig till trettioåriga kriget:

”I låga ryttartorpet vid höga Hunneberg,
Där satt en ensam kvinna
Lik snön var kindens färg.
Och tårar föll på linet, på vilket tungt hon spann,
När långsamt uti spiseln den råa veden brann” etc.

Det berättas i fortsättningen om hennes man, som efter många år kom tillbaka, efter att ha avancerat till någon befälsbefattning. Men så lyckliga voro icke många, hur mycket än åtskilliga historieskrivare söka blomsterströ krigen, som kungarna icke sällan framtvingade för sitt höga nöje. Det är därför de skola omslingras med poesiers lager, ty hävden är annars, oväldigt hållen, en mycket sträng domare inför eftervärlden.

Till dessa nyss uppräknade skatter kom också landtågsgården, som bort upphöra vid fredsslutet — men rådsherrarna, som ville smickra drottningen för att själva opåttalt kunna roffa åt sig, medgåvo, att hon skulle få inkassera densamma till förmån för sina dansgillen och lysande riddarspel. Dessutom lät hon fogdarna utpressa skjutsfärdspengar, byggnadshjälp och salpeterhjälp, som för resten var en stående skatt århundraren igenom — alltsamman inbegripet i hemmansrätten.

Det var under den minnesvärda riksdagen 1650 — den sista herredagen, som den blivit kallad, därför att vid och efter densamma det lägre folket åter begynte göra sin stämma hörd — som allmogens klagomål utbröto med stormens häftighet och gny. Det behövdes därför mycket arbete, mycket lugnande olja, innan

man lyckades dämpa de svallande vågorna. De fattiga på landsbygden hade genom de nyssnämnda, ideliga utskrivningarna brakts i den mest förtvivlade belägenhet. De lösa arbetarna och legohjonen stodo alltid med den faran över sig, att utkallas. Så hatad var också denna orättvisa börda av dem, att fogdarna fingo hålla offren instängda i logar och lador, med vakt utanför, innan de hunnit iföras kronans persedlar. Bönderna däremot fredades i det

Morakarl på 1600-talet.

längsta, men även de togos till sist. För att undgå, eller åtminstone vinna någon lindring i detta oerhörda ingrepp i den individuella friheten, begingos berättas det, en mängd rena underslev, som man ej vågade gå till rätta med, för att icke framkalla starkare missnöje och resningar — och efter allt att döma torde det endast behöfts en målmedveten ledare för att sätta upprorsbranden i gång.

Några antydningar om arten och omfånget av de oegentligheter, som påvisades vid nyssnämnda riksdag 1650 skall efter Pehr Johnssons redogörelse härför göras. Han säger

bl. a., att skattebönderna klagade för allt möjligt —: för att de av adeln och fogdarna utstötts från hemmanen, som voro i deras ägande rätt. Dessutom hade de plågats med torpbyggnad, timmer- och vedhygge. Så dessliques besvärats med allehanda andra pålagor, såsom dagsverken, körslor och skiutsfärder m. m. — gamla kända pinomedel.

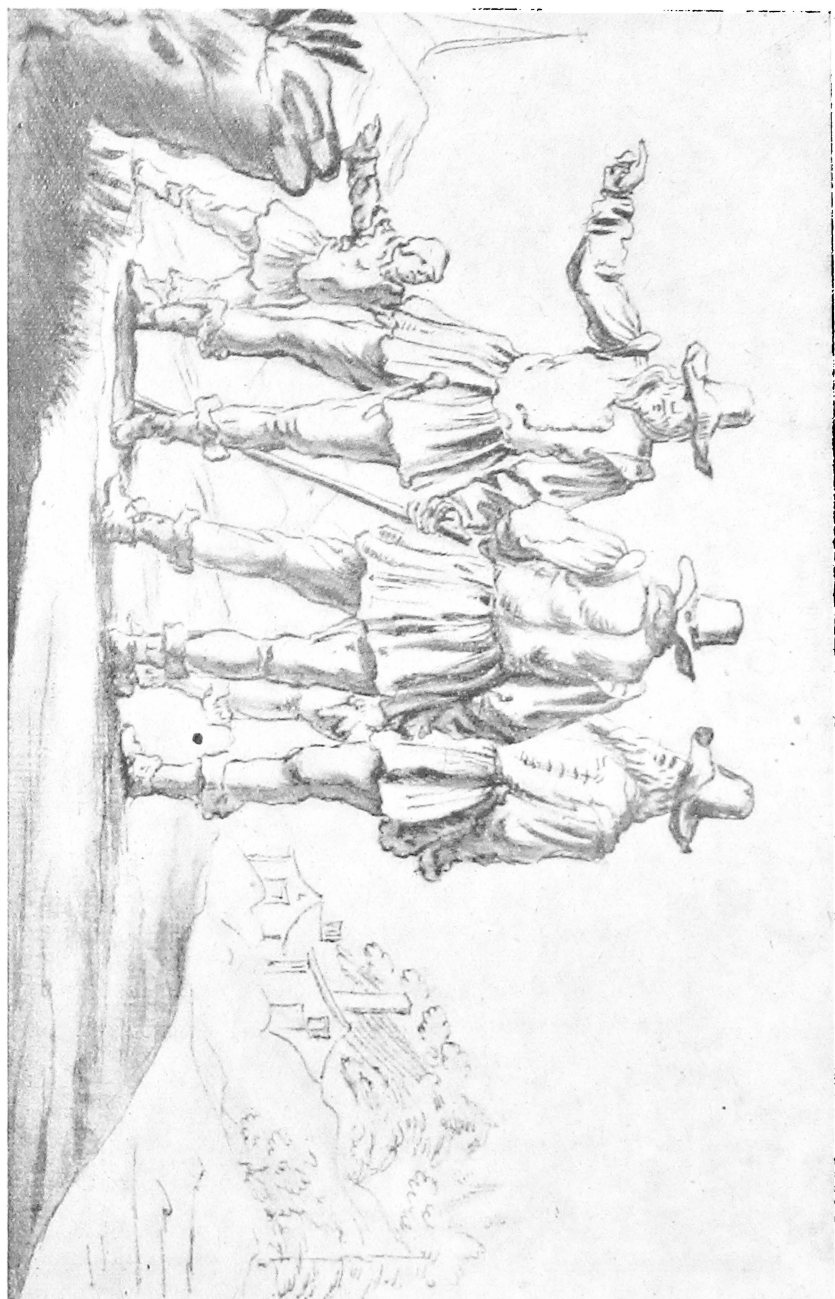
Men adeln, länsherrarna, försvarade sig käckt. De anförde, att en stor del av skattebönderna, som blivit dem föruntta av kunglig

nåd, hade förkortat sina skatter och utskylder, för att inte säga — såsom skett i många fall — helt och hållet uraktlåtit dem, ehuru de förut efter gammal sedvana utan knot erlagt avgifter till krönans ladugårdar.

Nu blev regeringen nödgad att taga dessa tvistigheter och klagomål under allvarlig omprövning, och försök gjordes att ställa kyrkan mitt i byn, eftersom man icke hade värken mod eller vilja, att underkänna den pockande adelns påståenden. Man anförde därför, att den ena parten tagit för sig utan att fästa avseende vid den andras rätt, och att den andra sökte undandraga sig alla de plikter, som den enligt lag och förordning var skyldig att iakttaga; och med anledning härav hänsköts ärendet till riksdagen, som fattade följande, i sammandrag återgivna beslut:

För det första skulle skatteböndernas egendom och börsrätt uti de hemman och underliggande ägor i åker, äng, skog, mark, fiskevatten, kvarn- och vattenströmmar, som de och deras förfäder av ålder och intill den tid, varom var fråga, under skattemans rättighet hävdad och besuttit, få behållas obehindrat, besittas och njutas — enstaka hemman för sig själva, och de, som lågo i bolby och hade oskiftade ägor med kronan eller frälset, njutas och brukas eftersom var och en ägde i byn, efter öre och örtugar, så alla fingo vad de skulle efter lag och rätt.

För det andra skulle ingen frälseman, hans fogde eller tjänare, antingen han var högre eller lägre i tjänsten, bortdriva någon skattebonde från hemmanet. Han fick ej heller tvinga honom att försälja detsamma — ej heller inskränka eller förtaga arvingarna eller skattebondens ättmän deras lagliga börsrätt. Stod likväl bonden fritt att sälja åt frälseman, om han själv eller hans bördsmän funno det fördelaktigt. Om icke bördsmännen ville inlösa ett sådant hemman, utan att uppgiva något skäl därför, hade närmsta frälseman, eller om denne vägrade, ofrälseman, att inlösa det av vederbörande säljare.

Skattebønder.

Om det förhållandet inträffade, att skattehemman hävdades illa eller ägaren var frånvarande, och ej heller bördsmän funnos till hands, som tåge gården under bruk (vilket ofta inträffade under krigstider), så kronan miste sin skatt eller på annat sätt bleve lidande, skulle ett sådant hemman erbjudas ättemännen på laga ting, på villkor, att de begagnade sin börd och betalte resterande utlagor. Om icke bonden eller hans ättemedlemmar orkade detta, och ofrälseman, som på angivna punkter ville överta hemmanet, icke fanns att tillgå, skulle samma skattehemman, sedan det lagbudits och lagståndits, vara förfallet i skattesak och efter sin kondition lagd till krono- eller frälsehemman — och sedermera hade icke frälsemännen rätt att återfordra det.

Det stod naturligtvis skattebonden fritt, förklarades välvilligt, att förbättra sina ägor genom röjdningar i åker och äng, om han därmed icke åstadkom hinder eller gjorde förfång för andra. Ännu var jorden oskiftad och brukades samfällt, och därför var det sista tillägget nödvändigt. Så stadgades desslikes, att om ägorna förbättrades eller förökades med nya torplägenheter, hade han att behålla dessa under samma rätt som hemmanet, bara skatt och utlagor formerades och förbättrades efter laga jordrevning. I detta hänseende fick ingen, vare sig kronans tjänstemän eller andra, göra något intrång hos bonden; dock ägde icke skattebonden rätt att till någon annan bonde förpanta, frigöra eller försälja någon del av sina ägor, till skada för hemmanet och dess efterkommande besittare. Men i det stället kunde skattebonde, som råkat i ekonomiskt trångmål, d. v. s. behövde pengar, förpanta sin egendom till någon frälseman. Då han återigen kom på säkrare fötter, hade han laglig rätt till återlösen. Dog han innan dess, övergick samma rättighet på hans arvingar.

En del andra förordningar, som samtidigt utfärdades, klargöra skattebondens samhällsställning vid denna tid: han måste beträffande skogarna rätta sig efter gällande skogsförordning. Ingen fick

i detta hänseende falla den andre i sin rätt eller nyttja annans ägor förutan sämja och förstånd. Han ålades, att till husbönderna göra alla sina årliga partsler, som de förut av ålder varit vana att utgiva till kronan. Alla påfallande dagsverken skulle ersättas antingen med arbete eller penningar, efter överenskommelse mellan honom och husbonden. Körslor, drängpengar, hjälpdagsverken eller underhåll, som de av ålder varit vana att utgiva till honom, skulle varje hemmansbrukare, som tilldelats frälseman, utgiva med 30 gilla dagsverken, samt framforslande av timmer och stockar med fyra lass årligen. Skulle oenighet uppstå, hade domaren rätt att fälla utslag i saken. Tvång och trug fick icke ostraffat förekomma, utan var och en skulle åtnjuta sin fulla rätt.

De urgamla skjutsfärderna, som under Gustav II Adolf och Kristina voro allmogens värsta skyldighetsbörda, voro numera officiellt avskafiade, ehuru förordningen överträdades ideligen. I stället fingo skattebönderna betala tre daler silvermynt årligen till kronan i gengäld och frälsemännen sex mark. De senares underlydande fingo halvera utgiften mellan husbonden och kronan. Härigenom befriades han från skjutsningsskyldigheten till den förra. Om någon adelsman hade oskäligen fordringar på skattebonden, som lydde under honom, antingen i form av utlagor, skjutsning eller arbete, kunde den underhavande stämma den andre till tinget. Då skulle domstolen, om det var första resan, döma till böter, så mycket saken var värd. Men återupprepades brottet, fördubblades böterna, och tredje gången förlorade han sina skatterättigheter under konungen och kronan. Samma vart förhållandet, om husbondens fogde eller tjänare gjorde sig saker till liknande förseelse. Gällde det skyldigheter till förläningsinnehavaren, förlorade skattebonden vid tredje resan sina rättigheter, som tillföll husbonden, ehuru med rätt för bördsmän till återlösen.

Vid rådssammanträdet den 3 okt. 1651 ägde en ganska intressant diskussion rum, påvisar Pehr Johnsson, angående skattebön-

dernas deltagande i de militära bördorna. Härom framlades nämligen förslag av Axel Oxenstierna, rikskansleren. Per Brahe, riksdrotsen, anmärkte härtill, att vid ett sådant förslags genomförande försloge icke mantalet, utan ansåg han, att knektarna borde förlänas med små hemman, åttingar, emedan detta icke på något sätt graveerade kronan. Häremot anförde emellertid rikskansleren, att vad som var skattlagt måste räknas, men att det vore svårt att få upp antalet till 20,000. Herr Seved Bååth tog Upland till exempel. Här fanns endast 7,000 hela hemman, men likväl skulle dessa, enligt förslaget, hålla 1,000 man. Gent emot detta anförde riksdrotsen, att det fanns flera provinser, som redan voro beställda, såsom Småland, Västergötland och Finland. Han medgav, att det i Upland, Södermanland, Västmanland och Nyland var svårt att uppbringa tillräckligt antal hemman. Även rikskansleren ansåg önskvärt, att knektarna finge en stuga att sitta i — men det blev först senare, under Karl XI:s hårdhanta regering, till vilken vi komma längre fram, förslaget kunde realiseras.

Nu skulle emellertid först sägas några ord även om frälsebönderna och deras sociala och rättsliga ställning på 1600-talet; och även om dem har nyss återopade författare lämnat diverse synnerligen intressanta sammandrag, visserligen tillgängliga för alla i urkunderna, men av honom korrekt utdragna och populariserade. Han påpekar i början, att ofta sönerna till självägare — om de voro flera — togo arrenden på närbelägna gods. Så var även förhållandet med drängar och lösa arbetare vid gårdarna, om de genom sparsamhet eller gifte kommit på bättre fot, och därför kunde frågå sin förutvarande ställning och taga gårdsbruk.

Men frälseböndernas klass rekryterades dock för det mesta ur deras egna led. Som vi sett, var deras stånd redan fullt utbildat under medeltiden. Sönerna levde någon tid som det övriga tjänstefolket vid gården, liksom nu för tiden, såvida de icke togo knektjänst; och om de längre fram, det vill säga vid mogna

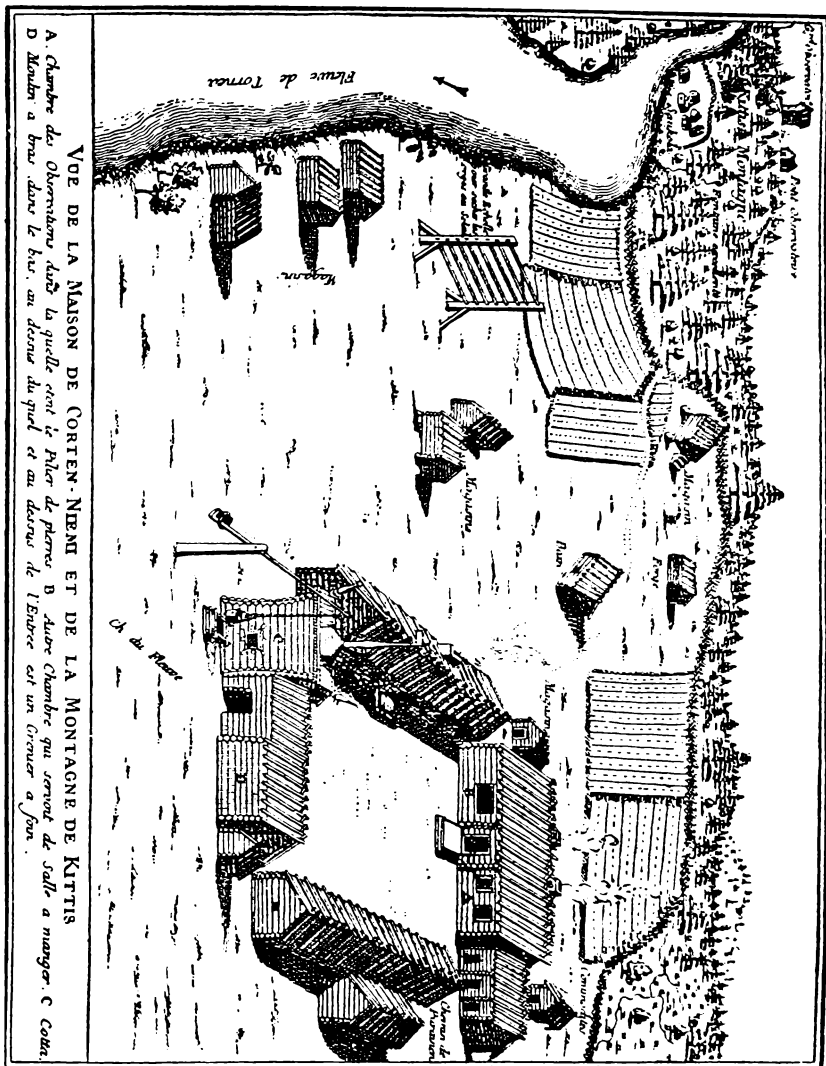
Fälschbender.

ålder, kommo i gynnsammare ställning på ett eller annat sätt, togo de ett arrendebbruk eller torp. På så sätt bibehölls klassen ganska renodlad.

Det var icke vanligt, att betala avgifterna till herregården med penningar, utan arbete, och var hemmanet av större omfång, hölls för ändamålet både dräng och piga. För mindre gårdar gjordes vissa dagsverken i veckan, och då utfördes arbetet vanligen av frälsebonden själv eller om det var torp — torparen. Man började tidigt och slutade sent. Tiderna äro närmare preciserade i efterföljande stadgar och förordningar. I vanliga fall fick man på vintrarna börja före solen och hålla på några timmar sedan den gått ned.

Senare inskränkte Karl XI säteriernas veckodags- och insocknes rättighet, med anledning av klagomål, till den by, inom vilken sätesgården var belägen. Därför blev veckodags- densamma som rå och rörsrättigheten. Generalguvernör Ascheberg skrev i samband härmed till kungen, att "de skånska frälsemännen därigenom råkat i stor alteration". Han gjorde gällande, att adeln hade avelsgårdar i socknar, där inga närbelägna byar funnos, och därför icke kunde få nödigt arbetsfolk. Slutligen måste konungen ändra bestämmelsen därhän, att veckodagsfriheten skulle omfatta socknen.

Säteriernas ägare, det vill säga adeln, hade full frihet att bestämma storleken av herregårdsböndernas arrenden. Skånska kommissionen, anför Johnsson, vad denna provins beträffar, uttalade som sin mening, att frälseman ägde rätt att sätta sina bönder i ränta efter deras egendom. Man ville vidare tvinga frälseböndernas söner, att taga tjänst eller hemman vid de adliga godsens. Vägran utsatte ofta fadern för obehag av allehanda slag. Av en bonde i Erarp, som städslat en dräng, född på ett adligt gods, fordrade ägaren år 1677 sextio daler. När bonden klagade hos kungen, fick han rätt. Men hur många vågade väl slå in på denna riskabla väg! "K. M:t vill", förmenar skrivelsen härom, "att sådant

Bondgård vid Torneå. (Exteriör).

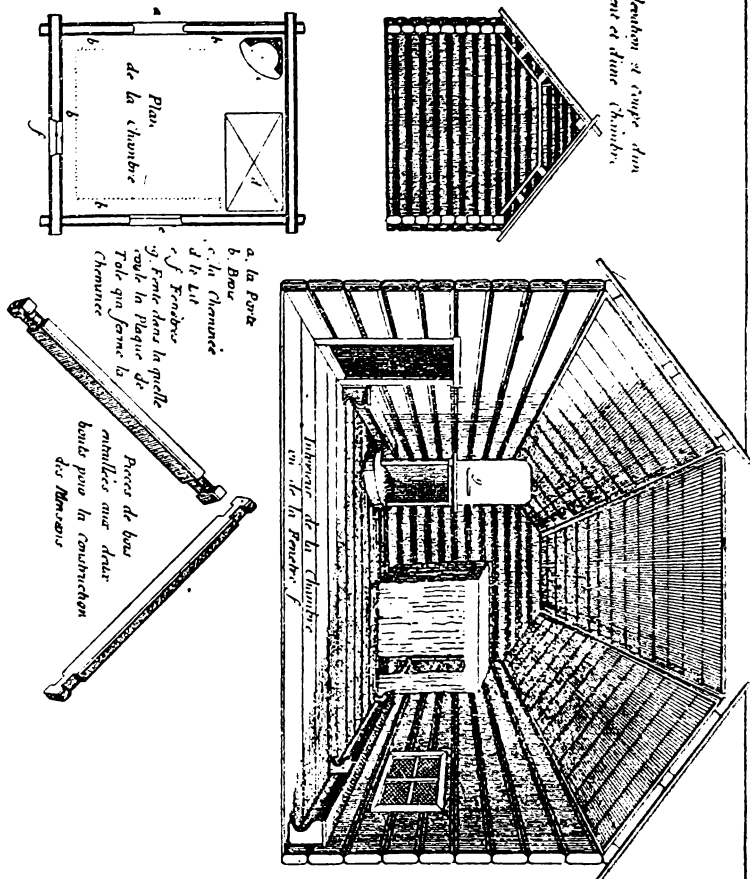
missbruk och slaveri, som på sina ställen förövas, skall genast avskaffas, och dess undersåtar icke såsom livegna och trålar handterade bliva, utan vid lag och rätt beskyddas“.

I sammanhang härmed bör även några ord sägas om 1600-talets bonde i allmänhet. Hans sätt att bygga sin gård kan man se av illustrationen från Torneåtrakten, som säkerligen utgör ett gott exempel för den bättre situerade. Här finnas fönstren på väg-garna — ett betydande framsteg — men här och var fortoro de likväl ännu att ha sin plats på taket. När högtid tillstundade skurades, icke annars, och vid julhögtiden ströddes golvet med halm, sommarhögtiderna med löv och blommor. Det senare bruket kvarlever ännu. I äldre tider, då eldstaden stod mitt i stugan, intogos måltiderna liggande på golvet omkring den, men på 1600-talet hade man nått så långt i bordsskick, att grytan avlyftes och ställdes på bordet, då var och en lade upp på en disk eller brädlapp, och sedan styckade med knivens eller fingrarnas hjälp.

En hel del av bondepraktikans profetior, som i våra dagar ersatts av den moderna meteorologien, gingo ur mun, i mun från släkte till släkte. "Det är icke litet viktigt att av tiden och väderleken kunna märka, vad för ändring den följande dagen kunde förorsaka av väder, torka eller ränn, vilket icke är så svårt att veta, som man sig inbillar, allenast en beflitar sig några år efter annan att annotera alla förändringar av väder, färger och sken på luften", menade den tidens åkerman, och fortplantade en mängd regler och bruk i form av ordstäv. Erfarenheten har lärt, menar han bland annat, att litet vatten i sjön betyder torrt år, däremot mycket vatten gott höår. När bäckar och strömmar höras susa och dundra mera än som vant är, plägar det betyda ränn.

Nordost och nordväst hölls för att vara kalla väder och ge torka på vårarna, men sunnan hade alltid töväder i hälarna. När man skjuter och bössan luktar illa, väntades ränn omedelbart, och

*Elevation et coupe d'un
Bâiment et d'une chambre*

Bordgård vid Torneå (interior).

man väntade tö om vintern, rägn om sommaren, när salt vätskas och murar och sten om vintern slå ut och rimmas.

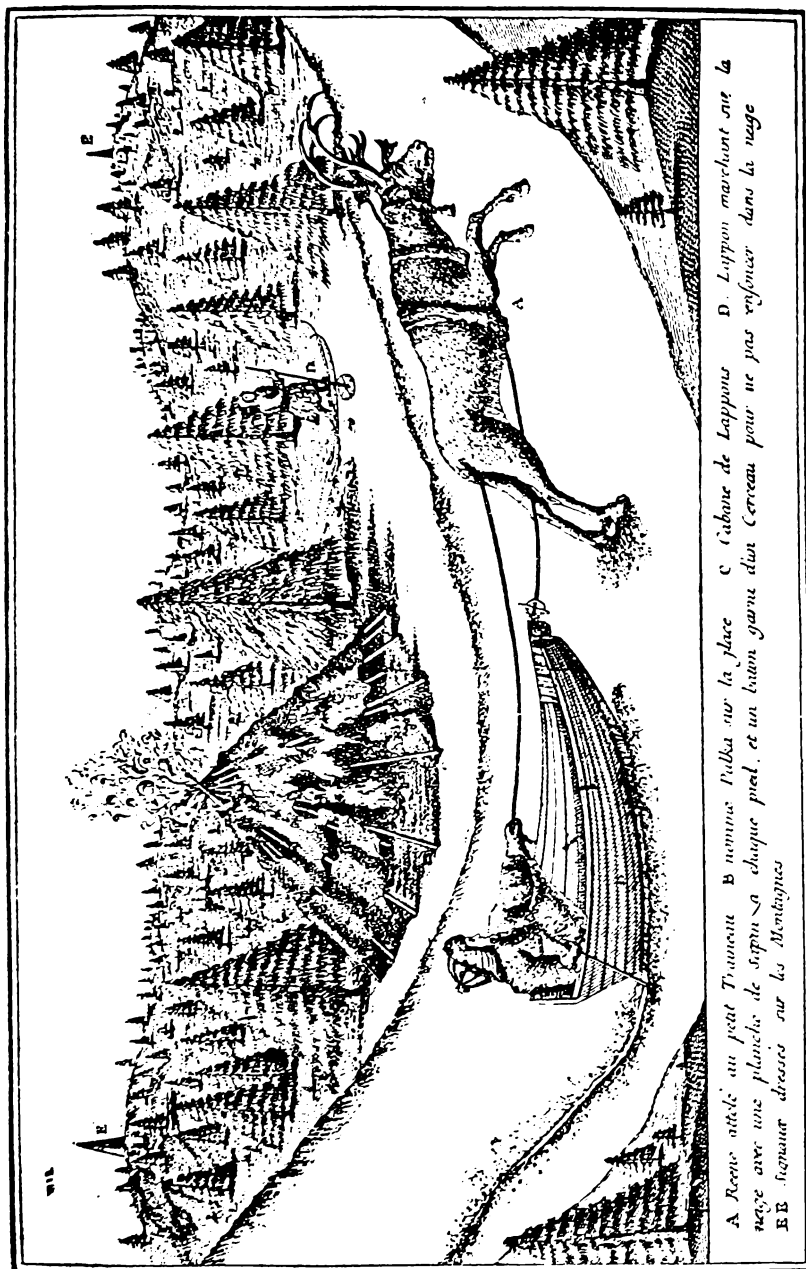
När sotet föll av sig själft ur skorstenen, när flugor och annan ohyra stuckos och voro mer än vanligt närgångna, när det stank från dypussarna och metmaskarna kröpo ur jorden, var också väta att vänta. Likaså när svalorna flögo utmed marken (därför att de insekter, varav de skola leva, då vistas i de lägre luftlagren), och när röken ur skorstenen slår ner. Går solen ner i moln betyder det rägn, i röda dunster blåst. Vädersolar båda, om de äro bleka, rägn, men röda — storm. När nyet hängde mera på en sida väntades nederbörd, men när det stod upprätt skarp köld. När stjärnorna sitta bleka och stora, kan man vänta snö, men när de syntes något röda och ludna ovanför, rägn och sunnanväder.

Sådana tecken och märken taltes om ständigt vid brasorna, medan handyxan var i verksamhet och spinnrocken surrade, men emellanåt övergick man även på mera reala saker. Sålunda ansågs den tjur vara bäst i ladugården, som var långlagd i ryggen, mörkröd, bred i bringan, bred i pannan, med raka horn, lång svans, och hade ett vilt, bistert utseende. En likadan ko till kroppsbyggnaden ansågs kunna ge bonden tre pund smör och en kalv om året på medelmåttigt bete. Gumsarna skulle ha horn för att icke fara illa, då de slogos, och svinen skulle födas väl och icke utsläppas juldagen, då de blevo odygdiga. Hönsen funno trevnaden bäst inne i stugan vid spisen om vintern, och om sommaren så nära bostäderna som möjligt. I ladugården fick icke saknas salt, saltstenar, saltlake, strömning, tjära, vitlök, bävergäll, lägerbär, baggsöta, för att vara till hands vid förefallande sjukdomar o. s. v. Man kan icke upprepa allt, som skulle iakttagas, ty man kunde knappast gå ett steg, eller göra ett handtag, utan att det fanns särskilda regler därför.

Härtill må fogas, vad arbetet beträffar, att drängen, om han var fullvuxen, skulle kunna med ett par dragare träda ett tunnland

om dagen. Tvänne hjon skulle med lie kunna skära och sätta ihop åtta skylar om dagen. En dräng skulle kunna utså åtta tunnor säd. När en dräng på hösten gjort sina morgonsysslor, ryktat och fordrat, gick han till skogs med sin matsäck. Så skulle han på dagen hugga fyra lass gärdsel och fyratio par stör och lägga upp ordentligt. Två drängar skulle hugga tio lass långved om dagen. En dräng skulle kunna klyva en famn ved om dagen hemma på backen. Tre karlar stängde om dagen hundra famnar gärdesgård med tre par vidjor på stören och en halv famn mellan vart par stör. Två karlar skulle dika femtio famnar om dagen, "två spadtag på bottnen och bräddar därefter, så blir det ett gott spadtag djupt". En dräng skulle binda en aln sköte (strömmingsnot) av tre hundra maskor i ottan och en aln om kvällen. En dräng bör kunna bära en tunna säd på ryggen vart som helst kring gården. Om pigorna var icke så strängt reglementerat, men man fordrade i allmänhet, att de, utom ladugårds- och andra sysslor, skulle spinna två marker blårr eller ull. En italienare, Allessandro Bichi, som mot slutet av Karl XI:s regering gjorde en nöjesresa till Sverige, förvånades bl. a. över att kvinnorna användes till så uppslitande tungt arbete som tröskning, hantlangning och rodd. "Ingen plats på jorden finnes", utbrister han med anledning härav, "där kvinnorna leva i så stor trældom och föra ett så mödosamt liv". Han finner vidare svenskarna vidskepliga, begivna på mat och dryck, stolta och makliga. "Men de äga ett lätt och rörligt väsen, äro vänliga mot främlingar, skickliga i främmande språk, uppfinningsrika och händiga i mekaniska yrken". Om de olika stånden fick han den uppfattningen, att adeln endast åträdde höga ämbeten, prästerna okunniga, och köpmännen också föga kunniga i sin näring.

Lorenzo Magalotti, som 1674 besökte Sverige, ger ej heller svenskarna något högt sedebetyg. De äro misstänksamma, lösmynta, vad hemligheter beträffar, säger han, tungrodda och lättrogna.

Laplandsbild. (Början av 1700-talet)

”Adeln är slösaktig, och gör skulder, men de lägre klasserna lämpa sig genom sin ihärdighet för krig”. Umgängeslivet består endast i dryckeslag — och förhållandet mellan klasserna betecknas med detta uttryck om Karl Gustav Wrangel: ”Han är allmänt älskad, d. v. s. han är ej hatad, vilket är det enda sätt, varpå denna nation förmår älska”.

Men vi måste ännu en gång återgå till 1650-talets början, då den hänsynslösa adeln, med sina småkungar på förläningsarna, huserade fullständigt godtyckligt. För deras intressen, det vill säga de reaktionäras, som ville införa livegenskap och andra oarter från Tyskland, red Axel Oxenstierna för rusthållet — och att hans makt var stor, behöver icke omtalas. Han var tvivelsutan den tidens mäktigaste statsman icke allenast i Europa, utan över hela världen. Man får måhända undantaga Richelieu.

Men trots hans framsynthet, braktes landet till bankrutten, han erkände det själv — och törhända berodde allt på hans snikenhet efter makt och gods. Det övriga folket fick förfaras. Det fanns ensamt på Öland under Karl Gustavs kronprinstid icke mindre än 300 hemman i ödesmål. Hur många skulle det då icke vara på hela landet, kan man fråga?

Nåväl, sådant ungefär eller ändå värre, var tillståndet i riket, då ärkebiskop Lanæus satte kronan på Karl Gustavs huvud. Den nye konungen, som under flera års ensamhet på Öland eller annorledes lärt känna landets inrepolitiska förhållanden — och upprorspredikare mot drottning Kerstins slöseri saknades ej heller både offentligt och i det tysta — insåg strax, att han icke allenast skulle få lov att behålla föregående osympatiska skattepålagor, utan även anbefalla nya; och ehuru han var förvissad om, att utskrivningarna voro den direkta anledningen till ödeshemmansplågan, skulle dessa reduceringar i folkmängden likafullt under åren 1656, 1657 och 1658, utgå efter vanlig grund. Och redan

under det förstnämnda året uttogos icke blott alla för året beviljade karlar, utan desslikes alla, som först under det påföljande hade skyldighet att skänka sin tribut, varvid utlovades att 1657 ingen som helst utskrivning skulle förekomma. Men på det årets landskapsmöten, som likväl icke försiggingo utan rätt skarpa, inlagor mot konungens krigspolitik, medgavs likväl, att utskrivningen för 1658 skulle genast och — således ett år i förväg — sättas i verket, varigenom inom ett års tid tre utskrivningar ägde rum.

Därför uppstod också under Karl Gustav en ännu våldigare brist på arbetskraft än förut, ehuru redan 1642 — och för övrigt hade man långt innan siktat mot samma mål — beslutats, att backstugor, som icke gävo utrymme till åker och äng, skulle avskaffas. Däri bodde, som vi redan påpekat, de så kallade inhysesjhjonen, alltid en nagel i ögat på adeln och stormännen, som däri sågo orsaken till, att lego-

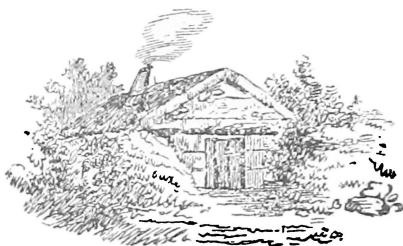

Karl X Gustav (1654–1660)

hjonen, tjänstefolket, voro så dyrlegda och svåra att få. Samma år beslöts även, att de torp- och nybyggen på kronans mark, som ej hade så mycket åker och äng, att de kunde försvara för ett fjärdedels hemmans skatt eller lågo bergsbruken till förfång, skulle rivas. De mäktiga ville helt enkelt icke tillstāja arbetarna att fritt avtala om arbete, var helst de ville, och försöken att införa livegenskapsförhållandet räknas icke i enstaka fall. De voro allmänna, i synnerhet bland krigsbefälet, som under

trettiåriga kriget, lärt känna dess fördelar för herreklassen i Tyskland. Varför skulle man vara sämre här? Konungen motsatte sig bestämt dessa strävanden, och därför riktades icke det allmänna missnöjet direkt mot honom.

De fattiga, liksom bönderna, sågo i honom sin naturliga beskyddare mot försöken att göra alla bönder till adelstorpä och livegna. Tänkesättet bland vederbörande kan man förstå därav — utom vad nyss anfördes i sammanhang med frälsebönderna — att en Gustav Posse förfrågade sig skriftligen hos rådet, "om den, som var född på frälsegodset, hade rätt att taga laga tjänst utom detsamma" — och vi skulle här kunna anföra k. förordningar,

Backstuga

utfärdade till förmån för adeln, som gåvo rätt, att återhämta bönder och torpare, vilka, till följd av olidligt förtryck, flyttat innan laga tid. Adeln sade bönderna på 1650-talets riksdagar, ville införa den livländska seden. De menade livegenskapen. Många av

adelsmännen hade dessutom förläningar i östersjöprovinserna, där detta legohjonsinstitut var lag, och då det befanns bekvämare, ville de även införa det här.

Rådet förklarade emellertid i augusti 1656, att i Sverige ägde frälsegodsens underhavande fri flyttningsrätt, men icke i Livland, och därmed var för tillfället den största faran undanröjd i detta hänseende här. I rådkammararen fick den relativt folkvänlige Per Brahe, understödd oftast av Bengt Skytte och Gyllenhjelm, med kraft och bestämdhet tala mot denna fara, liksom han städse varnade Oxenstierna och dennes anhängare av den extrema högern, att "för Guds skull icke lägga folket tyngre bördor uppå, än det kunde bära".

Men konungen insåg snart, och med honom de tre ofrälse

stånden, att icke allmogen ensam förmådde bära de väldiga skattebördor, som krävdes för att kunna finansiera landet, och därför måste andra utvägar tillgripas. De föregående regenterna hade, såsom vi påvisat, utprässat allmogens tillgångar så långt, att ingenting återstod, och därför vart han tvungen att lyssna till det allt starkare ropet på — reduktion. De adliga privilegierna hotade själva konungamakten. Men likväl hade Karl Gustav i en generell försäkran 1654 förbehållit ridderskapet och adeln alla höga och förnäma ämbeten i riket, civila som militära, varigenom stora fördelar alltjämt tillföll detta stånd. Det oundgängliga reduktionsverket, som redan under Kristinas tid förordats av prästerskapet, kunde likväl icke adeln, trots energisk påtryckning, förmå honom att inställa. Därtill var riket alltför mycket skuldsatt.

Det var vid riksdagen 1655, under Karl Gustavs andra regeringsår, som beslutet i viss utsträckning blev fattat. Sedan en adlig deputation, under ledning av den alltid för sig själv och sina likar ömmande Axel Oxenstierna, försökt avpressa Kristina löften om behållna rättigheter och eftergifter: "att icke kvälas i sin besittning", men misslyckats, sökte man nu i stället inför den nya regenten få reduktionen så mycket modifierad som möjligt. En kommission tillsattes emellertid, med uppgift att undersöka vars och ens förvärv av innehavda gods — och vad som tillhörde kronan. Det var fjärdedelen, som skulle indragas, varför denna reduktion fått benämningen fjärdepartsräfssten. Det säges i instruktionen, att kronans omistliga och inom fredsmilen belägna gods skulle återgå, om icke ägaren ville lösa dem med 9 procent.

De ofrälse stånden, framför allt allmogen, som vid denna riksdag första gången på långa tider gjorde sig gällande, fordrade reduktionens ytterligare utsträckning, och att den skulle gå längre tillbaka, än till den 6 nov. 1632 och icke sträcka sig över 1655, men det lyckades adeln förhindra. Skatteböndernas krav sköts för tillfället åt sidan. Po'ska kriget medförde, att reduktionen icke

bruken. Adeln lämnades i ostörd besittning av sörsta delen av landets jord, tills Karl XI på detta område bröt arisokratiens makt genom reduktionens stränga fullföljande. Nya säteriers upprättande förbjöds visserligen, men dagsverksskyldigheten bibehölls på alla adliga gods, som räddades undan indragning.

Men vi måste efter denna återblick börja från det nya tidevarvets begynnelse. 1660 dog Karl Gustav. Då sonen, den blivande stränge rikshushållaren, Karl XI, endast var fyra år gammal, lades styrelsen enligt den avlidne konungens önskan — men efter många och bittra strider — i händerna på den synnerligen betydelselösa änkedrottningen, Hedvig Eleonora, och fem förmyndare, bland vilka Per Brahe till Visingsö var den obestriddigt främste. Han var under en viss folklig mask likväl en svuren reduktionsfiende, och det under förmyndarstyrelsen åter begynnande förläningsväsendet, hade i honom en ivrig tillskyndare. Han var landets förnämsta greve, och man kan få en föreställning om hans och de övriga förläningsherrarnas makt och myndighet genom beskrivningar över deras besittn. och styrelse. Magnus Gabriel de la Gardie höll hov på Leckö, Oxenstierna på Tidön, Carl Gustav Wrangel på Skokloster o. s. v. Ståttligast och stoltast bland dem alla uppträdde dock Brahe. Hans grevskap Visingsborg inom Jönköpings, Älvsborgs, Östergötlands och Skaraborgs län utgjorde 565 hemman, hans friherreskap Hanebo inom Skaraborgs län 68 hemman, hans finska friherreskap över 600 hemman, oberäknat alla egendomar, dem han ärvt eller köpt, eller dem han fått i gåva av den förra förmyndarstyrelsen, av Kristina eller Karl Gustav, i vilket hänseende han alltid sett sig väl till godo. Han hade inom sina grev- och friherreskap tre städer: Grenna, Kajana och Brahestad. Det går ännu i bygderna kring hans forna Visingsborg en mängd sägner om den prakt och ståt, han utvecklade under sina besök där. I Stockholm levde han, liksom de övriga förläningsherrarna i rådet, i förhållande härtill ganska enkelt.

Han var, som sagt, ingen vän av reduktionen, och därför vart det heller ingen större svårighet för adeln att av förmyndarstyrelsen erhålla provinsiella bekräftelser på sina privilegier, lika immunitet för riddarhusets gods, som kyrko- akademi- och kapitalshemman, frihet att förmedla sina gårdar och frälsa dem de besuttit, innan de adlades, eller efteråt kunde ärva, rättighet till skattelösen, näst bördsmannen, tillstånd att bygga säterier för sina barn, att få officiera vid adelsfanan och kallas till riksdagarna genom handbrev från landshövdingarna och ej som förut genom allmän pålysning o. s. v. Dessutom återupptogs försäljningen av kronohemman, för att skaffa medel i statskassan, och reduktionen genomfördes icke i enlighet med instruktionen av 1655. Förmyndarstyrelsen under Karl XI:s minderårighet följde samma regeringsprinciper som under Kristinas: herreklassens upphöjande, allmogens nedtyngande. Per Brahe gick i Axel Oxenstiernas fotspår.

De högre klasserna krävde och erhöello allijämt förmånsrätten till de förnämre tjänsterna. Deras krav blevo undan för undan allt omåttligare: förmyndarstyrelsen hade varken makt eller vilja att sträva mot. 1664 fordrade de bl. a., att deras rå och rörs torpare skulle frikallas från mantalspengar, men härpå ville man icke vara med.

Den egentliga allmogen var ännu lika rå och okunnig som under föregående århundrade, och kunde därför icke med tillräcklig styrka motverka de hotande frihetsanslagen. I många socknar kunde man, undanagandes präst och klockare, icke uppleta en enda person, som mäktade läsa i en bok. Skrivkonsten var ännu sällsyntare, och även bland de anseddaste allmogemännen, säger Bergman, fanns endast ett fåtal, som förmådde upprita begynnelsebokstäverna till sina namn. Således voro bönderna alldeles urstånd-satta att bilda sig ett självständigt omdöme om statens angelägenheter — och med tjänare, torpare och inhysesklasserna var det om möjligt ännu sämre ställt.

Deras förhållanden hade emellertid under hela 1600-talet varit föremål för övriga klassers uppmärksamhet och klagomal, såsom vi redan sett, och i synnerhet för de förstnämnda, legohjonerna, som de kallades på den tiden, krävdes i besvärsskrivelserna vid riksdagarna reglerande bestämmelser, icke allenast rörande deras förhållande i tjänsten, utan även taxor för deras avlöning. I tätén gick givetvis adeln, men även präster och bönder understödde efter bästa förstånd och vilja. I riksdagsbeslutet av 1649 fastslås bl. a., att "barn- och tukthus upprättas. Husbonde och legfolk emellan ske med arbete och lön, vad rätt är". Avtalet var ännu fritt.

När det varf mera svårt att få tjänare, eftersom dessa hellre satte sig som inhyses eller på torp, sökte även Karl XI:s förmyndare förhindra denna frihet genom att förbjuda sådana nybyggens uppförande på kronans mark. Redan i riksdagsbeslut av 1638 klagas mycket, först och främst förevändningsvis, över den myckna skogsförödelsen genom upprättande av sågkvarnar och svedjeländ, det vill säga odlingslägenheter, och yttras därvid bland annat: "är fördenskull rådligt och gott funnet, att med första lägenhet måste vissa och beskedliga män förordnas i alla landsändar, att berida allmanningsskogarna och förordna vilka torp av dem, som allredan byggda äro, utan landsens skada bestå kunna eller icke. Sedan att de överlägga, varest ännu torp byggas kunna eller icke". Resten skulle utmönstras och nedrivas, såsom vi redan påpekat.

1642 års riksdag hade ungefär samma uppfattning: "vissa beskedliga män skulle berida allmanningsskogarna och utröna vilka torp, nybyggen och sågkvarnar, som utan landsens skada kunna bestå eller ej; dem de nu funno antingen bygda på sådana orter, där icke nödortfögt åker och äng åtminstone till fjärdedels hemmansskatt röja och göra kunna, eller ock så liggande, att de bergsbruken förtaga sin kol och ved eller utdöda skogen och för mycket skada det bygda landet, att det utdömes och nedrives utan dröjsmål" — och 1644 svarar drottning Kerstin på allmogens besvär:

”Vore och klageligen förebrakt, att när några torp, som äro byggda på allmänningsskogar, avhändas kronan genom köp eller eljest, bliver allmogen, som bor på slättbygden, därigenom förtagen den rättighet, som de böra hava uti skogen. Nu ändock H. K. M. väl kan tänka, att en och annan av allmogen härutinnan tilläventyrs sker till kort och förnär. Likväl medan framfarna konungen hava uti god akt och mening till att låta bruka och upptaga ödelagda skogar givit en och annan tillstånd och frihet att därpå bygga och sätta torp, vilka sedan avhäfts kronan”.

Något närmare besked gavs icke för tillfället, men 1652 beslöts, att antingen skulle torpen — det vill säga på kronomarkerna — rivas eller skattläggas. Torparna hade säkerligen en hård kamp att utkämpa mot de maktägande; och denna bestämmelse bekräftades även 1683, sedan Karl XI som enväldig härskare själv begynt förestå rikshushållet. Här spårar man faktiskt skräcken för inhyses sittandet och de fattigares självhushållning, som medförde, att adeln och de övriga stånden icke till tillräckligt antal och önskvärt pris erhöilo tjänare och kungen knektar.

Det torde vara otvivelaktigt, att man även med dessa åtgärder ville förekomma svedjandet, som visat sig mindre fördelaktigt för jordkulturen. Sedan detsamma övergått ett område ett par tre gånger eller oftare under århundradet, blev marken till sist så förbränd och mulljorden så skadad, att varken säd eller skog växte där. De ännu här och där i landet förekommande kalhedarna, där endast ljung och enbuskar kunna växa och trivas, ha uppkommit på detta sätt. Sådana hedar förekomma i stor utsträckning, såväl i Norrland som Västergötland och Skåne — och skulden till deras uppkomst kastades, kanhända ofta med orätt, på inhysingar, nybyggare och torpare.

1684 befallde därför konungen landshövdingen i Viborgs län, att ”fösa efter friska inhysesshjon” och tillåta dem att antingen återupptaga ödeshemman eller ock begiva sig i tjänst hos kronans skattdragande undersåtar. Vid verkställandet av denna befallning

begicks mycket övervåld, och domkapitlet i Viborg klagade, att man nedbrutit köjorna samt tagit inbyggarnas kittlar och grytor, ja, även deras kor ifrån dem. "Folket ropar ve över sina plågåre, sina fogdar, länsmän och sexmän, och de bedja att E. M. ville, såsom en kristlig konung, tåla dem här på jorden, tills de efter naturens ordning varda hädankallade".

Sålunda ha förföljelserna mot kronotorpare och andra be-

Hedvig Eleonora

byggare på sta'tens mark gamla anor. Men man kan verkligen ifrågasätta, om det är stort bättre nu. Den kända historien om Tarasjömännens lidanden är ännu i färskt minne. Fallet är dock ingalunda enastående. Blott för 10 å 15 år sedan ansågs det vara ett fullkomligt brott — straffbart med fängelse — att bosätta sig på en kronopark och försöka uppodla en bit jord.

Men sämst av alla allmogestånd i fråga om frihet torde dock legohjonerna, tjä-

narna, ha haft det. Man spårar den ofördragsamhet, som samhällets övriga klasser hyste mot dem i de allmänna besvåren vid riksdagarna. Det krävdes allt enträgnare särskilda bestämmelser för deras hållande, såsom ovan påpekades. De gällande voro urmodiga och otillräckliga, och för övrigt endast bestående av några lösa fragmentariskt hållna förordningar i allmänna lagen. Rådet sköt upp undan för undan av olika anledningar med framläggandet av någon legohjonsordning. Men på adelns allmänna besvär vid 1660 års riksdag svaras:

•Den oordning med legofolk, som tilltigit, i det dränear och pigor finnas öfver måttan dyrligda. ör den orsaks skull, att både en stor del slå sig på lättja, stölla och okyskh t, såsom ock nedsätta sig i torp, inhyses i stugor och på slögarna, eller eljest det missbruk anbelangen'e, a t präster, borgare, fogdar och bönder göra adelns legofolk igenom lockande och tubbande ifrån fräls mannen avspännige, ill K. M. framdeles nå tigt på görliga medel vara omvaktadt sådant igenom en stadga och ordning om legofolk att hindra och fö ekomma*.

Efter riksdagen 1664 utfärdades emellertid samma år den första mera sammanhängande tjänstehjonsstadgan i Sverige, varför här densamma återgives till sina huvudsakligaste drag. Den är undertecknad av änkedrott. Hedvig Eleonora, och förmyndarstyrelsens samtl. medlemmar — riksdrotsen greve Per Brahe till Visingborg, riksmarsken greve Carl Gustav Wrangel, riksamiralen greve Gustav Otto Stenbock, rikskansleren greve Magnus Gabriel de la Gardie och riksskattmästaren greve Gustav Bonde — och inledes med följande motivering:

Per Brahe (d. y.)

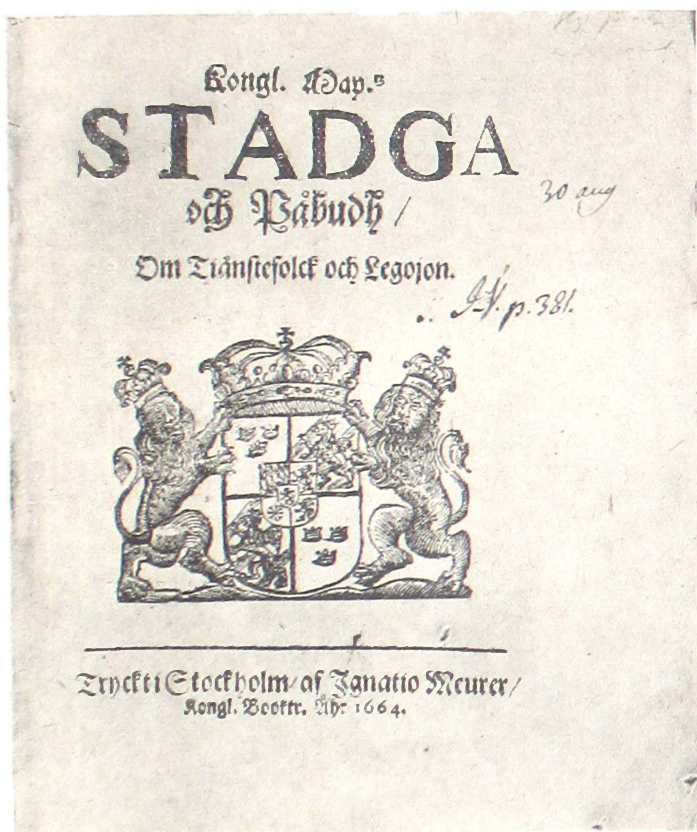
•Vi Karl etc. göra vederligt, att vi icke utan misshag förnummit stor oreda i landet och i städerna dagligdags mer och mer irrita med tjänst- och legohjon. i det de bliva så oskäligen dyra och motvilliga, att man stort besvär mås'e förfara, såväl i deras betingande och lön som i deras tjänst och skyldighets efterkommande, varemot ock ofta händer, att husbönder och matmodrar deras folk otillbörligen handtera, vilken ordning å bägge sidor synes förorsakas därav, att Sverges lag mångenstädes kommer i förgätenhet och ingen

viss ordning nyligen gjord är, huru sådana tjänstehjon sig i tjänster städja och begiva skola, samt vad hörsamhet och lydnad de sina husbönder och mat-mödrar skyldiga äro, och vad lön och rättighet de däremot hava böra. Varför hava vi detta allt efter samtliga riksens ständers underdåniga ansökan på sist hållna riksdag med vårt älskliga riksråd överlagt och därpå låtit göra och författa en sådan ordning och stadga, som följer“.

Efter denna inledning, som lägges i munnen på den åttaårige Karl, fortsattes paragrafvis, varvid allra först upptages till behandling försvarlöshetsfrågan och tvångstjänsten, vilka båda äro av mycket gammalt datum.

“Vele vi, att inga landstrykare eller lättingar skola i städerna eller å landet lidas, utan att var och en karl eller dräng, som icke är självsuten borgare eller ock av den förmögenhet, flit och förfarenhet i dess hantering, att han innan långt dröjsmål kan varda en duglig borgare, som ock, där han å landet vistas, är bonde eller hävdar något hemman, eller haver sin vissa husbonde och lagstadda tjänst, skall, oskriven, vara fallen i städerna till båtsmans och på landet till knékttjänsten. Och på det en noga uppsyn och inquisition härmed må behörigen hållen varda, ty skola våra guvernörer, landshövdingar och befallningsmän å landet, så ofta ting hålles om året, granneligen rannsaka, var uti sig ombetrodda provinser, härad och socken, vad lego eller tjänstelösa karlar där finnas och dem under vårt landshövdingeämbete ställa låta. Sammaledes skola våra överståthållare, guvernörer och landshövdingar med borgmästare och råd i städerna två gånger om året, nämligen fjorton dagar efter michaelis och fjorton dagar efter Philippi Jacobi tid med flit därom efterfråga och rannsaka, och om då någon finnes, karl eller dräng, som icke är av förenämnda villkor, så bör densamma amiralitetet levereras, dock icke räknas under borgerskapets ordinarie eller extraordinarie båtsmanställ. Detsamma skall ock ske med pigor och andra kvinnor, såvida att de, som icke tjänst hava eller kunna bevisa sig äga medel att ärligen nära sig, utan andras förfång eller misstankar att umgås med otillbörlig bärning, skola pläta efter det 21 Kap. B. b. S. L. § 4 och L. L. Kap. 15: 5“.

Den andra paragrafen kompletterar den föregående med följande bestämmelser:

"Efter nu alla de, so n tro på landsbyggen och icke mäktas hemman föreslå eller äro av det villkor, som föreskrivet är, skola vara pliktiga att tjänst taga, så skall intet inhysesfolk där lidet bliva, utan det bor å halva gården med bonden och skattar där öf. I lika måtto skola ock i städerna icke heller inhysesfolk tålas, utan de bevisa för magistraten, som näst till, förne är stadgat, sig värde vara att vistas i staden och vara utan tjänst. Men är någon så fattig, att han eller hon det intet mäktar, tjäna, eller är han eller hon vanför och eländig, då försörjes efter rigg-reordningen".

I de nästföljande paragraferna göras följande detaljbestämmelser, på vilka här icke närmare kan ingås: I den 3:te att legotämman (tjänstetiden) skall räcka från michaelis till michaelis — michaelsmässan inföll den 29 sept. — med undantag av friveckan, som har fornlådrig hävd: "sju nätter mellan stämmodagen måga legohjon fria vara, men ej längre", heter det här, "sedan skola de i tjänst gånga". I den 4:de talas om skyldigheten att tråda i tjänsten. I den 5:te, att de skola vara gudfruktiga och flitiga, och att de i motsatt fall äro unde kastade skälig åga. Ifall detta ej hjälptes skulle de hållas till tjänligt arbete. En del bötesbestämmelser fixeras, om någon lockar hjon ur tjänsten o. s. v.

"Lego- och tjänstehons lön skall bestå i kläder och penningar eller penning värden", upplyser paragraf 7, "och skola de så lönas, som de kunde göra tjänsten till och som husbonden med dem bäst åsätta. Sedan alltenstund legolönen är åtskillig och på somliga orter i riket gves mer än på somliga, varför om det sker på landet, så hålles det häradssting, att göra derpå någon förordning, sålunda, att både husbonden må hava skäl för lönerna och legohjon njuta sin tjänst till godo, dock skall intet legohjon hava makt att fortra någon åker, äng eller svedjeländ. item, att hålla öl- och brannvinsförsämling bred idderis lön (som en part på landsbyggen därtill i ke utan bondens stora skada, så ock annan olägenhet gjort h. ver). Bliver någon bonde därmed beslagen, att han sådant till sitt eller andras legohjon utlo ar, haver förörat 40 markor, och den som villkoret anog, misste årsväxten till Oass och kronan, om jorden är krono eller skatte. Men är jorden frälse, då faller den frälsemannen hem,

hörer och jorden häradet eller socknen till, falle då till dem och göra vederbörande därför noga räkenskap. Sker det i staden, att om lön ej åsämjas, då rätte sådant borgmästare och råd, att bägge varda behöllna".

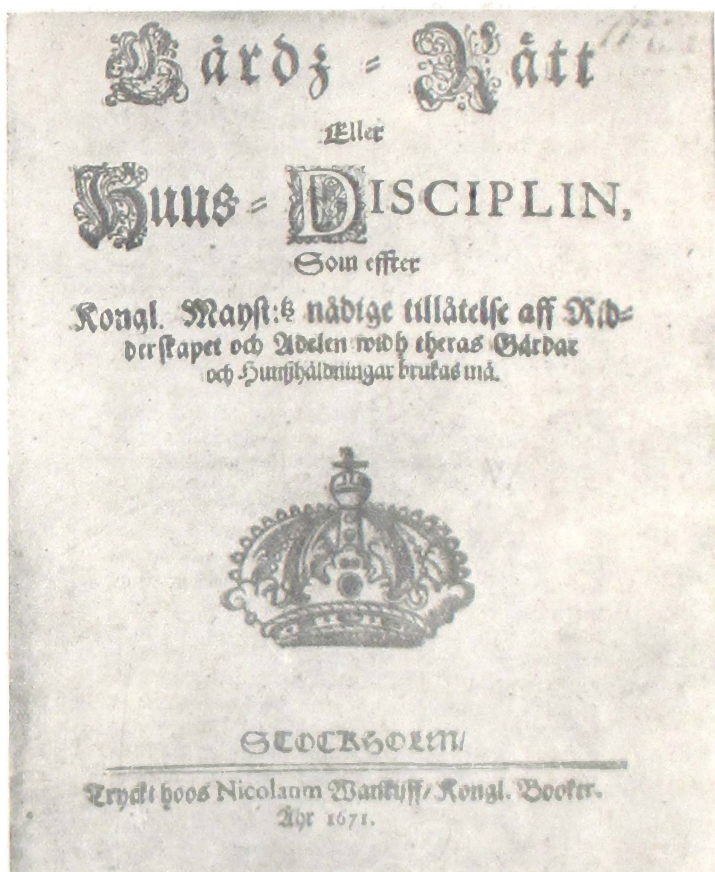
Aktsvecket slutar med följande förmaning:

"Vi bjuda och befalla fördenskuil alla dem, som detta angår och för vår skull vela och skola göra låta, att de rätta sig härefrer och icke bryta hä'emot, utan så laga, att det må behörligen vara te'levat och iakttaget. Till yttermera visso hava vi detta med vårt kungliga sekret, så ock vår högtärade älskliga fru moders, samt de andra och vårt rikets respektive förmyndares och regerings underskrift bekräfta latit" (30 aug. 1664).

Nu hade alltså adeln fått den efterträdde legoordningen, och de övriga stånden sågo den ej heller med oblida ögon, ehuru samliga snart varsnade, att den icke motsvarade deras förväntningar, och därför så gott som omedelbart kommo med påpekanden om dess brister. Särskilt var adeln missnöjd, men då det icke lämpligen kunde gå för sig att genast kräva skärpningar på området, funno vederbörande på, att, medan tid var och den medgörliga förmyndarstyrelsen rådde, begära lättnader på andra.

Sedan 1640 hade adeln både till egna personer och tjänstefolk varit befriade från mantalspengar. Nu begärdes i anslutning här till, att deras rå och rörs torpare även skulle befrias från samma utlaga, därför att de ej voro att räkna annat än som tjänare under huvudgården, ehuru de avlönades med en stuga och ett jordland — men härpå tingo de, ovanligt nog, mothugg. "Så är därpå denna K. Mts nådiga förklaring", heter det, "att vilken torpare sin egen ång och åker haver och icke dagligen vid herregården till disk och dunk går, den icke bör eller kan njuta lika frihet för mantalspengarna med adelns gårdstjänare, viljandes K. M:t uti det övriga referera på 1653 års riksdagsbesluts innehåll". De sökte tydligen insmussla även torparna under legostadgan, men misslyckades.

De klagade ständigt, att deras tjänare voro exempellöst otrogna, därför att Gustav II Adolfs stadga av 1626 i fråga om deras be-

straffning för dyl. förseelser icke var tillräckligt effektiv. Nu fordrade de att få dem underkastade samma bestämmelser som kronans folk i liknande fall. Härpå skördades likväl avslag. Däremot lovade förmyndarstyrelsen vid 1668 års riksdag, att utfärda gårdsrätt, så att de kunde döma undan allmänhetens ögon och straffa sitt folk själva.

Löftet uppfylldes också 1671, då ett nytt institut i anslutning härtill utfärdades. Det upptar åtskilliga drakoniska paragrafer, fullt karaktäristiska för tidsandan. I början bestämmes bl. a. om förmyndarskaps utövande. Då Ridderskapet och Adeln själva icke kunde övervaka alla sina vidlyftiga egendomar och deras arbetsfolk, gavs rättighet att utse någon betjänt till ställföreträdare. "Och måste denne för allting förmana och hålla de androm, som på Herrens vägnar honom lydno bevisa skola, att flitigt gå i kyrkan och där bruka sina salighetsmedel på de sön-, bön- och högtidsdagar, som därtill förordnade äro". Om någon "dobblade" medan gudstjänsten pågick, bjöds på fängelse i två dagar, varunder vatten och bröd bestods som kost — "eller annan husaga". För svordom eller Guds namns missbruk, fingo tjänarna "plikta med hugg av ris", som termen lyder, eller sattes i fängelse. Om någon i ord och åthävor motsatte sig husbondens befallningar, bestraffades han med hugg eller fängelse, om icke saken gällde liv och heder, då den måste dragas inför rätta. Passades icke måltidstimmens början, fick tjänaren vara utan mat.

I punkt 15 av förmyndarregeringens gårdsrätt markeras strängt att ingen odygd "är hos en tjänare så stygg och förkastlig som tjuveri och otro" — och därför skulle densamma allvarligen näpas av husbonden, om den icke gick över 15 dal. silvermynts värde, då den måste dragas inför rätta. Drog någon värja eller kniv eller spände skjutvapen med vrede "mot sin herre eller i hans husfrus och barns närvaro och åsyn och gör någon skada därmed" skulle han straffas inför domstol efter lagen, "men för sidovördnad i så måtto efter gårdsrätten, att om han var av manfolk,

bliva slagen för stallet och sin tjänst förvist". Ifall han tjänade för lön skulle han gå densamma förlustig för ett års tid, utspisas en hel månad med vatten och bröd, naturligtvis i kistan, och därefter vara förlustig tjänsten.

I 26:e punkten ges följande vägledande upplysningar för bedömandet av 1671 års gårdsrätt, den sista i praktiken: "Den näpst, aga och disciplin, som Ridderskapet och Adeln på sina hus och gårdar uti owantalda mål själva bruka måga emot sitt tjänstefolk, äro: fängelse vid vatten och bröd, dock icke över en månad; penningeböter av dem, som för lön tjäna, hugg av ris eller för stallet, eller ock annan slik aga, vilken alltid efter personers villkor och brottets beskaffenhet lämpas måste". Slutligen bestämmes ävenledes, att artiklarna "skulle fyra gånger om året offentligt uppläsas för tjänstefolket: jul, påsk, midsommar och richelsmäss. De äro undertecknade av änkedrottning Hedvig Eleonora, jämte riksråden Per Brahe till Visingsborg, Gustav Kurck, Gustav Otto Stenbock, Magnus Gabriel de la Gardie och Clas Rålamb.

Ett livgarde, bestående av idel adelsmän, "som borde bliva en plantskola för officerarna för regementena", utlovades desslikes. Härjämte frikallades frälsets bönder från riksdagspengar. Däremot medgavs icke gästgiverifrihet på egna ägor. Genom förordningarna av 1647 och 1664 vart jakt, djurfång och fågelskytte ett uteslutande adligt privilegium, för vars bibehållande kämpades oerhört vid senare riksdagar. Det var vid livsstraff förbjudet att meja säden, hur mogen den än kunde vara, innan rapphönan hade sin kull flygfärdig och adeln fått utöva sin rätt. Men behagade godsägarens hjortar kliva in i bondens säd och han kastade sten för att driva bort dem, betraktades detta som ett så svårt nidingsdåd, att det kunde kosta honom livet. Fågel: tjäder, orre, järpe o. a. fick icke allmogen skjuta eller döda vid vite av 40 mark.

Reduktionen förhalades och kringskars ytterligare. Vid 1672 års riksdag gjordes av de ofrälse stånden nya föreställningar om dess

verkställande enligt instruktionen, men förgäves. Den unge konungen, som avgav sin försäkran vid detta riksmöte, beviljade adeln fortfarande rätt till alla rikets höga ämbeten. Nya och ytterligare utsträckta privilegier begärdes, men regenten förhalade tiden och ville icke omedelbart fatta beslut. Han fann bland annat betänkligt, att förvägra ofrälseman, som lägrat adelsjungfru, att taga henne till äkta o. s. v.

Vid samma riksdag klagade även allmogen och begärde förändringar. Det var det gamla vanliga nödropet, att de fattigaste foro fram alltför vårdslöst. Håradsfogdar och länsmän tillåto uppbyggandet av torp och backstugor på allmänningarna, jämte skogshyggen och svedjande, så att de, till slättens förfång, blevo alldeles förödda. Det tillstoddes icke längre. Det bestämdes i svaret på besvären, att samma lägenheter "icke fingo försvara mera ägor och skog, än vad med hank och stör därtill är intaget, ej heller utvidga ägorna mera än de voro, då kronan sålde torpet ifrån sig". Samtidigt stadgades även, att såväl adelns som andra skattlagda torpare och backstugusittare voro skyldiga att hjälpa allmogen i arbetet vid kyrkors och prästgårdars byggande, broars och vägars rödjande, samt skalls bevistande. Dessa skyldigheter hade förut ensamt tillkommit bönderna.

Det av förmyndarstyrelsen 1671 utfärdade gårdsrättsinstitutet, vägrade konungen, efter framställning av samtliga ofrälse stånden, att stadfästa, och det var en motgång, som adeln hade svårt att smälta. Han upphävde påföljande år detta medeltida rättsförfarande helt och hållet — och därmed var det för alltid ur tiden. Han lovade ej heller, att förbehållslöst antaga andra officerare än dem, vars egenskaper han kände. Men samtidigt fråntog han bönderna rätten att hålla s. k. försvarskarlar och ämbetsmän skrivna hos sig.

1678 begärde adeln, för att efter denna lilla avvikning åter ingripa i ämnet, nya bekräftelser på sina rättigheter, men erhöll samma svar som förut. Han var ganska sparsam med förmåners

beviljande — och i anslutning härtill medgav han ej heller skatte- och frälsebönderna befrielse från fastställda ök- och drängdagsverken eller att få lösa dem med en föreslagen taxa. Varken frälsets betjänte eller hemmansbrukare, som brukade säterier och torpare, inom som utom rå och rör, skulle vara frikallade för utskrivning.

Det rädde missnöje inom alla läger med konungens åtgärder och besvärsskrifter haglade över honom, men han tog dem ganska •trankilt. När bönderna icke tycktes kunna erhålla några förmåner

Karl XI (1660–1697)

på herrarnas bekostnad, ville de betinga sådana över de klasser, som stodo under dem. Förut hade de genom att bortriva torp- och backstugor sökt vinna bättre och billigare tillgång till tjänstefolk. De hade icke lyckats. Nu ville de därför ha en nedprutning av lönerna och krävde en bestämd taxa för deras reglerande. "Beklaga sig ock", skrev konungen med anledning av deras besvär, "att ordningen om legfolk icke bliver efterlevd, anhal-

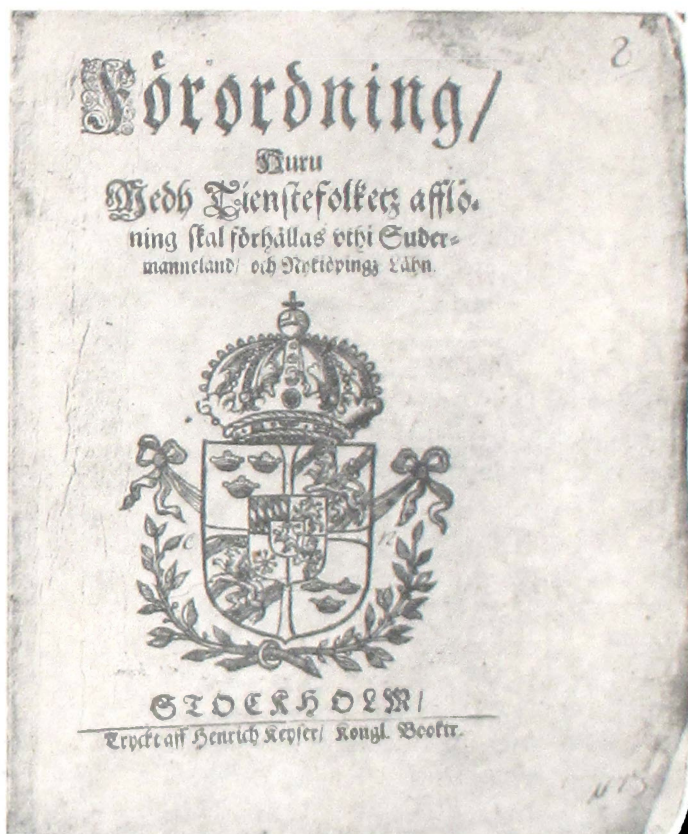
landes, att en viss lön må stadgas för legfolk". Härpå svarades: "Ehuru väl ingen likhet uppå lönen för legfolket för hela riket kan stadgas, så är dock i stadgarna därom så mycket onörort, att allmogen kan vid häradstingen uppå orten få däröver en tilldräglig förordning, som efter landsortens beskaffenhet kan lämpas, därvid guvernörerna och landshövdingarna skola allmogen handhava". Det framgår härav, att man redan vid denna tidpunkt hade för

avsikt att upprätta taxor för tjänstefolks avlönande. härads- eller länsvis — och åtminstone för fem län: Södermanland, Västmanland, Nerke, Värmland och Dalarna, blevo dylika taxor verkligen stadfästa av konungen, de förra 1684 och 1685, den senare 1687.

I den taxa, som av landshövdingen Gabriel Falkenberg utfärdades för Södermanlands och Nyköpings län, och, som sagt, underskrevs av konungen, bestämdes, att en fullvuxen dräng, van vid slöjder och det arbete, som behöves i ett hushåll, skulle i årlig lön bekomma (förutom städseln som icke fick överstiga 6 mark) 30 dal. kopparmynt och 4 par skor. En annan fullvuxen dräng, som likväl icke var fullgod, det vill säga slöjd-kunnig o. s. v. skulle betalas 24 dal. kopparmynt och 4 par skor. En mogen piga, som kunde göra brygd, bak och vävning till matmoderns belåtenhet, skulle betalas med 18 dal. kopparmynt och 4 par skor. En sämre piga 12 dal. kopparmynt och skor. "Men med gossar och flickor förhålles efter vanligheten endast mat och kläder".

Nu var sedan 1664 lego- och tjänstehjonsbestämmelserna fastställda genom en stadga för hela riket, men likväl ansågo sig södermanlänningarna böra komplettera densamma med följande:

"Och på det drängarna intet må taga sig tillfälle att inlägga sig många tillhoppa på ett hemman i mening att få vara sina egna året igenom och således intet antaga någon tjänst, ty skall detta vara sådana till vite och varning förelagt, att vilken dräng, som understår sig att i så måtto undanhålla på något hemman där mera manskap finnas, än till hemmansbruket är nödigt, densamma eller hur många de äro, haver K. M:t själv förklarar för lösdrivare, vilka strax skola antastas och insättas på knekt- eller båtsmansrote, som ingen karl haver. Och den bonde, som tillåter en sådan lösdrivare husrum i sin gård, skall böta 40 mark. Och på det ovannämnda stadgade dräng- och piglöner må oförändrade bliva bestående och intet i någon måtto stegras, ty följer ock därjämte detta vitet, att den dräng, som efter sin duglighet och ålder intet är belåten med merbemälda löning, utan husbonden nödgas tillsäga honom mera, om han skall vela tjäna, där nu husbonde vill sådant angiva, då skall fuller dräng tjäna sitt år, men mista hela lönen och dessutom plikta ett års lön i böter,

Tusén i Södermannland för tjenstefolkets afflö. (2. 1684. 1712-12)

varav husbonden som det angav, skall icke allenast njuta sin anpart och beslagaredel, utan ock behålla den förbrutna drängens lön. Kan ock drängen beslå sin husbonde med något, som strävar emot denna förordning och vill angiva honom därför, då skall drängen njuta den tillsagda lönen fullt ut och ändå sin treding av bondens böter, som alltid böra vara så stora, som samma utfästa lön varit. — — Vad vite, som således är fattat över drängarnas lön, det skall i allo måtto iakttagas och vara samma råd och lag för pigorna uti deras avlöning. För det sista skall ock vara allom såsom åbo något hemman större eller mindre, hurudant det ock vara må strängeligen förbjudet att intaga, utom sina lagstadda tjänare, något friskt ungt kvinnfolk, som således söker att draga sig undan tjänstehjonsordningen, sitter för sig själv och gör vad henne behagar, den bonde, som beslås härmed, plikte 20 mark och kvinnfolket 20 mark s. m. Samma lag skall vara med dem, som friska och unga äro och sätta sig i backstugor neder med mindre de kunna med giltiga skäl bevisa sig endast och allenast vara på det stället att uppvakta och sköta sina utlevade föräldrar och för den skull intet kunna gå i tjänst, så länge de slik uppvaktning behöva. I vidrigt fall hon icke dessa laga orsaker kan förebära och dessutom finnes undandold av mantalslängd, då skall densamma föras hit till slottet att arbeta på vatten och bröd, så framt hon icke kan med vittnen bestå att hava erbjudit sig till tjänst på en och annan ort, men har dock intet kunnat bliva emottagen“.

Den för Västmanland upprättade taxan upptager ungefärligen enahanda löneförmåner och föreskrifter; och det var dessa fotsår, man följde, då under ett följande tidevarv taxor uppgjordes för hela riket. Dit komma vi utförligt i nästa del.

Nu måste vi emellertid först med några ord beröra de omfattande omvälvningar, som måste företagas efter fredsslutet 1679, då statsbristen var så fruktansvärd, att man faktiskt stod inför bankrutten. Det vart därför 1680 nödvändigt att fullfölja och utvidga reduktionen. 1655 års fjärdepartsräfst var otillräcklig; och i anslutning härtill krävde de ofrälse stånden, framför allt bönderna, att alla abolinierade kronogods skulle indragas. Kravet, stött av konungen, framfördes med sådan styrka, att adeln, ehuru icke utan starka protester, måste böja sig. Samtidigt framställdes även

av konungen den frågan till ständerna, om han vore tvungen att böja sig för den regeringsform, som tillkommit under hans minderårighet. Huruvida han behövde tillita rådet? Ständerna medgävo honom frihet härifrån — och därmed inträdde enväldet.

Han indrog först och främst alla förläningar, som utlämnats under föregående regenter, framför allt Gustav II Adolf och Kristina, och ådrog sig därigenom mycket hat från högadelns sida.

Magnus Gabriel de la Gardie

Men även alla andra kronoegendomar, större som mindre, beslagrades efter hand. Man kan förstå omfattningen av dessa indragningar genom följande upplysningar:

Det första, som indrogs var friherreskapet Ekholmen i Upland, tillhörigt de la Gardieska släkten. Därpå följde Brahearnas grevskap Visingsborg, så de la Gardiernas Leckö, och därpå efter hand de övriga, så att redan under hösten 1681

nästan alla dessa stora förläningar återfallit till kronan.

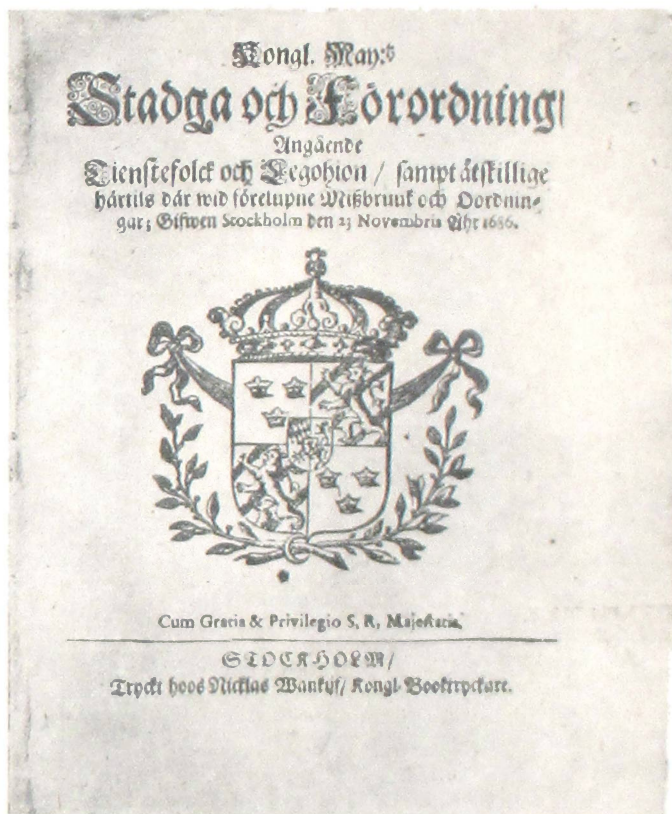
Johan Skyttes friherreskap, det drygaste bland alla sadana, gav årligen 17,840 dal. silvermynt. De la Gardieska släktens greve och friherreskap omfattade 939 hemman med en ränta av 28,425 dal. Brahes greve och friherreskap omkring 753 eller med gissad inberäkning av Kajana friherrskap för att använda Fryxells terminologi — vid pass 1,053 hemman med en ränta av 27,843 dal. s.mt. Dessa hade tjugusjundedel av all jord som då fanns i Sverige. Härtill kom för dessa herrar andra förläningar i de eröv-

rade landen både på denna och andra sidan Östersjön. Sålunda hade de la Gardie ett andra friherrskap i Pernau — vartill kom deras egna ärvda och köpta gods.

De indrogos alla — det vill säga förläningar och ostridda kronogods — med 1681 års ränta, varigenom kronans inkomster omedelbart ökade med över 200.000 daler s.mt. Tillika upphävdes nu de förvaltnings- och lagskipningsrättigheter, grevarna och friherrarna utövat inom sina områden. "Så försvann", säger Starbäck-Bäckström, "den från Tyskland lånade institution, vilken Erik XIV infört bland Sverges adel, av vars flertal den aldrig varit rätt tåld". Försättning följde emellertid under riksdagarna 1682, 1686, 1689 och 1693, så att adeln efter dess slut var tämligen noggrannt utpumpad på både egendom och makt. "Reduktionen framgick som ett oblidkeligt öde över vän och fiende, över den nya ordningens förkämpar liksom över det gamla rådets anhängare", säger professor Carl Gustav Malmström, "över de små förläningarna som över de stora, över ofrälset som över adeln och grundsatserna i den nya konungabalk, som var i görningen, kunde ej annat än väcka oro hos dem, som under Sverges gamla statsrätt vant sig vid utövningen av politisk frihet".

Sedan Carl XI begåvats med envælde, styrde han fullständigt efter eget huvud, och det var icke allenast adeln, som blev föremål för hans lagstiftningsomsorger, utan även bönderna och tjänarna. De förra upplyfte han visserligen till en viss maktställning i samhället, men de fingo likafullt icke sällan veta om hans egenmäktighet, och för de senares välfärd visade han föga bättre förstånd, än föregående regenter.

Ständerna betydde ingenting och allmogen allraminst, säger Eberhardt. Dem betraktade han, enligt Malmström, "blott såsom enväldets stöd och räknade därvid på deras ännu livligare fruktan för ett högadligt fåvälde". Bönderna måste vid flera tillfällen hålla tillgodo med snäsande tillrättavisningar för deras

onödiga riksdagsskrivande, och de förmanades att hädanefter taga sig bättre tillvara och ej blanda sig i det deras stånd icke vidkomme. Han förbjöd bland annat skattejordens innehavare, att till någon som icke hade bödrsrättighet försälja sina hemman, innan desamma först hembjudits kronan. Här framlyser den åsikten, som framförts av jordreformatorer intill mycket sena tider, att skattejorden egentligen icke äges av innehavarna, utan av kronan. Skatter och gårdar pålades godtyckligt och ständernas självbeskattningsrätt var i verkligheten upphävd.

Slutligen, utfärdade han 1686 den nya lego- och tjänstehjonsstadga, som i allm. besvär kräfts av ständerna under flera föregående riksdagar. Den stöder sig i huvudsak på stadgan av 1664, men har även åtskilliga nyheter att bjuda på.

I inledningen heter det:

•Vi Karl etc. göre veterligt, att såsom åtskilliga av våra trogna undersåtar och ständer uppå denna numera väl överståndna riksdag hava gjort ansökning det en viss förordning måtte bliva författad, icke allenast hur mycket manskap skall bestås och skäligen kunna försvaras uppå en hel, halv, fjärdedels och mindre gård, utan ock hur stor lön tjänstefolket årligen skall tilläggas, blivandes de till slikt ansökande föranlåtna av det en och annan av allmogen efter det vissa knekthållets inrättande söka icke allenast till att försvara och hava uppå deras gårdar mera manskap än de skäligen och nödvändigt till gårdarnas bruk och besättning kunna behöva, utan ock giva emot våra föredetta publicerade förordningar deras folk sådana fördelaktiga villkor, att de med ingen lön mera stå till att uppväga; alltså och emedan vi finna en slik begäran lända ej allenast till landsens nytta och kultur, utan ock till knekt- och båtsmanshållets beständighet, viljandes bliva för knekt- och båtsmansroten omöjligt att få för sig knekt, enär den förre avgår så framt en och annan av allmogen skulle stå fritt att antaga och försvara så mycket manskap, som honom lyster; ty hava vi till ovan andragna oskicks häm- och förekommande skattat nödigt den utgångna stadgan om tjänstefolk och legohjon år 1664 såsom väl grundad och med moget betänkande inrätta och upprepa och förnya jämväl uti de mål densamma någon tillökning synes betarva, förbättra och förmera på sätt och vis som efterföljer”.

Det är om det 1682 påbörjade indelningsverket — knekthållets indelning efter gårdtal, som kvarlevt ända fram till våra dagar — denna stadga i främsta rummet ävser att värna, så att tillgång på nödigt manskap för roteringen icke skulle saknas. Men bakom ligger nog också omsorgen för adelns behov av tjänare. De klagade ständigt, särskilt nyssnämnda år, att dess behov i detta hänseende på långt när icke bleve tillfredsställt, sedan bönderna i sina hus och på sina ägor begynt försvara mycket folk — naturligtvis för att under skörd och trösk ha nödig tillgång på arbetskraft.

Den första paragrafen, som rör lösdrivarna, överensstämmer i huvudsak med densamma i 1664 års stadga — förutom följande skärpning i fråga om uraktlåtenhet att taga städsel: "eller ock lika som lösdrivare till våra slott och fästningar, samt ladugårdar föras, och där tillhållas att göra ett fjärdedels års arbete, havandes den, som slika lättingar och självgoda hos sig intager och hyser, att plikta med 40 mark silvermynt".

I den andra paragrafen finna vi redan de i motiveringen som nödvändiga framhållna bestämmelserna om tjänarnas antal. Efter ett upprepande av samma stadgande i denna paragraf 1664, fortsättes:

"Men som vi befunnit en stor oreda å landet sig därav hava förorsakat, att intet visst varit förordnat, hur mycket manskap på en hel, halv, fjärdedels och mindre gård skäligen bör bestås; alltså hava vi däröver stadga velat, som efterföljer:

Ett helt hemman eller mantal, som bebos allenast av en bonde, efterlåtes att allra högst hålla jämte sig två drängar och en halvvuxen dräng, blivandes för en halvvuxen ansedd den, som haver nått sina femton år intill dess han hint till tjugu år. Bebos hemmanet av tvenne bönder, njuter var därå en dräng; äro därå boendes trenne bönder, bestås var en halvvuxen dräng och aktas samma jämkning, ifall något helt hemman ännu av flera bönder skulle finnas bebos. Men när de orter, som K. M:t för detta haver gjort någon viss ordning, så bliver det därvid. Två tredjedels och tre fjärdedels hemman komma

i lika anseende med hela, och njuta därå, ifall så skulle betarvas, lika mycket manskap till ett halvt hemman, varpå allenast en bonde är sittande, bestås jämte åbon en dräng, men bebos detsamma av tvenne, bestås var en halv-vuxen dräng. Ett fjärdedels och ett mindre hemman, bestås en dräng; dock som detta ovanförmålt är det högsta talet av manskapet, som härefter skall efterlåtas uppå hemmanen att havas, så måste väl tillses i orten av vederbörande om ett eller annat hemman med ringare kan utkomma, och på den händelsen ingen tillstådes mera manskap att hava, än han hela året öfver till gårdens bruk nödvändigt behöver och hel årslön giver, blivandes icke allenast det övriga självskrivet, utan jämväl åbon som sådana hyser till 40 marks s. m:ts straff förfallen och förstås detta om de provinser, vilka det vissa knekthållet sig antagit, jämväl där båtsmanshåll är, men intet där utskrivningar ännu ske, varest alldeles förbliva skall efter vanligheten och våra förra förordningar.

Det är särskilt två bestämmelser, man fäster sig för i denna paragraf. Den ena, att hemmansägaren, även om han besatt ett helt hemman, ännu räknades som arbetande med på gården, och den andra, att dess gällande kraft icke sträckte sig längre än till de provinser, som antagit det vissa knekthållet. Den skulle sålunda bredvid sitt egentliga ändamål även främja ett annat — verka pådrivande. Slutligen tillägges i klämman: att "stadgan åtminstone en gång om året och det valborgsmässotid må bliva så av predikstolarna som på tingsplatserna till allas efterrättelse uppläst, och hava prästerskapet näst föregående söndag att pålysa, det åhörarna, särdeles tjänstehjonen, den näst därpå följande söndagen till den andan sig till predikan flitigt inställa".

1685 fastställde K. M:t även nya länstaxor ang. tjänstefolkets avlöning även i Nerke och Värmland. De äro icke i likhet med de båda förutnämnda tryckta, utan återfinnas endast i Riksregi-straturet. Ett par år efteråt, 1687, tillkom den femte på området, för Kopparbergs hövdingadöme, tryckt hos Stiernman, och till följd av sin utförlighet av synnerligen stort intresse. I denna stadga, som är undertecknad av landshövdingen Gustav Marck Douvall, bestämmes:

I Falu stad och Kopparbergslagen

skall en dräng, som kan rosta och brukas i hyttan bekomma en lön av 100 dal. k.-m., och en barkad oxhud, men inte mera, och i städjepengar tre karoliner. En annan stadig dräng, som kan väl slöjda och göra redskap samt bruka åker, bekommer i ett för allt 80 dal. Städjepeningar två karoliner. En halv-växt dräng, som man eljest plägar kalla en kult, får slitkläder och pengar 20 dal. och till städjepening en karolin. En piga, som kan koka, brygga, baka och tvätta, njuter i ett för allt 40 dal. k.-m., varmed hon skall hålla sig själv slitkläder. Städjepengar dal. 3. En piga, som stillar boskapen eller dess vederlike, bör hava i ett för allt till lön om året 30 dal., städjepengar 3 dal. En barnflicka skall låta sig nöja med mat och slitkläder utan städjepengar.

Svärdsjö socken

blir vid den förordning, som på häradsstinget dårsammanstades anno 1665. den 8 nov., om tjänstefolks avlöning gjord är, så att en dräng, som kan göra redskap, bekommer uti årlig lön 30 dal., 4 par skor, en vadmalsklänning. 2 par handskar och 2 skjortor. En dräng, som icke alldeles är färdig att göra allehanda boredskap, får årligen 16 dal. och får bemälda persedlar. En kör-gosse årligen 5 dal., 3 par skor och vadmalskläder. En legopiga 10 dal., tre par skor, lärft och blaggarn tjugu alnar.

Sundborgs socken (Sundborn).

En dräng, som kan göra nödig redskap, 30 dal., 2 vadmalsklänningar. 3 skjortor, 2 par handskar, 1 par vantar och 5 par skor. En dräng, som ingen redskap kan göra, penningar 16 dal. och ovanbemälda klädespersedlar. En kör-gosse får eftersom han tjänar till. En piga, som kan väva och alla hus-sysslor göra, och fordras kunna, pengar 20 dal., 20 alnar vävnad, 1 par frisstumpor eller 2 par vadmalsstrumpor och 4 par skor. En piga, som intet kan väva, pengar 16 dal. och ovannämnda persedlar. En flicka eftersom hon tjänar till.

Torsåns socken.

En stadig och fullvuxen dräng gives till lön om året 30 dal. och en vadmalsklänning, item skor, strumpor och skjortor, som de kunna övereus komma. En medlungsdräng 15 dal. och en vadmalsklänning samt skor, strumpor och skjortor. En pojke gives allenast slitkläder. En fullvuxen piga 12 dal. samt linkläder, skor och strumpor. En flicka får allenast slitkläder.

Vika socken.

En fullvuxen dräng får i arslön 30 dal., 5 par skor, 3 skjortor, 2 par handskar; en något mindre L8 dal. och ovanalta persedlar. En gosse allenast mat och slitkläder. En pigv penningar 12 dal., 2 varv linkläder, 4 par skor, 1 par strumpor. En flicka mat och slitkläder allenast.

Skedvi socken.

En dräng, som kan göra redskap, njuter årligen 26 dal., 1 vadmalsklänning, 2 par arbetshandskar, 4 par skor, 3 st. skjortor, 1 par strumpor, 1 par vantar. En medlungsdräng pengar 15 dal., 2 skjortor, 2 par arbetshandskar, 4 par skor, 1 par vantar. En gosse, som kan allenast köra, får ingen penninglön, utan allenast slitkläder. En piga, som kan väva njuter årligen 12 dal., 4 par skor, linkläder och 2 par strumpor. En valfflicka får ingen penninglön, utom allenast slitkläder.

Säters län, Säters stad.

En dräng, som kan göra redskap, bekommer årligen 26 dal., 1 vadmalsklänning, 1 par vadmalsstrumpor, 1 par lärtstrumpor, 1 blaggarnsskjorta, 1 lärtskjorta, 2 par handskar, 1 par vantar, 4 par skor. En dräng, som ingen redskap kan göra, 12 dal. och samma persedlar. En pojke, eftersom husbonden prövar honom göra rätt för, 4 dal. och samma persedlar. En piga, som kan väva, 10 dal., 2 särkar, 2 överdelar, 2 förkläden, till huvudklädeslärt 2 dal. k.:m., 4 par skor, 1 par vadmalsstrumpor, 1 par linstrumpor eller i stället för bågge paren 1 par frisstrumpor. En piga, som intet kan väva, 6 dal. och ovanbemälda persedlar. En flicka lönas som hon tjänar och gör arbete till.

Tuna socken utom och ovan bron.

En dräng, som kan göra nödig redskap, bekommer årligen i lön 28 dal., städjepenningar 3 dal., 1 vadmalsklänning, 4 par skor, 3 skjortor, 2 par handskar, 1 par vantar. En medlungsdräng 20 dal., städjepenningar 1 dal. 16 öre, en vadmalsklänning, 2 skjortor, 4 par skor, 2 par handskar, 1 par vantar. En körpojke städes' med 3 mark kopparmynt och får nödvändiga slitkläder. En piga, som kan väva och spinna, 10 dal., städjengar 1 dal., 18 alnar blaggarn groft och grannt, 4 par skor, 1 par vadmalsstrumpor. En piga, som inte kan väva, får halvparten mindre.

Gagnevs socken.

En fullvuxer dräng får ett för allt årligen 25 dal., städjepenningar 12 öre. En sämre dräng eller gosse får slitkläder efter nödtorften, som beräknas för

12 dal. 16 öre. En piga, som kan göra de nödiga sysslor, får uti allt persedlar 12 dal. och en sämre piga kläder för 7 dal. Men en flicka kan få kläder för 3 dal. Och gives till gossar och pigor ingen städsla.

Västerbergslagen.

Norrbärkes, Grängärdes och Söderbärkes socknar.

En fullväxt dräng som kan slöjda för sin husbonde, vad tjänst huset behöver, må taga i städsla 3 dal., årlig lön 60 dal. och därtill ett par vadmalsstrumpor, 4 par skor, 1 par vantar och 2 par handskar. En ringare, som mindre kan slöjda, städselpengar 1 dal. 16 öre, årlig lön 40 dal. och lika med en stor dräng i skor, strumpor och vantar. En pojke får i städsla 3 mark, men ingen lön, utan mat och kläder efter nödtorften. En fullväxt piga, som kan göra allt arbete, så vid bergsbruk som vad i hushållet förefalla kan, vare sig med vävande spinnande, mältande etc. bör hava lön 35 dal. samt skor och strumpor som en dräng, men handskar och vantar 1 par., städselpengar 1 dal. 16 öre. En flicka får i städsel 3 mark, men ingen lön, utom mat och kläder efter nödtorften.

Och på det en fullvuxen dräng må veta, vad träredskap han årligen är pliktig att göra åt sin husbonde till nyo, förutom de gamla, som han skall hålla vid makt, ty blir den här nedanföre uppräknad, och bör vid årets ända visas, nämligen:

2 par skacklar, 1 stendrög, 1 kolsläde med skrinda, 1 veddrög, 1 värskida med ålder, 1 stakdrög, 2 skovlar, 4 lieorv, 2 ängshärvar, några yxskaft.

Den mindre drängen är pliktig att göra nytt:

1 par skacklar, 1 veddrög, 1 stakdrög, 1 hösläda, 2 ängshärvar, 2 lieorv, 1 skovel, 1 par eller flera yxskaft.

Vilket allt drängen bör söka på sådan tid göra, att han därigenom icke försummar det ordinarie arbetet, som husbonden honom föresätter, ej heller använder därtill några stunder på sabbaten. Och om drängen vid årets ända intet finnes hava ovantalda stycken färdiga, så må husbonden korta så mycket av hans lön, som det efter mätismannaordom kan vara värt; eller skall drängen leja någon i sitt ställe till att fullborda det, som på redskapen fattas. Men den dräng, som förfallolöst försummar något dagsarbete, mister 1 dal. k-mät för var dag av sin lön.

Näsgårds län.

Hedemora stad håller sig härutinnan vid den stadgan, som H. K. M. nåder fått fatta för städerna i Västmanland.

By, Folkärna och Grytnäs socknar.

Sammaledes vid Västmanlands legohjonsordning.

Garpenbergs, Hedemora och Husby

löna deras tjänstefolk efter den förordning, som på häradstinget anno 1665 däröver gjord är, nämligen:

Att en dräng, som kan göra redskap, bekommer uti årlig lön 30 dal., 1 vadmalsklänning, 1 par vadmalsstrumpor, 1 blaggarnsskjorta, 1 lärfts dito, 2 par handskar, 1 par vantar, 4 par skor. En dräng, som inga redskap kan göra, 16 dal. och de övriga förbemälda persedlar. En körgosse 6 dal. och samma persedlar. En piga, som kan väva, får årlig lön 10 dal., 2 särkar, 2 överdelar, 2 förkläden, till huvudklädlärf 2 dal. k.-m:t, 4 par skor, 1 par vadmalsstrumpor, 1 par linstrumpor eller i stället för bägge paren 1 par fristrumpor. En piga, som intet kan väva, 8 dal. och ovannämnda persedlar. En flicka lönas som hon tjänar och gör arbetet till.

I gemen är vetandes, att husbönderna betala mantalspenningarna för sitt legofolk, utan att räkna det på deras lön. Därefter förbjudes, att inga hälften-drängar må någonstades lidas, utan såsom lösdrivare anses. Och sist vad städslen vidkommer i de socknar, för vilka intet något visst i denna förordning infört är, så må ingen härsammastades understå sig att giva eller motaga större städjepenning än 2 dal. 16 öre för en fullväxt dräng, 1 dal. 16 öre för en mindre, och 1 dal. 16 öre eller 1 dal. för pigorna, eftersom de kunna göra arbetet till, men väl mindre*.

Härefter följa samma vitesbestämmelser för överträdande av förordningens föreskrifter, som gälla för Södermanland och Västmanland m. fl. län.

Det särskilda knekthållet — indelningsverket — var tydligen Karl XI:s skötebarn. Innan han utfärdade förenämnda legostadga, däri som vi sett, adelns besvärsmål 1686, att bönderna på sina hemman försvarade för många karlar eller gav dem alltför fördelaktiga villkor, särskilt betonades, hade han 1682 föreskrivet, hur roteringen skulle ske och knektarnas boställen utrustas. Det är ett dokument av ganska stort kulturhist. intresse, såsom grundläggande för en alldeles ny proletärklass' villkor och förhållanden. Redan Karl IX:e förordade soldaternas fästande vid jorden, och under Oxenstiernas tid var frågan, som vi sett, före i riksrådet. Nu fullföljde den älvte av Karlarna tanken från den tiden. Han förordnar alltså:

Ehuruväl tillförne om soldatens föda och kläder förmålt är, att han desamma av sina tillförordnade värdar jämte sin rikliga lön av 35 dal. k. m. t årligen bör åtnjuta, så är väl ännu intet om knektens särskilda hemhall något specifikt nämnt, som därtill lägenhet och utrymme hava kunna, lovat haver på en särdeles plats utmed eller ifrån gården att bygga honom en särdeles stuga, honom ett spannländ åker, kåltäppa, liten hage eller ängsstycke och 2 lass hö avbryta och emellertid hans rundliga uppehälle och hemvist förordna. Men sedan han sitt hemvist bekommit, är bonden för hans besvär till föda och husrum fri och entledigad, men de, som för sina hemmans magerhet och svaghets skull ej kunna sådana hemvister åstadkomma och således med en nöjaktig lägenhet med bo och föda knekten utom gården försörja, han skall och må honom inomgårdens uti en särskild stuga hysa och daglig torftig mat och föda giva, däremot soldaten hos sin värd, som honom ut- eller inomgårdens hyser och föder, emellertid han på kommenderingar och exercisen ej ar stadder, vare pliktig att när hans rote honom begär att arbeta mot någon billig erkänsla och en släpklänning av vadmal, näml. rock och bxor, då honom ock skall vara förbjudet motvilligtvis sin värds arbete att försumma och hos andra för någon vinning att arbeta, väl vetandes, att där han födan atnjuter, är ock skäligt att han med mindre arbetslön sig nöja låter*.

I riksdagsbeslutet påföljande år äro knektarnas villkor ännu närmare utformade:

*Såsom det ock intet mindre än Ridderskapet och Adeln samt krigsbefälets egen och det allmännas bästas nytta, att knekten blir väl konserverad; ty vele vi av Ridderskapet och Adeln samt krigsbefälet hava förordnat och oss emellan stadgat, att 4 frälsegårdar emot 2 skatte åsämjas att bygga för en knekt en stuga och fähus samt förordna åt knekten en kåltäppa och giva honom årligen ett lass hö och ett tjog halm. Men den, som icke vill giva honom hö och halm, måste tilldela honom så mycket land av utmarker varav han må få så mycket uppriva, som kan giva honom ett lass hö och ett tjog halm, dock skolandes stå vid frälseäggarens eget goda behag, vilketdera han förordna vill. Om somnaren brukar knekten bolbys mulbete för en eller två kor och några får, såvida landsortens beskaffenhet tål och tillåter. Hinna icke de stugor till, som de fyra frälse och två skatte upprätta, då förmoda vi, att Ridderskapet och Adeln samt krigsbefälet underdånigst, att K. M. t. det som brister lärar antingen på allmänningarna, där det finnes och utan konungens och härads skada och avsaknad ske kan, utsöka för dem boställen, som häradet i

sådant fall måste uppbygga, eller ock av hemfallna militie eller andra K. M:ts hemman dem något till boställe tilldela låta; varandes förmodligt, att när knekten sålunda får sitt hemvist och bekommer därtill den delen, som K. M:t honom kan tillslå, han väl skall komma till rätta, kunnandes han med arbete sin föda förtjäna. Bliver knekten kommenderad till fält och tåg, antingen uti landet eller utom riksens gränser, så skall knekten vid sin hemkomst intet hava makt för den tiden han varit borta att fordra någon den ringaste veder-gällning för husen, höet eller halmen, ej heller den ringaste fordring därför göra, som det ej heller bliver knekten tillåtet att sätta någon annan åbo dit uti sitt ställe, att bruka, nyttja och besitta samma boställe, men haver knekten hustru och barn, så nytje hon det till godo, om hon bliver hemma sittandes så länge mannen lever. Dör knekten, så have änkan och barnen till bostället ingen rättighet eller betalning att vänta för använd omkostnad och rödning, eftersom samma boställe strax en annan knekt i den avgångnes ställe anslås måtte. Och på det knekten ej må fördärva husen eller genom vanskötsel låta den nedruttna, ty skall det ägaren vara tillåtet, att själv hava uppseende och akt därpå. Begår knekten några egenvilligheter, förer ett ont och oskickligt leverne med slagsmål och andra otidigheter, pockar öl och bränvin av allmoges, så bedja vi Ridderskapet och Adeln samt krigsbefälet underdänigst, att K. M:t ville befalla och tillåta att landshövdingarna måga det strax upptaga och på vederbörligt sätt rätta och avskaffa, eftersom det fordrar både lång tid och omkostnad att draga saken för ting. Det bliver ock knekten förbjudet hugga skog och timmer, bryta löv, idka fiske, skjuta djur och fågel, sätta streck och snaror, kola, svedja och göra den ringaste åverkan. Vedbränsle njuter han där som skog är av vindfällen till nödortfen, och där ingen vedskog är, måste han till nödortfen nöja sig med samma villkor som andra bönder darsammastädes“.

Det ingick vidare i hans förmåner, att själv få bruka sina åkrar, men ägde, i likhet med ryttare och båtsmän, rätt att komma överens med rote- och rusthållaren om hjälp därtill. Huruvida allmogens tjänare voro hågade att fästa sig som soldater, känner man icke så noga. Det stadgades dock i annat sammanhang att lösdrivare skulle tas till fattiga rotar, och därav kan man dra vissa slutsatser.

Nu var emellertid reduktionen slutförd. Icke mindre än 1,609,608

dal. s.:mt hade 1687 i räntor för återförvärvade gods samt 275 hemman tillfallit kronan, men likväl krävde konungen oupphörligt nya skatter. Vid riksdagen 1687 och 1688 medgav adeln nödvunget, att alla, som njuta lön, skulle utgiva var tionde penning i skatt. Det satt nog långt inne, eftersom man för icke många år tillbaka begärt skattefrihet även för torparna. Beslutet formulerades sålunda:

”Sedan ock skola alla Ridderskapet och Adelns betjante, tjänstefolk, drängar och legohjon på landet som i städerna, ingen undantagandes, utom den, som är under 15 och över 50 år, i dessa bevillningar således anses: att en betjänt, som haver 60 dal. k.:mt och däröfver i lön, giver var tionde penning av sin lön, ävenså den kvinnsperson, som har 3 dal. k.:mt, giver ock var tionde penning därav, ”vilken herren och husbonden för dem betalar och sedan kortar på deras lön”.

Men för en dräng, som hade mindre eller ingen lön alls i pengar, skulle ges 2 dal. s.:mt och en piga 1 dito. Likadant de oskattlagda torparna och husmännen i Skåne.

”Och såsom på landet sig uppehålla allehanda slags löst folk, vilka inga hemman eller torp hava att bruka, icke på helt eller halvt år tjäna, såsom de s. k. fördeklarlar, tröskare, dikare och andra, som för dagspenningar arbeta: alltså bedja vi underdånigst att dessa, så länge denna kontributionen varar, måga tiilhållas att erlägga för vart år 6 dal. s.:mt. Och såsom sådana personer intet annorledes än för lösdrivare kunna anses, så förmoda vi ock underdånigst, att de, jämte denna penningutgiften, tagas efter förra resolutioner till knektar eller båtsmän för några fattiga rotar”.

Det torde observeras, med vilken omsorgsfullhet man sökte utpumpna den lösa arbetarebefolkningen, som snart sagt förklarades fågelfri i landet. De övriga stånden, utom bönderna, som gjorde diverse invändningar, instämde också i framställningen. Godkännandet följde naturligtvis — konungen hade intet medlidande med de fattiga, som ville vara fria. Han hade undertryckt adelns ansatser att göra allmogon livegen. Men hur handlade han icke

själv? Några av hans förordningar behandla allmogen nära nog så, som hade den legat i ett slags livegenskap under staten och i ordets egentliga bemärkelse varit bunden vid torvan. Han förbjöd i flera fall folket att flytta från det ena länet till det andra, ty, hette det, genom sådana utvandringar skulle en av naturen mindre gynnad landsort snart bli öde. Sådana förbud gällde till exempel för Västerbotten, Finland och Åland. Den, som från de båda sistnämnda orterna utan konungens tillstånd flyttade över till Sverige, dömdes till 1 års fästningsarbete och skulle återsändas, och den, som hårbärgerat en dylik gäst, fick plikta 50 dal. s.mt.

Det märkliga var emellertid, att inga egentliga öroligheter inträffade under Karl XI:s regering, åtminstone påträffas icke några nämnvärda spår därav. Endast när roteringen skulle införas i de landskap, som ingått därpå, och utskrivning ske i de övriga, kom missnöjet verkligen till utbrott både i Västergötland och Småland, där rotering ännu icke införts.

När utskrivning skulle förrättas i Jönköpings och Älvsborgs län, vägrade allmogen att underkasta sig densamma. Två regementen fingo befallning att inställa sig, där oroligheterna förefallit, och allmogen skingrade sig icke förr, än trupperna givit eld samt några bland bönderna blivit sårade. Konungen förordnade därefter en undersökningskommission i vardera länet, då en bonde dömdes till döden, flera till gatlopp och många till böter. Oroligheterna visade emellertid, hur förhatliga utskrivningarna voro. Det vanliga är också inom den nyare historien, att folket sällan revolterat mot annat än militarismen och kriget.

Karl XI dog 1697. Hans rykte som rikshushållare är rotfast för all framtid, och allmogen har icke så litet att tacka honom för, framför allt friheten, ehuru sedermera hans nit om staten och ringaktning för den lägre befolkningen förde honom in på avvägar. Däremot hade adeln föga anledning att vara belåten med hans livsverk, reduktionen, och pålagd skatt dessutom. Det gnällades

också oerhört inför Karl XII, som likväl från början helt tvärt avslog alla framställningar. Han hänvisade utan vidare till föregående resolutioner och fann det icke vara tillståndigt att söka kullkasta ständernas föregående beslut, på vilka fadern tvingat adeln att gå med. Dessutom frändömde han ståndet dess privilegierade forum. Frälsemän, sedan långliga tider vana att i högmålsbrott dömas av vederlikar, hade haft hovrätten som privilegierad domstol, varpå vi gett exempel från 1630-talet. Bisittarna skulle vara adelsmän. Genom 1699 års stadga blevo de tvungna att lika med ofrälse män låta underrätterna rannsaka och döma sig. Men samtidigt utfärdades även för tjänarnas vidkommande följande förordning:

”Såsom före detta ej finnes någon viss lag och förordning av H. K. M:t eller dess förfäder Sverges konungar gjord vara, med vad straff de beläggas böra, som antingen sina herrar och husbönder eller ock uti husböndernas ställe tillsatta förmän sig emotsätta, sära eller dräpa. Alltså och emedan H. K. M:t haver dessa mål överlagt och rättvist funnit stadfästa och förordna som följer:

Nämligen: En tjänare eller tjänarinna, som med vilja dräper sin rätta husbonde eller matmoder, skall mista hand, huvud och lösören, samt därtill man vara steglad och kvinna bränd å bålet. Den tjänare eller tjänarinna, som på mordiskt och överdådigt vis eller av försåt bär hugg och slag på sin husbonde eller matmoder, fast därav intet döds mål timat är, bör mista livet och halshuggas, med mindre målsäganden för den brottslige beder, på vilken händelse saken förvisas till överdomaren att prövas och skärskädas, huruvida en sådan delikvent med något annat straff, som emot livsstraffet jämföras kunde, i det stället må beläggas. Men den, som eljest sin husbonde eller matmoder slår, avstraffas med nio gatlopp eller en månads fängelse vid vatten och bröd. Den, som faller okvädingsord emot sin herre, plikte med fyra dubbla böter emot det, som lagen eljest därom innehåller. Men den, som med andra vanvördiga ord och åthävor eller hotelser uppsätter sig emot sin herre eller matmoder, straffas med fängelse på viss tid efter sakens omständigheter. Och skall uti alla förberedande mål, där livsstraffet ej påföljer, den brottslige förutom ovannämnda sfrac, också göra målsägande offentlig axbön. Den, som dräper sin tillförordnade förmän, den han lyda och hedra skyldig är, skall

icke allenast giva liv för liv, utan därtill: man steglas och kvinna å båle brännas. Den, sin förman slår, bör straffas med fyra dubbla böter, emot det lagen om andra såramål förmåler. Den, som fäller okvädingsord emot sin förman, straffas med tredubbla böter, emot det lagen eljest om okvädingsord innehåller. Men den, som med andra oanständiga ord och åthävor sig emot sin tillförordnade förman uppsätter, bör därför plikta med fängelse efter sakens beskaffenhet. Orkar den, som å ovanförmälda sätt till penningstraff dömd är, icke botum, plikte med kroppen“.

Det kräves inga kommentarier till ovanstående förordning, den talar sitt oförtydbara språk angående tidevarvets rättssynpunkter och oförsynta klasslagstiftande, ty det är ingenting annat rätt och slätt. Vad fick husbonde, som gick tjänaren åt livet, för straff? Vi ha anført exempel därpå från början och mitten av 1600-talet. De adliga sluppo i allmänhet undan, och även ofrälse bötade billigt. Sådan var rättsmoralen — och man kunde föga bättre begära under tider, då de tjänande och daglönade allmogeklasserna betraktades nära nog som djur.

Hela Karl XII:s regering var ett enda krig, föranlett av — Gud vet vad! En del ha skylld på statsförhållanden, andra bestrida konungens förstånd. Huru som helst! Landet lämnades vind för våg. Den inre styrelsen sköttes på Guds försyn. Ingen konungs regering i Sverige kan uppvisa ett så ringa antal utfärdade förordningar som Karl XII:s. Allt intresse koncentrerades kring knekt-hållet och utskrivningarna. Därför rädde fruktansvärd nöd och folkbrist i landet. Mycket missnöje och stor oro uppstodo också. Redan 1701 kom det till oroligheter i Dalarna, därför att mera folk togs till soldater därifrån, än man trodde sig skyldig att lämna.

Som vanligt var det värst i Finland. Men även i Sverige fick man flera gånger stark känning därav. I Uppsala, Västmanland och Skåne kom det till särskilda utbrott. Man spårade likväl intet egentligt adelsförtryck, därför att herrarna i stort sett vid denna tid icke hade många att undertrycka. Till följd av utskrivningarna rymde mycket folk från södra delarna av landet till Seland. I

Medelpad uppstod vid utskrivningen sådana oroligheter, att allvarsamma åtgärder måste vidtagas för att återställa lugnet. I Vadsbo härad i Västergötland föreföllo likaledes vid en knektskrivning ganska våldsamma uppträden. Bönderna överföllo de ämbetsmän, som hade tillsyn över förrättningen. Landshövdingen måste ta till benen. Han räddade sig genom att hoppa ut genom ett fönster. Häradshövdingen måste gömma sig i en höstack, för

Karl XII (1697 - 1718)

att undgå att bli ihjälslagen, men fogden, som redan förut var hatad genom sina prejerier, blev fangad av bönderna, misshandlad och dödad. Ett plågat och svältande folk, som pressas till militära eftergifter, vet icke vad det gör. Det hade fått befallning att skicka sina karlar till Stenbocks armé vid Halmstad, men förklarade bestämt, "att de icke komme att ga ett steg längre, än till Göta älv, dit deras fäder gått".

Då detta förhållande inberättades till konungen, skrev han till adeln 1710, att upphovsmännen skulle straffas, men då det kommit till hans kannedom, att landsbetjante onödigt tryckte allmogen, skulle även hållas ett vaksamt öga på dessa, "låtandes den förste, som därmed beträdes exemplariter avstraffas". Men den tidens fogdar voro icke goda att komma åt. De voro listiga som ormar och adelns bevägenhet hade de.

Det framgår av vissa aktstycken, att den i övrigt krigsgalne

konungen icke var alldeles okänslig för allmogens betryck, ehuru han själv genom sina krav på manskap och skatter vållade dess nöd. Han sökte, så långt möjligt var, och så långt han kunde följa med, frånvarande från styrelsen nästan ständigt, att skydda dem mot ämbetsmännens obilligheter. Dessutom beviljade han åboarna företrädesrätt till skatteköp av kronans hemman. Men likväl har ingen tid varit olyckligare för Sverige än de sista åren av hans regering. Därtill bidrog icke så litet hans outhärlige rådgivare, baron Görtz. "Han skulle skaffa medel till krigets utförande och han gjorde det", säger Malmström; "men han behandlade Sverige som en belägrad stad, där all enskild rätt fick vika för krigets krav. Det redbara myntet avlystes för att ersättas av mynttecken; tvångslån upptogos; allt myntat eller oarbetat silver, som ej lämnades till konungens tjänst, förklarades förbrutet; till säkerhet för de utgivna statsobligationerna fick inteckning tagas i vilken enskild mans fastighet som helst; all utrikes handel sattes under upphandlingsdeputationens uppsikt, och den inrikes skulle regleras genom taxor".

Baron Görtz

Men icke nog härmed: Malmström ger även ett begrepp om de militära våldsdåd, som gingo utöver allmogen, med följande upplysningar: "Vad Sverige burit under de tre olycksår, då Görtz var Karl XII:s rådgivare, är för eftervärlden nästan ofattligt. Landet var prisgivet åt det militära godtycket. Det var ej nog med,

att den väpnade styrkan begynt att här hemma, liksom förut i Polen, användas till att indriva utskylder, som ej kunnat frivilligt erläggas, varigenom, såsom allmogen sedan klagade, de landsorter, som måste undergå sådan "militärisk exekution" blevo nästan ödelagda, då det, som genom exekutionen indrevs, var ringa mot det, som de utskickade trupperna till förtäring utprätsade i matvaror och pengar. Krigsmakten underhölls till stor del genom inkvartering, som omfattade ej blott officerare, manskap och hästar, utan också krigarnas hustrur, barn, tjänstefolk och släktingar, och som av allmogen skattades såsom en svårare tunga än alla kontributioner och pålagor. Ty bördan, i sig själv ganska tryckande — helst den betalning, som var utlovad, sent och mestadels aldrig utföll — blev mångenstädes olidlig genom de inkvarterades självsvald, deras utpressningar och översitteri, vartill de, så infödde som utlänningar, gjorde sig skyldiga; befälet såg ofta genom fingrarna därmed eller gjorde sig medskyldiga; och vid krigsrätterna, som däröver skulle döma, var fåfängt att söka straff för de våldsgärningar och roffier, som övades".

Utskrifningarna blevo också varje år allt strängare och borttogo allt flera av allmogens arbetare, slutligen även bönderna själva. Skatterna blevo alltmera tryckande. Man kan få en föreställning om deras storlek genom vad som krävdes för ett enda år, 1714. En betjänt, som hade 60 dal. k.:mt i lön, skulle betala var tionde penning, en kvinna, som hade 30 dal. k.:mt likadant. Husbonden skulle alltid betala, men sedan avkorta på lönen. Den tjänare, som försökte få husbonden att utlägga skatten utan avkortning, var självskriven till soldat eller båtsman. För en dräng, som hade mindre eller ingen lön alls, betaltes 2 dal. s.:mt, för piga 1. Men av allmogen, så av skatte som krono och frälse, betaltes dessutom för var legodräng över 15 år 1 d. s.:mt, för tjänstflicka av samma ålder $\frac{1}{2}$. Härtill krävdes för varje hemnavarande barn över 15 år 1 d. s.:mt om det var son, dotter $\frac{1}{2}$. Präst-, skatte-

och kronötorparna fingo betala 2 d. s.:mt, men frälsetorpare, husmän och strandsittare 1. Sistnämnda taxa gällde även för gångskomakare, sockenskräddare och hantverkare på landet och deras gesäller.

Löst folk i städerna, av såväl mans- som kvinkön, fingo betala 6 dal. s.:mt. Om de ej kunde komma ut med denna för dem stora penning, voro karlarna förfallna till knektar eller båtsmän — samma förordning alltså som under den föregående konungen — och kvinnorna till allmänt arbete“.

”Och såsom jämväl på landet“, heter det vidare, ”uppehålla sig allehanda löst folk, vilka inga hemman eller torp hava att bruka, ej heller på ett helt eller halvt år tjäna, såsom de s. k. fördelskarlar, tröskare, dikare, och andra, som arbeta för dagspenning, så skola de var för sin person uti denna kontribution vid samma vite, som ovan är omförmält, betala 3 dal. s.:mt. Inhyses- hjon. så man som kvinfolk, som äro så föra, att de kunna tjäna eller arbeta för födan och intet haver några vanföra föräldrar att sköta, betala 3 dal. s.:mt eller i vidrigt fall tagas till allmänt arbete. Men skulle intet allmänt arbete vara att tillgå, och någon i socknen är, som vill hava dem till privat arbete, så står det honom fritt att taga ett sådant inhyses-hjon till sitt arbete, varest han det finner; dock att det njuter nödtorftigt underhåll, så länge det hos honom arbetar, och att han till K. M:t och kronan förberörda kontribution för samma inhyses-hjon betalar“.

Det var klart, att jordbruket under sådana förhållanden, då blodavtappningen dag för dag blev allt starkare, ohjälpligt måste gå utför. I Skaraborgs län funnos 1718 icke mindre än 114 ödes-hemman, uppkomna efter 1700. Redan 1708 var en stor del av Åbo län öde. Av 7,859 hemman i själva det bördiga Skåne voro år 1712 icke mindre än 1,262 öde. Av dess manliga befolkning på landsbygden voro endast 12,000 dugliga till krigstjänst. Hela Västmanlands län räknade endast 9,000 krigsdugliga karlar.

Spannmålen indrogs till kronan för krigsfolkets behov. Härigenom ökades missnöjet oerhört. I landsorten vandrade kronobetjäningen från gård till gård, åtföljda av soldater, upptecknade vad som

fanns och uppbröt de motsträvigas vishus. Man klagade från flera håll, att därvid tillgick som i fiendeland. Görtz gav i följande ord till von der Nath konungens karaktäristik: "När en sak väl kommit igång, behöver man ej mer bekymra sig om sättet, blott man uppnår det mål konungen föreskrivit. Självt är han likgiltig om vägen dit, och skulle tröttnas, ifall man därom gjorde honom alltför många frågor. Om det förslag, man framlägger, endast leder till vinnande av egna önskningar, så kan man vara säker om bifall".

Böndernas klagomål över den av de stränga utskrivningarna föranledda mer och mer tilltagande bristen på arbetare, samt dränglönernas naturliga stegring därigenom, föranledde en kunglig förordning 1715, som bestämde, hur stor lönen för drängen skulle vara. Dessutom föreskrives som vanligt i densamma, att dräng, som ej tog tjänst, utan satte sig som inhyses, genast skulle såsom lösdrivare uttagas till knekt eller båtsmanstjänst. Det var det gamla hotet, som kommer igen överallt. Envar bonde, som härbergerade någon sådan skulle böta 40 mark. En dräng, som begärde, eller en bonde, som bjöde högre än den stadgade lönen, skulle böta hela lönebeloppet, och av böterna skulle en tredjedel tillfalla angivaren.

Endast ett ringa antal fanns kvar i landet att betala skatt. Folk jagades som villebråd på vägar och stigar. Arbetsföra tiggare fasttogos till och med och tvingades till arbete. Det var en hård tid för alla fattiga. Ingenting gjordes heller för att lätta bördan på de svaga skulderna. Drängen och pigan voro i verkligheten föga annat än viljelösa ting, såväl inför herremännen som mångstades även för frälse- och skattebönderna.

När de voro uttjänta, kastades de helt enkelt ut på bar backe, nödsakade att bedja om brödbiten framför bättre lottades dörrar. Men även härför hade samhället utfärdat ganska stränga bestämmelser. 1698 förnyades och utvidgades tiggareordningen av 1642

till att omfatta icke mindre än tio särskilda punkter. Det bestämdes däri bland annat, att prästerskap och kronobetjante — för att hämma vandringen av tiggare från den ena orten till den andra, framför allt Stockholm — icke finge utfärda några pass eller andra rekommendationer till att tigga utom den stad eller socken, där tiggaren hade hemortsrätt, "evad skäl och orsaker härtill förebäras kunna". Om någon likväl understod sig att löpa från den ena orten till den andra skulle — antingen det var mans- eller kvinsperson — desamma fasttagas "och uti arbetshuset inmanas, där han sedan efter sitt brott och erviste vanart skall vederbörligen plikta". Här fingo tiggarna tvångsarbета, "raspande och spinnande". De, som voro lytta eller uråldriga, d. v. s. oförmögna till arbete, fingo, enligt stadgan, underhåll i särskilda rum. Men inga fingo löpa omkring på gatorna eller i husen i Stockholm.

Då "tillordnade" medel icke förslogo för försörjningen, hänvisar stadgan till förut utgångna påbud av 1664, 1668 och 1669, att såväl adeln som prästerskapet och borgarna skulle vid sina trolovnings-, bröllops-, barndops- och begravningsgillen iakttaga måtta, "och i stället hellre giva några gåvor in pios usus i synnerhet till de fattigas hjälp och näring". I detta hänseende hade emellertid icke påbuden följts, såsom man kan se av följande klagan i 1698 års stadga:

"Men ganska få finnas, som vid benämnda tillfällen någon kristlig givmildhet påskina låta, ty äro vi i nåder vordne föranlåtna härmed att stadga och påbjuda först alla brudfolk vid första lysningen, sammaledes ock alla barnsängskvinnor, samt andra, dem Gud från sjukdom till hälsan förhulpit, när de därför i församlingen låta göra tacksägelse, skola vara pliktiga efter deras villkor samt råd och ämbete, att avlägga någon allmosa till de husfattiga".

Likaså skulle dödas efterlevande vid begravningen, "var efter förmåga", till klockaren överlämna en sedel för de fattigas räknning. Vid bouppteckningar skulle av inventariemassan efter vär-

dering lämnas de fattiga 4 öre på 100 daler, "vilken kontingent av dem, som inventeringen förrätta, strax emottagas och till de fattigas föreståndare emot kvitto levereras skall". Av testamenten skulle ett halvt öre avsättas på varje 100 daler. För fader- och moderlösa barn återopades barnhuset i Stockholm och för landsorten fattigstugorna. Men så snart barnen "hunnet till mogen ålder och styrka samt sin kristendom undervista äro", måste de lämna rum för andra, och då ålåg "var och en svensk skeppare, som seglar i "Västersjön" att vart fjärde år antaga en pojke från barn- eller fattighuset till skeppspojke". De övriga skulle sättas hos hantverkare.

Sålunda försökte man även vid denna tid, att i någon mån hjälpa utslitna och sjuka stackare, ehuru surrogaten därför voro av primitivaste slag. De mäktiga — adeln öfverhuvud — undandrog sig i allmänhet allt understödsgivande utom egna gods och förlänningar — och icke alla gjorde sin skyldighet ens där.

Källor: Arvid August Afzelius: Svenska Folkets Sagohälder. — Martin Weibull: Sverges Historia (Storhetstiden). — E. G. Geijer: Fattigvårdsfrågan. C. Georg Starbäck: Sverges Historia. — F. F. Carlsson: Sverges Historia under konungarna av det phalziska huset. — A. O. Winroth: Tjänstehjonsförhållandet. — J. M. Bergman: Svenska Bonden och hans hemman. — Carl Gustav Malmström: Sverges politiska historia från Karl XII:s död till statsvälvningen 1772. — Aug. Strindberg: Svenska folket. — 1664 års legostadga. — J. H. Eberhard: Försök till Pragmatisk historia om frälseståndet etc. — R. G. Modee: Utdrag ur Publika handlingar, Plakater, Resolutioner och Publikationer etc. — Anton von Stiernman: Samling utav Kungl. Brev, Stadgar och Förordningar. De Riksdagars och mötens beslut etc. Anders Fryxell: Berättelser ur Svenska Historien. — Pehr Johnson: Svensk Jordbruks- och Bondekultur. Lorenzo Magalotti: Sverige 1674. Jacob Lundell: Om svenska allmogens dagsverks-skyldigheter. — Riksregistraturet. — Gårdsrätten 1671. — 1680 års legostadga. — Tiggarsstadgan 1698. Länstaxor för tjänares avlöning. — Riksständernas protokoll m. fl.

SVENSKA ALLMOGENS FRIHETSSTRIDER